

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AZERBAYCAN, ÖZBEK VE KAZAK TÜRKÇELERİNDE ÇATI

Uğur ÇAKIR

Danışman
Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

MANİSA

2013

ÖZET

Bu yüksek lisans tez çalışmasında, dilin gramer konularından biri olan fiilde çatı konusunu Türkiye Türkçesi de dâhil olmak üzere Çağdaş Türk lehçelerindeki görünümüyle birlikte işledik. Fiilde çatı konusu, genel olarak Türkiye Türkçesinde ve ayrı ayrı lehçelerin gramer kitaplarında da işlenmiştir. Fakat bu konu şimdiye kadar Türk lehçeleri temelinde karşılaştırmalı olarak işlenmemiştir. Fiilde çatı konusundaki bu eksiklikten dolayı böyle bir çalışma yaptık. Gerçi çatı konusunda Mevlüt Erdem'in 2000 yılında University of Manchester'da İngilizce olarak yazmış olduğu *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passives in Turkish* adlı yayınlanmamış doktora tezini de göz ardı etmemek gerekir.

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Birincisi; fiil çatısını anlamak ve açıklamak için oluşturulan, “*Türkiye Türkçesinde Çatı Kavramı ve İzahı*” bölümü, ikincisi; fiil çatısının Türk dili tarihi içerisindeki gelişimini görebilmek için oluşturulan, “*Fiilde Çatının Tarihi Gelişimi*” ve üçüncüsü aynı zamanda tezin asıl bölümünü oluşturan; “*Çağdaş Türk Lehçelerinde Çatı*” bölümüyle çatı konusunu incelemeye çalıştık.

Türk lehçelerinde çatıyı; yalın (etken), edilgen, dönüşlü, ettirgen ve işteş olmak üzere beş ana gruba ayırdık. Bunları ayrı ayrı, eklerini ve örneklerini göstererek işledik. Bunun yanı sıra lehçelerde çatı ekleri dışında değişik yollarla da çatı kurulduğunu gösterdik.

Çalışmamızın sonucunda, fiil çatılarının tüm Türk lehçelerinde var olan bir gramer konusu olduğunu gösterdik. Sadece eklerde bazı değişiklikler söz konusudur. Bunun dışında hemen hemen her lehçe temelde ortak bir dile dayandığı için çok fazla değişiklik yoktur. Çalışmamızın bundan sonra fiil çatısının lehçelerde nasıl görüldüğünü araştırmak isteyenlere bir kaynak olabileceği düşüncesindeyiz.

ABSTRACT

In this master thesis which is one of the language grammar, the subject voice, including Turkey Turkish processed with the appearance of modern Turkish dialects. In general, the voice in Turkey Turkish and dialects separately processed in the books of grammar. But that issue was not processed so far as compared to the basis of the Turkish dialects. We have made this work due to lack in this area. But, in 2000, on the voices should not been ignored, Mevlut Erdem in the University of Manchester, which was written in English, *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passives in Turkish*.

The study consists of three main groups. First; created to explain and understand the voice, “*Voice in Turkey Turkish and Explanation*” section, second; created to you can see the development of voice in the history of the Turkish Language “*The Historical Development of The Voice*” section, and third, at the same time constitute the main part of the thesis, “*The Voice in Turkish Dialects*” sections of the voice tried to analyze the issue.

Voice in Turkish dialects, lean (active), passive, reflexive, causative and reciprocal to be divided into five major groups. By showing them separately, processed with examples and affixes. In addition, demonstrated without voice attachment the voice has been created in different ways in dialects.

As a result of this study, we demonstrated the voice is a grammatical subject of all the Turkish dialects. Only some of the changes in affixes. Apart from that, almost every dialect has not changed too much. Because each dialect based on a common language. Of this study is that it may be helpful to those who want to investigate how the voice seen in the Turkish dialects.

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çatı” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../2013

Adı Soyadı

ÖNSÖZ

Türkçe tek bir dil olarak doğmuş, tarih içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı gelişimini çok farklı kollara ayırarak sürdürmüştür. Günümüzde çeşitli Türk halkları kurdukları devletlerle kaynağı Türk dili olan kendilerine has yazı dillerini de oluşturmuşlardır. Bu yazı dillerini birbirinden ayıran pek çok özellik vardır. Ancak bu yazı dillerinin aralarındaki fark kadar, pek çok ortak yönleri de vardır. Bunlardan bir tanesi de fiiller ve aldıkları eklerdir. Fiiller ses özellikleri bakımından çoğu lehçede farklılık gösterir fakat aldıkları ekler bakımından bu farklılık daha azdır denilebilir.

Çalışmamızda tasnifi ve tanımı karmaşık bir konu olan fiil çatısı, fiil çatısının ekleri ve kullanılış şekilleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Şimdiye kadar fiil çatısı konusunda pek çok tasnif ve çalışma yapılmıştır. Bunların bazıları “fiil çatısı” başlığı altında, bazıları ise “fiilden fiil yapma ekleri” başlığı altında işlenmiştir. Ancak başta Z. Korkmaz’da gördüğümüz ve diğer kaynaklardan da araştırdığımız kadarıyla fiil çatısının, fiilden fiil yapma eklerinden ayrılması gerekir. Çünkü çatı kuran ekler, aynı zamanda çatı anlamını katmadan fiilden fiil yapma görevi de üstlenebilir ya da çatı kurmayan fiilden fiil yapma ekleri de mevcuttur. Bu yüzden çatı konusunu gramer kitaplarında ayrı bir başlık olarak ayırmamız gerekiyor. Çünkü Çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili yazılan gramer kitaplarında fiilde çatı konusu genelde ayrılmamıştır. Ama Türkiye Türkçesi dışında lehçelerin orijinal dilinde yazılan gramer kitaplarını incelediğimiz zaman çatı konusunun genelde ayrı bir başlık altında işlendiği de görülmüştür.

Hazırladığımız bu yüksek lisans tezinde Çağdaş Türk lehçelerinde görülen fiil çatıları, hem Türkiye Türkçesindeki çatılar, hem de tarihi Türk lehçelerindeki çatılar gösterilerek karşılıklı bir şekilde işlenmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde ses özelliklerinden de kısaca bahsederek çalışma biraz daha geniş ve kapsamlı hale getirilmiştir. Ayrıca taradığımız eserlerde karşımıza çıkan çatı örnekleri de metin içerisinde çatıların tanımları yapılırken gösterilmiştir. Bu sayede konunun daha da anlaşılır olması sağlanmıştır. Bu örneklemeler, Türk dili tarihinin en eski dönemlerinden başlanarak bugüne kadar yazılmış olan Türkçe eserlerden elde edilmiştir.

Şunu da belirtmeliyiz ki bugüne kadar Türkiye’de, Mevlüt Erdem’in *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passives in Turkish* ve Ömer Demircan’ın *Türk Dilinde Çatı* adlı eserleri dışında, Çağdaş Türk lehçelerinde fiilde çatı

konusunda yapılmış kapsamlı bir çalışma yoktur. Genellikle çatı konusu çağdaş Türk lehçelerinde yazılan gramer kitaplarının içerisinde “filden fiil yapma ekleri” içerisinde kısaca işlenmiştir. Bunun için de bu konuda biraz aydınlatıcı olması ümidiyle sevgili hocam Doç. Dr. Ferhat Karabulut ile bu eseri hazırlamaya karar verdik. Umuyorum ki Çağdaş Türk dilleri arasında faydalı bir çalışma olarak yerini alır.

Bu çalışmaya beni yönlendiren, sağladığı kaynaklardan ve verdiği destekten dolayı hocam Doç. Dr. Ferhat Karabulut’a, elinde bulunan kaynakları benimle paylaşan hocam Gürer Gülsevin’e, diğer ders aldığım hocalarıma ve maddi manevi desteğini benden esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç olarak görüyorum.

Uğur Çakır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	X

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ.....	1
1.1. Konu, Amaç, Kapsam	1
1.2. Literatür Taraması	1
1.3. Yöntem	3
1.4. Türkiye Türkçesinde Çatı ve İzahı	4
1.5. Çatı Tasnifi.....	8
1.5.1. Yalın Çatı.....	8
1.5.1.1. Yalın Çatılı Geçişli Fiiller	9
1.5.1.2. Yalın Çatılı Geçişsiz Fiiller.....	9
1.5.2. Edilgen Çatı	10
1.5.3. Meçhul (Öznesiz) Çatı.....	14
1.5.4. Dönüslü Çatı	15
1.5.5. Ettirgen Çatı.....	18
1.5.6. İşteş Çatı	21
1.6. Tarihi Açından Türk Dilinde Çatı	23
1.6.1. Eski Türkçe Döneminde Fiilde Çatı	24
1.6.1.1. Meçhul (Edilgen, Pasif) Çatı.....	24
1.6.1.2. Dönüslü Çatı.....	29
1.6.1.3. Ettirgen Çatı	31
1.6.1.3.1. -t- Biçimbirimli Örnekler	32
1.6.1.3.2. -Ur- Biçimbirimli Örnekler	32
1.6.1.3.3. -tUr- / -dUr- Biçimbirimli Örnekler	33
1.6.1.4. İşteş Çatı.....	34
1.6.2. Orta Türkçe Döneminde Fiilde Çatı	34
1.6.2.1. Karahanlı Döneminde Edilgen (Meçhul) Çatı.....	35
1.6.2.2. Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Edilgen (Meçhul) Çatı.....	39
1.6.2.3. Harezm Türkçesinde Edilgen Çatı.....	41

1.6.2.4. Kıpçak Türkçesinde Edilgen Çatı	42
1.6.2.5. Çağatay Türkçesinde Edilgen Çatı	42
1.6.3.1. Karahanlı Türkçesinde Dönüştü Çatı	43
1.6.3.2. Eski Anadolu Türkçesinde Dönüştü Çatı	45
1.6.3.3. Harezmi Döneminde Dönüştü Çatı	46
1.6.3.4. Kıpçak Türkçesinde Dönüştü Çatı	47
1.6.3.5. Çağatay Türkçesinde Dönüştü Çatı	47
1.6.4.1. Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesinde Ettirgen Çatı	47
1.6.4.2. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde Ettirgen Çatı	52
1.6.5.1. Karahanlı Türkçesinde İştüş Çatı	56
1.6.5.2. Eski Anadolu Türkçesinde İştüş Çatı	58
1.6.5.3. Harezmi Türkçesinde İştüş Çatı	59
1.6.5.4. Kıpçak Türkçesinde İştüş Çatı	59
1.7. Osmanlı Türkçesi Döneminde Fiilde Çatı	60
1.7.1. Meçhul (Edilgen) Çatı	61
1.7.2. Dönüştü Çatı	63
1.7.3. Ettirgen Çatı	65
1.7.4. İştüş Çatı	66

II. BÖLÜM

2. AZERBAJCAN, KAZAK VE ÖZBEK TÜRKÇELERİNDE ÇATI.....	67
2.1. Azerbaycan Türkçesi ve Çatı	68
2.1.1. Yalın (Etken) Çatı	69
2.1.2. Meçhul ve Edilgen Çatı	71
2.1.2.1. -l- Biçimbirimli Örnekler	72
2.1.2.2. -n- Biçimbirimli Örnekler	74
2.1.3. Dönüştü Çatı	76
2.1.3.1. -n- Biçimbirimli Örnekler	77
2.1.3.2. -l- Biçimbirimli Örnekler	79
2.1.3.3. -ş- Biçimbirimli Örnekler	80
2.1.4. Ettirgen Çatı	81
2.1.4.1. -t- Biçimbirimli Örnekler	82
2.1.4.2. -dUr / -dİr Biçimbirimli Örnekler	83
2.1.4.3. -Ir- / -Ur- Biçimbirimli Örnekler	86
2.1.4.4. -Ar- Biçimbirimli Örnekler	87
2.1.4.5. -Iz- / -Uz- Biçimbirimli Örnekler	88
2.1.5. İştüş Çatı	89
2.2. Özbek Türkçesi ve Çatı	91
2.2.1. Yalın (Etken) Çatı	92
2.2.2. Edilgen ve Meçhul Çatı	94
2.2.2.1. -l- Biçimbirimli Örnekler	95
2.2.2.2. -n- Biçimbirimli Örnekler	97
2.2.3. Dönüştü Çatı	97

2.2.3.1. -n- Biçimbirimli Örnekler	98
2.2.3.2. -l- Biçimbirimli Örnekler	100
2.2.4. Ettirgen Çatı	101
2.2.4.1. -tir- / -dir- Biçimbirimli Örnekler	102
2.2.4.2. -t- Biçimbirimli Örnekler	103
2.2.4.3. -ir- / -är- Biçimbirimli Örnekler	104
2.2.5. İşteş Çatı	107
2.3. Kazak Türkçesi ve Çatı	109
2.3.1. Yalın (Etken) Çatı	110
2.3.2. Edilgen ve Meçhul Çatı	112
2.3.2.1. -l- Biçimbirimli Örnekler	113
2.3.2.2. Sıfat-Fiilli Örnekler	115
2.3.2.3. -n- Biçimbirimli Örnekler	117
2.3.3. Dönüştürme Çatı	118
2.3.3.1. -n- Biçimbirimli Örnekler	119
2.3.3.2. -l- Biçimbirimli Örnekler	120
2.3.4. Ettirgen Çatı	121
2.3.4.1. -dIr-/-tIr- Biçimbirimli Örnekler	123
2.3.4.2. -t- Biçimbirimli Örnekler	125
2.3.4.3. -gIz-/-kIz- Biçimbirimli Örnekler	127
2.3.4.4. -Ar- Biçimbirimli Örnekler	128
2.3.5. İşteş Çatı	130
2.4. Diğer Lehçelerde Çatı	133
2.4.1. Gagavuz Türkçesinde Çatı	134
2.4.2. Tatar Türkçesinde Çatı	136
2.4.3. Kumuk Türkçesinde Çatı	138
2.4.4. Karaçay-Balkar Türkçesinde Çatı	139
2.4.5. Nogay Türkçesinde Çatı	140
2.4.6. Altay Türkçesinde Çatı	141
2.4.7. Hakas Türkçesinde Çatı	142
2.4.8. Tuva Türkçesinde Çatı	143
2.4.9. Çuvaş Türkçesinde Çatı	145
2.4.10. Saha (Yakut) Türkçesinde Çatı	147
SONUÇ	150
KAYNAKÇA	154

KISALTMALAR

- (AAD) : Azerbaycan Atasözü ve Deyimleri
(BK) : Bilge Kağan Yazıtı
(ÇA) : Çuvaş Atasözleri
(ÇÖŞ) : Çağdaş Özbek Şiiri
(DLT) : Divânü Lugat-it-Türk
(GG) : Görgeç redifli gazel (Fuzûlî)
(GŞ) : Gızıma Şiiri (B. Vahapzâde)
(HBS) : Haydar Babaya Selam Şiiri (Şehriyar)
(HŞ) : Hüsrev ü Şirin
(HŞi) : Halk Şiiri (Çolpan)
(KA) : Kazak Atasözleri
(KrA) : Kırgız Atasözleri
(KHH) : Kazak Halk Hikayeleri
(KmA) : Kumuk Atasözleri
(KNJ) : Koja Nasır (Hoca Nasreddin) Fıkraları
(KNKA) : Kazak, Nogay, Kırım Atasözleri
(KrA) : Kırım Atasözleri
(KŞi) : Köñül Şiiri (Çolpan)
(KT) : Kül Tigin Yazıtı
(KTG) : Kazak Türkçesi Grameri
(MP) : Muğam Poeması (B. Vahapzâde)
(M) : Maqaldar, Kazak Türkçesi Atasözleri
(NgA) : Nogay Atasözleri
(NF) : Nehcü'l Ferâdis
(NMD) : Niyâzî Mısrî Dîvânı

(ÖA)	: Özbek Atasözleri
(ÖÖGB)	: Öydin Öyge Köçmek-ni Beyânı (R. R. Arat)
(SK)	: Su Kasidesi (Fuzûlî)
(ŞMM)	: Şehzâde Mustafa Mersiyesi
(T)	: Tonyukuk Yazıtı
(TDG)	: Türkmen Dilinin Grammatikası
(TEA)	: Türkiye Dışındaki Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi
(TK)	: Tuna Kasidesi (Âşık Çelebi)
(UHH)	: Uygur Halk Hikâyeleri
-	
AT	: Azerbaycan Türkçesi
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
KKTM	: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya
KT	: Kazak Türkçesi
GT	: Gagavuz Türkçesi
Hr	: Harezmi Türkçesi
Kp	: Kıpçak Türkçesi
ÖT	: Özbek Türkçesi
Çğ	: Çağatay Türkçesi
TrT	: Türkmen Türkçesi
TT	: Türkiye Türkçesi
UT	: Yeni Uygur Türkçesi

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. Konu, Amaç, Kapsam

Tezimizin konusunu, Türk dilinin üç büyük grubu olan Batı (Oğuz), Doğu (Karluk) ve Kuzey (Kıpçak) gruplarının konuşur sayısı bakımından en büyük lehçelerinden; Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde *fiil çatısı* oluşturmaktadır. Ayrıca bu lehçelere bağlı olarak diğer lehçelerde görülen çatı konularına da yeri geldikçe değinilmiştir.

Bu tezi yazmadaki amaç, Türkiye’de eksik gördüğümüz Çağdaş Türk lehçelerinde *çatı* konusuna -başta üç büyük lehçe olmak üzere- farklı bir açıdan bakmaktır. Türk lehçelerinde *fiil çatısı* şimdiye kadar bazı çalışmalar dışında genellikle fiilden fiil yapma ekleri arasında işlenmiştir. Bu tezle birlikte, *fiil çatılarının* ve *çatı* eklerinin ayrı bir gramer konusu olarak yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Bundan dolayı Türkçenin üç büyük lehçesinde görülen fiil çatıları ve ekleri örnekleriyle birlikte açıklanmıştır. Oluşturulan bu eserin araştırmacılara yön veren bir kaynak olması hedeflenmiştir.

Çalışmamızda, üç büyük lehçenin çatı konusunu incelemeye başlamadan önce, ilk olarak Türkiye Türkçesinde *fiilde çatı* konusunda yapılmış olan çalışmalar hakkında bilgi verilmiş ve *çatı* kavramı izah edilmiştir. Daha sonra, Türk dili tarihinin ilk zamanlarından başlayarak günümüz Türk lehçelerine kadar *fiilde çatının* gelişimi hakkında bir ön çalışma yapılmıştır. Bundan sonraki ikinci bölüm ise tezimizin asıl konusunu oluşturan bölümdür. Burada, Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde görülen fiil çatıları hakkında incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler, yapılan taramalardan elde edilen fiil çatısı örnekleriyle zenginleştirilmiştir.

1.2. Literatür Taraması

Bu çalışmaya başlamadan önce kapsamlı bir kaynak araştırması yapılmıştır. Genel olarak incelenen kaynaklar Türk dili, Türk dilinin gelişimi ve Çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili

olan eserlerdir. Fiil çatısının, dilbilgisi ve özellikle de fiillerle ilgili olmasından dolayı, gramer çalışmaları ve yalnızca fiiller üzerine yapılmış olan çalışmalar bu tezin oluşmasında önemli rol oynamıştır.

Öncelikli olarak konu sıralamasına göre kaynaklar oluşturulmuştur. İlk bölümde Türkiye Türkçesinde çatı kavramını izah etmek amacıyla, günümüz Türkiye Türkçesiyle yazılmış olan gramer kitaplarında, çatı konusunu işlemiş dilcilerin eserleri toplanmıştır. Bunların içinden Zeynep Korkmaz ve Muharrem Ergin'in eserleri oldukça aydınlatıcı ve yol gösterici olmuştur. Ayrıca yeni dönem dilcilerden Ömer Demircan, M. Özgür Duru, Turgay Sebzecioğlu ve Terbish Baasanjav'ın eserleri de çatı konusunu işleyecek olanlar için önemli kaynaklardır.

Türk dilinin ilk yıllarına ait çatı konularını toplamak için öncelikle Von Gabian ve Talat Tekin gibi dilcilerin eserlerine başvurulmuştur. Bu alanda yapılan örnek taramalar ise Türkçenin ilk yazılı eserleri kabul edilen Orhon Abidelerinden yapılmıştır.

Çok geniş bir zamanı ve coğrafyayı kapsayan Orta Türkçe döneminde, Türkçe yazılan pek çok eser Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Şüphesiz ki Karahanlı döneminde Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan *Divanü Lûgat-it Türk* ve Yusuf Has Hacip tarafından yazılan *Kutadgu Bilig* Orta Türkçe döneminin en önemli eserleridir. Bu eserler, *fiil çatılarına* örnek bulabilme açısından da oldukça faydalı olmuşlardır. Eski Anadolu Türkçesi ve genel olarak *fiilde çatı* konusunda yazdığı yazılarla Gürer Gülsevin'in kitapları ve makaleleri de dönemi ve çatıları anlayıp açıklamamıza yardımcı olmuştur. Aynı zamanda bu dönem için Faruk K. Timurtaş'ın da gramer kitabından faydalanılmıştır. Osmanlı Türkçesi döneminde fiil çatıları, daha çok örnek gösterme yöntemiyle işlenmiştir. Bu dönemde dili Azerbaycan Türkçesine yakın olan Fuzuli'nin eserleri üzerinde durulmuştur.

Bunun yanı sıra Türkçedeki fiilleri yapısı bakımından inceleyen Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* adlı eseri, Orta Türkçe dönemindeki Çağatay, Kıpçak ve Harezmi lehçelerinde *fiil çatılarına* görebilmemiz açısından oldukça faydalı olmuştur. Bu dönem için, son zamanlarda yazılmış olan Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri de incelenmiştir.

Tezimizin asıl kısmını oluşturan bölümde öncelikli olarak lehçeler hakkında yazılmış olan gramer kitapları incelenmiştir. Bu gramer kitaplarındaki çatı konuları bir araya toplanmış ve incelenmiştir. Aynı zamanda Talat Tekin'in eserinden faydalanılarak lehçelerde çatı

konusunu işlemeye başlamadan önce lehçelerin ses özellikleri hakkında da kısa bilgiler verilmiştir. Bu dönem çatılar hakkında en önemli bilgilere Türkiye Türkçesine Yusuf Gedikli tarafından aktarılan, Ferhat Zeynalov'un *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil Bilgisi* adlı eserinden ulaştığımızı söylemeliyiz. Ayrıca editörlüğünü Ahmet Bican Ercilasun'un yaptığı Türk Lehçeleri Grameri adlı eserde de pek çok dilcinin, Türk lehçelerinin gramerleri hakkında çalışmaları vardır. Bu yüzden bu kaynak da oldukça önemlidir. Ayşe İlker'in *Batı (Oğuz) Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* adlı kitabı özellikle Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi çatı konuları hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca tezin asıl kısmında lehçelerin orijinal dillerinde yazılmış olan gramer kitaplarına da ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu dönem çatı örnekleri ise genel olarak lehçelerde yazılmış olan halk hikâyeleri, atasözleri, gramer kitapları ve şairlerden toplanmıştır.

Gramer terimleri hakkındaki bilgilere ise genel olarak Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü* ve Emine Gürsoy Naskali'nin *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu* adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

Genel olarak Türkçenin ilk yıllarından beri çatı konusunu işleyen Sebzecioğlu, Baasanjav, M. Özgür Duru gibi yeni dilcilerle Türkçenin en önemli gramer kitaplarından birini yazan Muharrem Ergin ve kapsamlı bir esere sahip olan Zeynep Korkmaz'ın çalışmamızda önemli birer kaynak olduklarını tekrar söylememiz gerekir. Ferhat Karabulut'un çatı konusunda yazdığı *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi* adlı eseri ve makaleleri de çatı konusunda ufukumuzu açmaya yardımcı olan eserlerdir. Özellikle sıfat-fiilli yapıların edilgenlik görevini üstlenebiliyor olmasını, derin ve yüzey yapı kavramlarını anlaşılır bir dille kaleme alması çatı konusunu daha da anlaşılır bir hale getirmiştir.

1.3. Yöntem

Gramer açısından *fiil çatısının*, eylemlerin cümle içerisinde özne ve nesneyle kurduğu ilişkiye göre değişik şekillere girerek onların görev ve anlamlarını belirleyen bir gramer kategorisi olduğunu biliyoruz. Dilciler de aşağı yukarı bu tarz tanımlamalarla çatı konusunu izah etmeye çalışmışlardır. Fakat tasnif konusunda tam bir fikir birliği yoktur. Örneğin bazı araştırmacılar etken çatıyı konu içerisine alırken bazı araştırmacılar bu terimin gereksiz

olduğunu savunmuştur, yine bazı dilciler *-mA-* olumsuzluk ekinin fiil çatısı olduğunu savunurken, bazıları da aksini savunmuştur. Bu yüzden önemli dilcilerden bazılarının çatı kavramını nasıl izah ettiklerini ve tasnif ettiklerini çatı kavramının izahı bölümünde göreceğiz.

Çatı kavramını açıkladıktan sonra çatının tarihi gelişimine göz atacağız. İlk olarak Orhon yazıtlarında karşımıza çıkan fiil çatıları, dilin gelişimiyle birlikte kendisini geliştirmiş ve örneklerini çoğaltmıştır. Özellikle Orta Türkçe döneminde kollara ayrılmaya başlayan tarihi Türk lehçelerinde yeni çatı ekleri çıkmış, ünlü ve ünsüz uyumuna göre çatı ekleri şekillenmeye başlamıştır.

Sonraki bölümde ise tezimizin asıl bölümünü oluşturan günümüz çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde *fiil çatı*larının ve *çatı* eklerinin son durumlarını, bulunduğu lehçede görülen örnekleriyle birlikte inceleyeceğiz. Bu lehçelerin yanı sıra diğer bazı Türk lehçelerinde görülen fiil çatılarının da üzerinde duracağız.

1.4. Türkiye Türkçesinde Çatı ve İzahı

Türkiye Türkçesinde çatı kavramının görünümüne ve izahına öncelikle önemli dilcilerin bu konudaki tanımlamaları ve örnekleriyle başlayacağız. Bu tanımlamaları eserlerin basım tarihlerine göre sıralayarak bir nevi Türkiye Türkçesi dönemi içerisinde çatının gelişimini de görmüş olacağız.

Yabancı Türkologlardan Lüvimov'a göre çatı, bir fiilin hususi eklerle vücuda getirilen gramer şekillerinin bir sistemidir. Lüvimov fiilin gramer bölümlerine, çatı kategorisinin de katılması gerektiğini savunmuştur. Çatıları da yedi gruba ayırmıştır: (1963: 150)

- Asıl çatı (Geçişli fiiller)
- Ortanca çatı (Geçişsiz fiiller)
- Tutuluşlu çatı (Edilgen çatı)
- Dönüşlü çatı
- Karşılıklı çatı (İşteş; *-(1)ş-* ekinin geçişli fiillere gelmesiyle oluşur.)
- Müşterek çatı (İşteş; *-(1)ş-* ekinin geçişsiz fiillere gelmesiyle oluşur.)

- Teşvikli çatı (Ettirgen çatı)¹

T. N. Gencan, fiilde çatıyı nesneye göre; geçişli, geçişsiz diyerek ikiye ayırmıştır. Özneye göre ise; etken eylem, edilgen eylem, dönüşlü eylem, işteş eylem olarak dört sınıfa ayırmıştır. (1979: 329 – 343)

D. Aksan, fiilde çatıyı eylemin özne ve nesneye göre durumu olarak değerlendirmiştir ve beş ana gruba ayırmıştır:

- Etken eylem (Lat. activum)
- Edilgen eylem (Lat. passivum)
- Dönüşlü eylem (Lat. Reflexivum)
- İşteş eylem (Lat. reciprocus)
- Ettirgen eylem (Lat. faxtitivum, causativum)

başlıkları altında açıklamıştır. (1983: 219 – 226)

A. C. Emre (1945) ve M. Ergin (1993) tüm dilcilerin gramer kitaplarında çatı kavramlarını ayrı bir gramer bölümünde incelemelerinin aksine bu kavramı, “yapım ekleri” kategorisi içerisinde değerlendirmişlerdir. A. C. Emre fiil türeten ekleri işlerken “Fiil Çatısını Kuran Morfemler” alt başlığıyla, konuyu öncelikle ek açısından ele almış ve eklerin işlevlerini ayrıntılı bir biçimde izah etmiştir. (s. 214 – 226). M. Ergin ise konuya “Fiilden Fiil Yapma Ekleri” başlığı altında, “çatı” terimini hiç kullanmadan yapım ekleri üzerinden değinmiştir. (s. 202-214).²

H. Ediskun, bir fiilin belli bir özne ya da belli bir nesne isteyip istemediği, özne ile nesneyi kendisinde birleştirip birleştirmedeği, kendi hareketinin birden çok özne tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök ya da gövdesinden anlaşılabilceğini belirtmiştir. Fiilin kök ya da gövdelerinin gösterdiği bu özelliklere fiil çatısı adını vermiştir. Ediskun’un fiilde çatı tasnifi de şu şekildedir: (1992: 219)

- Her zaman nesne alabilen fiiller (Geçişli)
- Hiçbir zaman nesne alamayan fiiller (Geçişsiz)
- Özne alan fiiller (Etken)

¹ Konstantin Lüvimov, 1963, “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Ekler”, *Türk Dili Dergisi*, 147. Sayı, Aralık s. 150.

² Bu bilgi, *Türk Gramerinin Sorunları II* adlı eserin “Türkçede Çatı Kavramı ve Çatı Ekleri” adlı bölümünden alınmıştır. Bkz. Bilal Yücel, 1999, TDK, Ankara, s. 156.

- Öznesi belli olmayan fiiller (Edilgen)
- Öznenin yaptığı işten yine özneleri etkilenen fiiller (Dönüştü)
- İşin birden çok öznece yapıldığı fiiller (İşteş)
- Oldurgan çatılı fiiller
- Ettirgen fiiller

Yücel'e göre fiil çatısında, eylemin nesneyle ilgisi, özne sebebiyle değildir. Fiiller nesne alabilen ve alamayan diye ikiye ayrılır. Bunu ayrı bir kategori olarak görür ve nesneyi tanımdan çıkararak, çatıyı "özne ile fiilin gösterdiği iş veya oluş arasındaki bağlantıdır" şeklinde tanımlar.³ Yücel etken çatı, geçişli çatı, geçişsiz çatı ve olumsuz çatıyı çatı kategorisine girmeyen kavram ve terimler içerisinde göstermiş ve çatıyı yedi ana gruba ayırmıştır:

- Yalın çatı
- Dönüştü çatı
- Edilgen çatı
- Öznesiz (meçhul) çatı
- Ettirgen çatı
- Oldurgan çatı
- İşteş çatı

Demircan, *Türk Dilinde Çatı* adlı eserinde çatı konusu hakkında yapılan çalışmaların şimdiye kadar hep yabancı kaynaklara bağlı olduğunu söyler. Bu durumu eleştiren Demircan yeni kavramları çatıya sokmuştur. Ona göre çatı, sözel bilgi akışına bağlı şekilde, eyleme katılanlardan yapan/etkilenen/yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenme veya eklemlenmedir. Demircan'a göre iki tür çatı çeşidi vardır; ettirgen ve gizil çatı. Bunu şu şekilde açıklar; "Türkçedeki edilgen yapı biçim ve işlev açısından dönüştü yapıya benzemektedir. Yine dönüştü yapı gibi işteş yapı da öge gizleme açısından edilgen yapıya benzer bir işlevde kullanıldığı söylenir." Yani gizil çatıyı bir başlık altına, ettirgen çatıyı ise geçişlilik görevi olduğu için başka bir başlık altına alarak işler (2003: 11).

T. Banguoğlu, eylemlerin fiil çekiminden önce almış olduğu değişik şekillerden her birine görünüş (aspect) adını vermiş ve eylem tabanının değişik türde çeşitlenmesini çatı olarak tanımlamıştır. Banguoğlu "görünüş" başlığı altında fiil çatılarını

³ Yücel, 1999, a.g.e. s. 170.

- Yalın görünüş
- Olumsuz görünüş
- Edilgen görünüş
- Dönüslü görünüş
- Karşılıklı görünüş
- Ettirgen görünüş

şeklinde sınıflandırmıştır (2007: 411 – 419).

Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde çatıyı, fiil kök ya da gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan belirli fiilden fiil yapma ekleriyle genişletilerek cümledeki özne ve nesneyle olan bağlantı sonucu oluşan durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği olarak tanımlamıştır. Çatıları kendi içerisinde:

- Etken (Yalın) çatı
- Edilgen çatı
- Meçhul çatı
- Dönüslü çatı
- İşteş çatı
- Ettirgen çatı

olarak sınıflandırmıştır (2010: 57).

A. N. Kononov Türkçede beş fiil çatısının (voix) olduğunu savunmuştur. Bunlar: Asıl çatı (yaz- , oku- , sev- gibi basit tabanlar), iştaşlıl çatısı (müşareket), dönüslülük çatısı (mütavaat), meçhullük çatısı (edilgen fiil), faktitif çatı (ettirimli fiil). Kononov, Banguoğlu gibi bazı dilcilerin çatı saydığı olumsuzluk eki *-mA-* yı tasnif dışında tutmuştur.⁴

Tüm bu tanımlardan ve izahlardan da anlaşılacağı gibi fiilde çatı konusunda ortak bir nokta bulunamamıştır. Bu konu yıllardır üzerinde epeyce tartışılmış bir gramer konusu olmuştur.

⁴ Bu bilgi Talat Tekin'in A. N. Kononov'un "Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka" adlı eserinin tanıtımını yaptığı makalesinden alınmıştır. Bkz. Talat Tekin, 1959, "A. N. Kononov" (Tanıtma Yazısı), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, s. 344.

Fiilde çatıyı ayrı bir gramer konusu olarak işlemek gerekmektedir. Gramer konuları da ortak bir gramer değeri çerçevesinde birleşir ve ortak bir anlam dizisi oluştururlar. Tıpkı fiil çekimlerinde olduğu gibi, fiil çatısını da gramer konusu saydığımız zaman “gör- , gör-ül- , gör-ün- , gör-üş- , gör-dür-” örneklerini de ortak bir gramer değeri içinde saymalıyız. Fakat “gör-” fiili herhangi bir ek almamıştır. Bunun gibi eksiz fiilleri çatı konusunun içinde sayabilir miyiz? Bu da çatı konusunun ayrı bir tartışma konusudur. Ancak en mantıklısı Yücel (1999: 170) Korkmaz (1996: 163) ve Banguoğlu (1974: 411) gibi dilcilerin de belirttiği gibi bunları yalın çatı olarak almaktır. Fiil çekimlerinde üçüncü teklik şahıslarının sıfır ekli olması gibi (geliyor, gelse, gelir) bu eksiz fiillerde çatının tasnifinde yalın çatı olarak yer almalıdır.

1.5. Çatı Tasnifi

1.5.1. Yalın Çatı

Korkmaz çatı eki almamış, kök ya da gövde halindeki geçişli geçişsiz tüm fiillerin birer özneye ihtiyaç duymasından dolayı, bunlara yalın (etken) çatı demiştir.⁵ Yücel (1999: 170) ise “etken çatı” kavramının gereksiz olduğunu vurgulamış ve Banguoğlu’nun yalın görünüş ifadesinin benimsenmesi gerektiğini savunmuştur. Yücel ayrıca yalın çatıyı geçişli fiiller ve geçişsiz fiiller olmak üzere ikiye ayırmıştır. Lübimov (1963: 151) ve Kononov⁶ ise yalın çatı yerine asıl çatı kavramlarını kullanmışlardır.

Yalın çatı üzerine yapılan yukarıdaki tanımlar doğrudur ve bu şekilde kullanılmalıdır. Etken çatı dilciler tarafından kimi zaman farklı şekillerde tanımlandığı için karışıklığa yol açabilmektedir. Bu yüzden bu kavramın kullanılmasının çok önemli değildir. Yalın görünüşlü çatı, “geçişli veya geçişsiz fiil kök ya da gövdelerinin sıfır çatı eki almış halidir” demek daha iyi bir tanımlama olacaktır. Yalın çatının kullanımıyla ilgili bazı örnekler aşağıda verilmiştir.

⁵ Zeynep Korkmaz, 1996, “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 740. sayı, Ankara, s. 163.

⁶ Tekin, 1959, a.g.e, s.344.

1.5.1.1. Yalın Çatılı Geçişli Fiiller

Öznesi olan aynı zamanda nesne de alabilen fiiller yalın çatılı geçişli fiillerdir. Bu çatıdaki fiilleri oluşturmak için belirli herhangi bir ek yoktur. Çekimli ya da çekimsiz nesne alabilen fiiller yalın çatılı olabilir. Diğer bütün çatılar yalın çatıların üzerine kurulur.

(1) a. Kaybettiği saatini saatlerce **aradı**.

b. Öğretmen tahtayı **sildi**.

c. Ayşe elbisesini **biçti, dikti**.

1a, 1b ve 1c örnek cümlelerinde “ara- , sil- , biç- , dik-” fiilleri nesne alabildiği için geçişli herhangi bir çatı eki almadığı için de yalın çatıdır.

kır- , oku- , yaz- , çek- , gör- , bağla- , göster- (Ediskun)

at- , geç- , çarp- , ara- , dene- , döv- (Banguoğlu)

yıka- , çek- , topla- (Lüvimov)

aç- , anla- , bil- , çek- , doku- , kaz- , oyna- , sev- , taşı- , yönelt- (Yücel)

boz- , kok- , sök- , dök- , biç- , dik- , tara- , ver- ... gibi yalın geçişli çatı örneklerini daha da arttırabiliriz.

1.5.1.2. Yalın Çatılı Geçişsiz Fiiller

Öznesi olan ancak nesne alamayan fiiller yalın çatılı geçişsiz fiillerdir. Herhangi belirleyici bir eki yoktur. Nesne almayan çekimli veya çekimsiz her türlü fiil yalın çatılı geçişsiz fiil olabilir.

(2) a. Dışarıdan geç saatte **döndü**.

b. Küçük kız ağaçtan **düştü**.

c. Otobüse yetişmek için tüm hızıyla **kosuyor**.

Numaralandırılmış örnek cümlelerdeki eylemler yalın çatılı fiillerdir. Nesne alamadıkları için aynı zamanda geçişsiz sayılır.

Ağar- , birik- , eski- , çürü- , piş- (Korkmaz)

yat- , susa- , atla- , gecik- , aldır- , dağıl- , geliş- (Banguoğlu)

git- , gel- , kız- , dön- , uyu- , esne- , yürü- , uyuyuver- (Ediskun)

büyü- , çık- , es- , kal- , kalk- , ol- , otur- , rastla- , sarar- , uzaklaş- (Yücel)

kon- , uç- , taş- , gül- , çök- , üz- , patla- vb. bunun gibi örnekleri daha da arttırabiliriz.

Hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanılabilen bazı yalın çatılar vardır. Bunlar cümle içerisinde hangi anlamda kullanılıyorsa ona göre geçişli ya da geçişsiz olabilir. Bu tarz fiillere “ortada fiil” adı verilmiştir.⁷ Örneğin; *çal- , geç- , gez- , sür- vb.*

(3) a. *Araba yanımızdan çok süratli geçti.*

b. *Gökçe ders notlarını temize geçti.*

3a numaralı örnek cümlede “geç-” eylemi herhangi bir nesne istememektedir. Bu yüzden geçişsiz ve yalındır. 3b numaralı örnekte ise “geç-” fiili nesne (*ders notlarını*) almıştır. Bu yüzden geçişli bir fiil aynı zamanda yalındır.

1.5.2. Edilgen Çatı

Türk dilinin yarattığı ilk eserlerden bu yana edilgen çatının varlığı bir gerçektir. Bundan dolayı bu çatı üzerine pek çok makale, tez ve kitap yazılmıştır. Ünlü dilcilerin yanı sıra özellikle son zamanlarda da bu konu üzerine yapılan çalışmalar önemlidir. Bunlar arasında Turgay Sebzecioğlu'nun (2008) edilgenlik üzerine yazdığı doktora tezi ve Mehmet Özgür Duru'nun (2008) yazmış olduğu yüksek lisans tezi önemlidir. Ayrıca Ferhat Karabulut'un (2011) *Türk ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi* adlı eseri ve Turkish Studies (2010) adlı dergide yayımlanan *Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojileri* adlı makalesi de kayda değer önemli çalışmalardır.

⁷ “Ortada fiil” terimini Ahmet Topaloğlu kullanmıştır. Bkz. Yücel, 1999, a.g.e, s. 162.

Üzerine oldukça çalışma yapılmış olan edilgen çatı, Türkiye Türkçesinde çok yaygın bir kullanıma sahiptir. Dilciler tarafından yapılan tanımlamalar ve edilgen çatı örnekleriyle birlikte aşağıda bu konuya değindik.

Lübimov, edilgen çatıyı, öznenin dolaylı tümleç tarafından yapılan eyleme tutuluşu olarak tanımlamıştır. Asıl ekinin *-Il-* olduğunu fakat *-in-* , *-n-* , *-nil-* eklerinin de kullanıldığını belirtmiştir (1963: 152).

Ediskun, “öznesi olmayan fiiller, edilgen çatılı fiillerdir” diyerek bu çatıyı tanımlamıştır. Mektup yazıldı, Kitap okundu örneklerini vererek tanımını pekiştirmiştir (1992: 221).

M. Ergin’in, çatı kavramını doğrudan kullanmadığını daha önce söylemiştik, edilgen çatıyı da fiilden fiil yapma eki olarak *-l-* eki başlığı altında pasiflik ve meçhullük terimleriyle açıklamıştır. Asıl ekin *-l-* olduğunu ancak ünlüyle veya *-l-* ünsüzüyle biten fiil kök ve gövdelerine getirilemediğini bu fiillerde *-n-* ekinin pasif ve meçhul yapma görevini üstlendiğini belirtmiştir (1993: 122).

Yücel, edilgen çatıyı geçişli fiillerin aldığı *-Il-* veya *-In-* ekleriyle öznenin cümlede yer almadığı, nesnenin de sözde özne yerine geçtiği durumlar olarak açıklamıştır. Konuyu *-Il-* eki bulduran fiiller ve *-In-* eki bulduran fiiller olarak iki başlık altında açıklamıştır (1999: 174).

Banguoğlu, “cümle içindeki özne fiilden etkilenme durumunda ise o fiil tabanı *-Il-* eki alıp edilen görünüşe (*aspect pasif*) girer” diyerek edilgen çatıyı tanımlamıştır. Bir sesliyle ya da “*l*” sesiyle biten tabanların ise edilgen görünüşte *-In-* eki aldığını belirtmiştir.

ver-il- , *gönder-il-* , *kır-ıl-* , *yap-ıl-* , *sil-in-* , *koru-n-* (2007: 413-414)

Korkmaz, edilgen çatıyı şu şekilde tanımlamıştır. “Geçişli ve geçişsiz fiillerden *-Il-/Ul-* ve *-In-/Un-* ekleri ile kurulan; fakat fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan yani öznesi belli olmayan, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen veya söylenmemiş olan fiil çatısıdır.”

aç-ıl- , *biç-il-* , *bul-un-* , *gör-ül-* , *sat-il-* , *önle-n-* , *zorla-n-* , *yak-ıl-* , *ara-n-ıl-* , *bekle-n-il-* , *ye-n-il-* , *bul-un-ul* (2010: 80).

Görüldüğü gibi edilgen çatı kavramı tanımlanırken tüm eserlerdeki ortak nokta fiilin özneye kurduğu ilişki üzerinedir. Edilgen yapının oluşturulmasında **geçişli** bir fiil cümlesine ihtiyaç vardır. Bu cümlenin çatısına getireceğimiz *-II-* edilgenlik eki cümlenin nesnesini sözde özne görevine yükseltir ve önceki özneyi ya geri plana atar ya da tamamen yok eder. Oluşan yeni cümle de geçişli özelliğini kaybederek **geçişsiz** duruma geçer.

(4) a. *Hırsızlar bankayı soydu.*

b. *Banka soyuldu.*

4a no'lu örnekte *soy-* fiili yalın geçişli bir eylemdir. Cümlede “Hırsızlar” özne, “banka” nesne, “soydu” yüklem (geçişli fiil) görevindedir. 4b örneğinde ise *soy-* geçişli fiili *-II-* edilgenlik eki olarak özne (hırsızlar) cümleden çıkartılmış, nesne (banka) sözde özne görevine yükseltilmiştir. Ayrıca 4b cümlesi aldığı bu ekle geçişli özelliğini kaybetmiş ve geçişsiz hale gelmiştir.

Yalın çatıdan edilgen çatıya dönüşme konusuna başka bir boyuttan da bakılmaktadır. Sözdizimsel açıdan bu edilgenlik oluşumunda taşınma ve dönüşme söz konusudur. Karabulut, Chomsky'nin *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuram*'larından aldığı bilgilerle özne pozisyonunun her zaman işletilmesi gerektiğini belirtmiştir. Gerçek özne de olsa sözde özne de olsa cümlede her zaman yalın olarak kabul edilmelidir.⁸ Sebzecioğlu da yine Chomsky'nin görüşlerinden yola çıkarak dönüşüm kurallarının yerini taşıma işleminin aldığını belirtir. Yani derin yapıları yüzey yapılarla bağlayan dönüşümler zinciri değil, herhangi bir ögeyi başka bir konuma hareket ettiren taşıma işlemidir.⁹

(5) a. *Ø banka soyuldu. (derin yapı)*

b. *Banka (hırsızlar tarafından) soyuldu. (yüzey yapı)*

Derin yapıda yani 5a cümlesinde özne konumu boş bırakılmıştır. Taşıma işlemi sonucu derin yapıda nesne konumunda olan “banka” yüzey yapıda 5b sözde özne konumuna yükseltilmiş ve arkasında sözdizimsel olarak bir iz (hırsızlar tarafından) bırakmıştır. Chomsky, edilgenliği dönüşüm ve taşıma kurallarına dayanan sözdizimsel işlemler biçiminde açıklayıp tanımlamıştır.¹⁰

⁸ Ferhat Karabulut, 2010, “Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi”, Turkish Studies, Volume 5/4. s. 364.

⁹ Turgay Sebzecioğlu, 2008, *Türkçede Edilgenlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 3.

¹⁰ Sebzecioğlu, 2008, a.g.e, s. 4.

Edilgenliğin başka bir açısı da sıfat-fiilli yapılardan da meydana geliyor olmasıdır. Bu konu üzerine önemli bir çalışma yapan Karabulut'un görüşleri akla yatkındır. Edilgen çatıların oluşumunu, yalın çatılardan öznenin silinmesi ve nesnenin taşınması sonucu oluştuğunu belirtir. Onun Kazak Türkçesinden ve Kırgız Türkçesinden verdiği örneklerle bu konuya da kısaca değinelim.

- (6) a. *Adam keldi.* “*Adam geldi*” (derin yapı)
b. *Ø kelgen adam.* “*Ø gelen adam*” (yüzey yapı)
c. *Men Ø kelgen adamdı kördim.* “*Ben gelen adamı gördüm*” (üst cümle)

6a cümlesi basit ve kurallı bir derin yapı cümledir. Özne konumundaki “Adam” taşınma sonucunda sıfat fiilli bir yapıyla (kelgen adam) yüzey yapıya 6b dönüşür. Derin yapıda özne konumundaki “Adam” yüzey yapıda kendi yüklemine sağına taşınmıştır. Çekimli *kel-* yüklemi de dönüşerek *-GAN* sıfat-fiilini alır. Bu sıfat-fiilli yapıyı üst cümle 6c içinde kullandığımız zaman ise yeni özne *men*, *eylemine* geçmiş zamanda yapmaktadır ve başta kurallı ve basit bir cümle olan “*kelgen adam*” yapısı nesne görevi ile kullanılmaya başlanmıştır. Bu örnekte bir özne taşınımı görülmektedir. Diğer örnekte ise nesne taşınımı verilmiştir.

- (7) a. *Sen qat cazdıñ.* “*Sen mektup yazdın*”
b. *Men sen cazgan qatı okudum.* “*Ben senin yazdığın mektubu okudum*”
c. ---- ---- *cazgan qat* “*yazdığı/yaz-ıl-an*”

7a örneği kurallı bir Kırgız Türkçesi cümlesidir. Derin yapıdaki bu cümlede *qat* nesnesi taşınım durumundadır. 7b örnek cümlesinde *caz-* eylemi sıfat-fiil eki olarak yüklem durumundan *qat* ad öbeğiyle birlikte nesne konumuna geçer (cazgan qat). Burada oluşan *cazgan qat* 7c herhangi bir bağlam içine alınmadığı takdirde genellikle edilgenlik yapısında anlaşılır.¹¹

Edilgen çatı üzerinde epeyce durduk. Konuyu daha fazla dağıtmadan toparlayarak kısa bir sonuç çıkartalım. Öncelikli olarak edilgenlik ekinin en önemli kuralı geçişli bir fiile gelmesi ve geçişsiz yapmasıdır. Nesne, sözde özne olarak asıl öznenin yerine geçer ve asıl

¹¹ Karabulut, 2010, a.g.e s. 365-366.

özne cümleden uzaklaştırılır ya da tamamen atılır. Edilgen çatı kuran en önemli ekler *-Il-* , *-Ul-* ekleridir ve eylemin üzerine gelirler. Sesli veya “*l*” ünsüzüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra ise *-In-* , *-Un-* ekleri gelerek edilgen çatı oluşturulur. Edilgenlik çatı ekleri yalın çatılı eylemler ya da diğer çatı eklerinden sonra fiile yüklenir. Bu yüzden kök halinde edilgen eylem yoktur.

Ayrıca eylemlerin edilgenleştirilmesinin bir dönüşüm ve taşıma olarak da açıklanabileceğini gördük. Bu konu daha çok edilgenliğin sözdizimsel bakımdan açıklanmasıdır.

Bunlardan başka öğrendiğimiz bir diğer şey de edilgen çatılı yapıların sadece *-Il-* ve *-In-* ekleriyle oluşmuyor olması. Sıfat-fiili bazı yapıların da edilgenlik anlamı taşıyabileceğini gördük.

1.5.3. Meçhul (Öznesiz) Çatı

Meçhul çatı şekil olarak edilgen çatıyla aynıdır. Hatta bazı gramercilerimiz meçhul çatıyı edilgen çatı altında incelemiştir. Fakat meçhul çatı görevi bakımından edilgen çatıdan ayrılır. Öncelikle meçhul çatı edilgen çatı gibi geçişli fiillere değil geçişsiz fiillere gelir.

Ergin, *-l-* fiilden fiil yapma ekini açıklarken pasiflik ve meçhullük terimlerini kullandığından bahsetmiştik. Ergin’in kullandığı pasiflik terimi, bilinen edilgenlik çatısıdır, meçhullük ise kişisiz edilgenlik yani öznesiz çatılardır. Edilgenlikte muhakkak bir öznenin olması gerektiğinden bahsetmiştik. Ergin’in meçhul çatıya verdiği bazı örnekler şunlardır:

dur-ul- , *yat-ıl-* , *kalk-ıl-* , *kork-ul-* , *ölü-n-* , *gül-ün-* , *çekin-il-* , *sus-ul-* , *yetiş-il* , *eğlen-il-* (1993: 204).

Yücel verdiği örnek cümlelerle edilgen çatı ve meçhul çatıyı birbirinden ayırmıştır. Bu örnekler şunlardır:

(8) a. *Bu yolda araba sürülmez. (Edilgen)*

b. *Bu yolda araba bulunmaz. (Edilgen)*

c. *Bu yolda (Ø) durulmaz. (Meçhul)*

d.Bu yolda (Ø) yürünmez. (Meçhul)

Yücel örnek ilk iki cümlede 8a ve 8b nesne olan “araba”yı sözde özne görevinde kullanmıştır. Bu iki cümlede özne öyle ya da böyle vardır. Fakat sonraki iki cümlede 8c ve 8d özne yoktur ve oluşmamaktadır. Bu yüzden bu iki yapının birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmiştir (1999: 178).

Karabulut’un verdiği örnek de meçhul çatıyı açıklamaktadır. Üyge bar-ıl-dı. “Eve varıldı” Bu cümlede özne pozisyonuna herhangi bir taşıma söz konusu olamamaktadır. Bu yüzden bu tarz kullanımlara meçhul çatı denmesi gerekmektedir (2010: 364).

Korkmaz da meçhul çatı terimini kullanan dilcilerimizdendir. *Gramer Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde meçhul çatıyı; “geçişsiz fiillerden sonra gelen -Il-/-Ul- ve -In-/-Un- ekleri ile kurulan ve öznesi bulunmayan, gerçekten meçhul olan çatıdır.” diyerek tanımlamıştır. (2010: 155) Ayrıca *Türkiye Türkçesi Grameri* adlı eserinde de meçhul çatıyı edilgen çatıdan ayırarak ayrı bir başlık altında işlemiştir. Edilgen çatıda öznenin pasif olduğunu, Meçhul çatıda ise öznenin gerçekten bilinmediğini söyler (2007: 549).

Soğuktan caddelerde yürünmüyor./Kışın gecekondu mahallelerinde yağmur yağdı mı, çamurdan geçilmiyor. / acın- , bakıl- , basıl- , gidil- , uyun- , yatıl- (Korkmaz) gibi çatı örneklerini vermiştir.

Meçhul çatı kavramı en eski dönemlerden beri edilgenlik terimiyle iç içe kullanılmıştır. Çatı konusunun amacı özne, fiil ve nesne arasındaki bağlamı kurmak olduğu için de bu konu üzerinde çok fazla durulmuş ve daha da ayrıntılı bir biçimde durulmaya devam edilecektir.

1.5.4. Dönüştü Çatı

Dönüştü çatı da yine asli çatılar arasında yer almaktadır. Öznenin yaptığı eylemden yine kendisinin etkilenmesi olarak tanımlanır. Türkiye Türkçesinde dönüştülük için kullanılan ek -n- ekidir. Bunun yanı sıra -l- ve -ş- eklerinin de kimi zaman kullanıldığı görülür.

Lübimov dönüştü çatıyı, eylemin doğrudan doğruya veya dolaylı yoldan eylemi yapan şahsa geçmesi olarak tanımlamıştır. Asıl dönüştü çatı eki olarak -in- ekini göstermiş, bunun yanı sıra az da olsa -ıl- şekilli dönüştülük anlamı veren fiillerin olduğunu belirtmiştir.

Giy-in- , soy-un- , kaşı-n- , tara-n- , pudrala-n- / as-ıl- (kendini asmak), at-ıl- (düşmanın üzerine atılmak) (1963: 152)

Ediskun dönüşlü çatıyı, öznelerin yaptıkları işten gene özneleri etkilenen fiiller olarak tanımlamıştır. *Kız tarandı* cümlesini *kız taradı + kız kendi saçılarını taradı* cümlelerinin bileşiği gibi göstermiştir. *Kendi saçılarını* sözünün, tarandı fiilinin -n- morfeminde toplandığını belirtir (1992: 221).

M. Ergin, -n- eki altında dönüşlülük çatısına yer vermiştir. Ekin Türkçede çok eskiden beri kullanılan işlek bir fiilden fiil yapma eki olduğunu, işlevinin ise kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller meydana getirmek olduğunu belirtir.

al-ı-n- , sal-ın- , gez-i-n- , giy-i-n- , dola-n- , tıka-n- , bul-u-n- , aç-ın- , öğre-n- , tut-un- , dövü-n- , sakla-n- , ara-n- , taşı-n- , sürü-n- , söyle-n- , kaçı-n- , tap-ı-n- (1993: 202)

Engin Yılmaz'ın (2001) ikili çatı meselesi üzerine yazdığı makale bize dönüşlü çatı ve edilgen çatı arasındaki sorunları açığa çıkarmak için iyi bilgiler veriyor. Bu makalede Yılmaz dönüşlü çatı üzerine kaynaklarda geçen tanımları kısaca belirtmiştir.¹² Bu tanımlamalardan sonra dönüşlü fiilleri iki başlık altında tasnif etmiştir. Asıl dönüşlü fiiller ve dönüşlülük eğilimi gösteren fiiller. Daha sonra da bu fiillerden örnekler vermiştir.¹³

Banguoğlu dönüşlü görünüş başlığı altında bu çatıyı işlemiştir. “Cümle içerisinde özne kendisi üzerinde kılıcıysa fiil tabanı bir -in- eki alıp dönüşlü görünüşe (aspect réfléchi) girer. Böylece fiilin etkisi özne üzerine dönmüş olur.” diyerek tanımlamıştır.

Çocuk yıkandı, tarandı, giyindi. / Sen gripten korunmalısın. / Kadıncağız dövündü. / Zeynep bir elbise dikiymiş (2007: 414).

¹² 1. İşi (eylemi) yapan da işten (eylemden) etkilenen de aynı şahsın (öznenin) olması. (bkz. Aksan, Demircan, Koç, Vardar)

2. Öznenin yaptığı işin kendine dönmesi (bkz. Gencan, Zülfikar)

3. Öznenin yaptığı işin doğrudan kendi üzerine dönmesi (bkz. Korkmaz, Topaloğlu)

4. Eylemin doğrudan veya dolaylı bir şekilde özneye geçtiğini göstermesi (bkz. Banguoğlu, Bilgegil, Deny, Ediskun, Lüvimov)

5. Özne ve nesnenin bir olması (bkz. Türkçe Sözlük, Tdk)

6. “Kendi” dönüşlülük zamirinin esas alınması (bkz. Adalı)

7. Öznenin eylemi kendisi için kıldığını veya kıldırıldığını belirtmesi (bkz. Emre)

Engin Yılmaz, 2001, “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler”, *TDAY-Belleten*, 810. Sayı, s. 2-3.

¹³ Yılmaz, 2001, a.g.e s. 12-14.

Yücel dönüşlü çatıyı eklerine göre ayırarak üç başlık altında işlemiştir. *-In-* eki bulunduran fiiller, *-Il-* eki bulunduran fiiller, *-İş-* eki bulunduran fiiller.¹⁴

Korkmaz, “fiildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren, yani öznenin bir işi kendi kendine yaptığını belirten fiil çatısıdır” diyerek tanımlamıştır.

al-ın- , *çek-in-* , *soy-un-* , *sev-in-* , *tut-un-* , *geç-in-* , *gör-ün-* , *koru-n-* , *yol-un-* / *gir-iş-* , *tut-ul-* , *dur-ul-* (2010: 72).

Tüm bu tanım ve açıklamalar sonucunda varacağımız sonuç dönüşlülük ekinin *-n-* olduğu ve dildeki en az çaba yasasından dolayı bu ekin eyleme yüklenerek fiilin ortadan kalkması ve eylemin özneye geri yüklenmesidir. Dönüşlülük eylemi oluşturan tek ek *-n-* eki değildir. Bunu yanı sıra çok sık görülmesi de *-l-* ve *-ş-* ekleriyle yapılan dönüşlü fiillerde vardır. Dönüşlülük eki yalnızca yalın çatılı fiiller üzerine gelebilmektedir. Bu yüzden kök halinde dönüşlü fiil yoktur.

(9) a. *Selin dışarı çıkmadan önce **yıkandı** ve **süslendi**.*

b. *Batuhan okula gitmemek için **saklandı**.*

c. *Ahmet karşılıksız bir sevgiye **tutulmuştu**.*

d. *Küçük kız yaşadığı olaylara artık **alıştı**.*

Yukarıda verdiğimiz örneklerden ilk ikisi 9a ve 9b sıkça kullandığımız *-n-* ekiyle kurulmuş dönüşlü fiillerdir. Bu cümlelerde nesnenin yerini bu *-n-* eki almış ve gereksiz yere cümlelerin uzatılmaması sağlanmıştır. Aynı zamanda bu eylemi direk öznenin yaptığını yani olayın etkisinin onun üzerinde olduğunu gösteriyor. “*Selin dışarı çıkmadan önce saçlarını yıkadı ve kendini süslendi*” demek kuşkusuz daha uzun bir anlatma seçeneğidir. Bu yüzden *saçlarını* ve *kendini* yerine eyleme getirilen dönüşlülük eki yine aynı anlamı sağlamaktadır. Yine 9b cümlesinde de öznenin kendisini saklama eylemi yine kendisine dönmektedir.

9c ve 9d no’lu örneklerde daha farklı bir durum söz konusudur. Farklı ekler kullanılmıştır. Fakat oluşan mana aynıdır. Bu durum biraz da eylemlerin mecazi anlamlarından kaynaklanmaktadır. Tutulan şahıs Ahmet (özne) eylemden etkilenen bir numaralı ögedir. Bu yüzden *tutul-* dönüşlü bir eylemdir. 9d örneğinde de eylemin aldığı ek aslında işteşlik ekidir. Ancak yine anlam bakımından alışma eyleminin özneye (küçük kız)

¹⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel, 1999, a.g.e, s. 171-174.

döndüğünü görmekteyiz. Elimizdeki *-Il-* ve *-Iş-* ekli örnekleri Yücel (1999) ve Yılmaz (2001) sıralamışlardır.

1.5.5. Ettirgen Çatı

Ettirgenlik çatısı, çatı ekleri içerisinde en çok kullanılanlardan bir tanesidir. Öznenin bir işi bir başkasına yaptırma, oldurma durumu vardır. Dilcilerin bu çatıyla ilgili görüşleri ve örnekleri aşağıda verilmiştir.

Ediskun, geçişli fiillerin, yapım ekleriyle, geçişlilik derecelerinin arttırılabileceğini ve dereceleri arttırılmış olan böyle fiillere de ettirgen çatılı fiiller dendiğini söyler.

Kov-dur-t, ara-t-tır-, kaz-dır-t-, böl-dür-t- (1992: 222).

M. Ergin bu çatıyı *-r-/-t-/-Dir-/-dAr-/-Ar-/- gUr-/-z-* fiilden fiil yapma ekleri başlığı altında göstermiştir. Bu eklerin oldurma ve yaptırma ifade ettiğini belirtmiş ve bu yüzden bu eklerle oldurma veya yaptırma ekleri faktitif adını vermiştir.

geç-i-r-, uç-u-r-, piş-i-r-, dire-t-, acı-t-, kork-u-t-, sark-ı-t-, boğ-dur- sök-tür-, say-dır-, gön-der-, kop-ar-, çık-ar-, gid-er- (1993: 209).

Yücel, ettirgen çatı hakkında genel olarak yapılan tanımlardan bahsetmiştir. O, konuya ettirgen çatı ve oldurgan çatıyı ayırma konusuyla yaklaşmıştır. Çünkü ona göre ettirgen çatı “öznenin eylemi başkasına yaptırmasıdır”, oldurgan çatıda ise eylemi başkasına yaptırma söz konusu değildir. Özne bizzat kendisi eylemin üzerinde etkilidir (1999: 179).

Öğretmen (Mehmet'e) kitap aldırması. (ettirgen)

Hoca dersi uzatması. (oldurgan)

Muharrem Ergin çok geniş bir şekilde bu eki açıklamıştır. Özellikle tarihi dönmelerden beri kullanılan bu ettirgenlik eklerinin diğer türlerini tezin ilgili bölümlerinde açıklayacağız.

Banguoğlu ettirgen çatıyı, “cümle içerisinde özne, yüklem üzerinde doğrudan kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı yapıyorsa fiil tabanı *-dir-* (*-it-*, *-ir-*) eki alarak ettiren görünüşe (aspect factitif) girer.” diyerek açıklamıştır.

Saçını kestirmişsin. / Komşum ustaya bir çardak yaptırdı. / O mektubu size okutacağım. / Zeynep çocuğa sütü içirdi. yaşa-t- , acı-t- , otur-t- , üşü-t- , anla-t- , bunal-t- , uyu-t- (2007: 417).

Korkmaz, “fiilin, belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren, geçişsiz fiilleri geçişli fiille dönüştüren, geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren çift geçişli fiiller kuran -Ar-, -Ir-/-Ur-, -Dir-/-DUr-, -It-/-Ut- eklerinden biriyle veya ikisinin üst üste getirilmesiyle oluşturulan fiil çatısıdır.” diyerek ettirgen çatıyı tanımlamıştır.

çık-ar- , aş-ır- , bit-ir- , al-dır- , bak-tır- , yol-dur- , eski-t- , tanı-t- , ürk-üt- , oturt- , aldır- , al-dır-t- , şaş-ır- , şaş-ır-t- (2010: 89).

Türkiye Türkçesinde, ettirgen çatıda işi asıl yapan kimse ya belirtme ya da yönelme hal eki alır. İş asıl yapanın hangi hal ekini alacağı, ettirgenlik ekinin getirildiği fiil tabanının geçişlilik-geçişsizlik ile doğrudan ilişkilidir. Eğer fiil geçişsiz ise asıl yapan belirtme hal eki alır. Fiil geçişli ise yönelme hal ekini alır. Bunu aşağıdaki iki örnekte daha iyi göreceğiz.

(10) a. **Ahmet** koştu. (geçişsiz)

“Mehmet (**Ahmet**’i) koş-tur-du.”

b. **Öğrenci** kitabı okudu. (geçişli)

“Öğretmen (**öğrenciye**) kitabı oku-t-tu.”¹⁵

Oldurganlık durumu, edilgenlik ve meçhul çatıda olduğu gibi fiilde çatının karmaşık bir konusudur. Kimileri oldurganlık terimine ayrı bir başlıkta değinse de kimileri bunu ettirgen çatı içerisinde göstermiştir. Çünkü oldurganlık eki ve ettirgenlik eki aynıdır. Fakat bu ikisini ayıran en önemli nokta ettirgen çatı = geçişli eylem + ettirgenlik eki kalıbıyla oluşurken, oldurgan çatı = geçişsiz eylem + ettirgenlik eki kalıbıyla oluşur. Bunu bir de Baasanjav’ın tablosunda görelim.¹⁶

¹⁵ Bu tanım ve örnekler için bkz. Terbish Baasanjav, 2006, *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Yayınlanmamış Doktora tezi, s. 103-104.

¹⁶ Bu tablo, Baasanjav, 2006, a.g.e, s. 81’den alınmıştır.

Tablo: 1.

	ETTİRGEN	OLDURGAN
Cümlede eylemi yapan fail sayısı	İşi yaptıran bir ve işi yapan bir fail (1+1=2)	İşi yapan bir fail (1)
Sonuç durumunu karşılayan fiilin durumu	Aktif (geçişli)	Pasif (geçişsiz)
Ettirgenlik ekiyle genişletilmiş fiilin karşıladığı eylem	İşi yaptıran ve işi yapanın eylemlerini bildirir.	İşi yapanın eylemini bildirir.

(11) a. Adam marketten gazete **al-dır-dı**.

b. Adam herkesi **gül-dür-dü**.

Yukarda verdiğimiz 11a örnek cümlede gördüğümüz üzere geçişli *al-* fiili üzerine ettirgenlik eki gelmiş ve ettirgen çatı oluşturulmuştur. Ettirgen çatıda özne ve nesne arasında işi asıl yapan kişi için yer vardır. Yani [*Adam [oğluna] marketten gazete al-dır-dı*] cümle içerisinde gizlenmiş ikinci şahıs (oğluna) aslında işi yapan kimsedir.

İkinci örnekte ise 11b oldurganlık durumu söz konusudur. Herkes güldü. Bu cümle geçişsiz yalın çatılı bir eylemdir. Asıl özne gelip bir üst cümle oluşturulduğu zaman sözde özne (herkes) nesne konumuna geçer geçişsiz bir eylem geçişli olur. Bu durumda oldurganlıktır. Asıl özne eylem üzerinde kılıcı olan yegâne şahıstır. Arada işi yaptırdığı başka bir kimse yoktur.

Oldurganlık ekinin kimi zaman geçişli eylemlere geldiği de görülmektedir. “*Konuyu değiştirdim; önergeyi bekleteceklermiş; çocuk, oyuncak bebeğini giydiriyor.*”¹⁷ Bu örneklerde görüldüğü gibi ettirgenlik eki geçişli fiile gelmiş fakat eylemi bir başkasına yaptırma durumu söz konusu değildir.

¹⁷ Yücel, 1999, a.g.e, s. 12.

Ettirgen ve oldurgan çatı birbiriyle karşılıklı olarak işlendiği ve tanımları birbirine göre yapıldığı için ayrı bir başlık altında oldurgan çatıyı işlemeye gereksinim duymuyorum. Bu konu üzerinde daha fazla bilgi almak için Yücel (1999) , Baasanjav (2006) , M. Özgür Duru (2008) gibi dilcilerin yazılarına bakılabilir.

1.5.6. İşteş Çatı

Tasnifin son sırasında işteşlik çatısını ele alacağız. Diğer çatılara göre nispeten bu çatı daha açıktır ve tartışmaya en az açık olan çatı türüdür diyebiliriz. İfade ettiği anlam bakımından karşılıklı bir iş veya oluşun olması gerekir. Yani eylemi yapan en az iki kişinin olması gerekir. Eylemi işteş yapan ek *-İş-* ekidir.

Lübimov işteşlik ekini karşılıklı çatı ve müşterek çatı olmak üzere iki asli çatı olarak işlemiştir. Karşılıklı çatıyı, eylemin iki veya daha fazla şahıs tarafından yapıldığını ve bir şahıstan diğerine karşılıklı olarak geçtiğini söyler. Aynı zamanda karşılıklı çatının geçişli eylemlerle kurulduğunu söyler. *Kucakla-ş-*, *öp-üş-* , *gör-üş-* , *bul-uş-* , *selamla-ş-* örneklerini verir.

Müşterek çatıyı ise iki veya daha fazla şahıs tarafından aynı anda ve müştereken yapılan çatılardır diyerek açıklamıştır. *Kaç-ış-* , *titre-ş-* , *ağla-ş-* , *bak-ış-* (1963: 152).

Ediskun, işin birden çok öznece karşılıklı, ortaklaşa ya da birlikte yapıldığını gösteren fiiller olarak tanımlamıştır.

Öde-ş- , *benze-ş-* , *uç-uş-* , *koş-uş-* , *böl-üş-* örneklerini vermiştir (1992: 221).

M. Ergin, *-ş-* ekinin Türkçede eskiden beri çok işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma eki olduğunu, yaptığı fiillerin bir ortaklaşma veya bir oluş ifade ettiğini belirtir. Ergin işteşlik ekinin karşılıklı ve birlikte olmak üzere iki manada kullanılabilirliğinden bahsetmiştir. Karşılıklı; *döv-üş-* , *at-ış-* , *vur-uş-* , *it-ış-* , *kucakla-ş-* gibi örneklerdir. Bunlar gibi karşılıklı işteşlik çatının daha fazla geçişli eylemlerle kurulduğunu belirtmiştir. Birlikte; *koş-uş-* , *uç-uş-* , *böl-üş-* , *ağla-ş-* , *bekle-ş-* , *dur-u-ş-* gibi örneklerde de daha fazla geçişsiz eylemlerin kullanıldığını söylemektedir.

“-ş-” ekinin oluş işlevini de *gel-ış-* , *kız-ış-* , *bit-ış-* , *iyile-ş-* , *bula-ş-* gibi örneklerle göstermiş ve buradaki durumun gizli bir ortaklaşma olduğunu ifade etmiştir (1993: 207).

Yücel işteş çatı dese de doğrusunun iştaş¹⁸ olduğunu savunur. Fiilin belirttiği işin birden çok özne tarafından yapıldığını göstermesi olarak tanımlar. Yücel ayrıca +*la-ş-* ekiyle de kurulan işteş çatıların varlığına değinmiştir. *Dert+le-ş-* , *haber+le-ş-* , *toka+la-ş-* , *veda+la-ş-* gibi (1999: 184).

İlker, *-ş-* işteşlik ekinin sadece fiil kök ve gövdelerine ve isimden türemiş fiiller üzerine gelebildiğini söyler. Fiilden fiil türeten eklerinden de yalnızca *-l-* ekinden sonra geldiğini bunun da birkaç örnekte görüldüğünü belirtmiştir. Diğer fiilden fiil yapma ekleri üzerine gelmez.¹⁹

İlker ayrıca *-ş-* ekini işteşlik dışında oluş ve müstakil anlam bildiren iki farklı işlevinden de bahseder.²⁰

Baasanjav, işteş çatıyı fiilin durumuna göre geçişli ise “karşılıklı yapılma”; geçişsiz ise “müşterek yapılma” anlamlarıyla açıklamıştır (2006: 295).

Diğer bilim adamlarından farklı olarak Sevortyan, değişik bir varsayımda bulunmuştur. Ona göre *-ş-* ekinin karşıladığı asıl anlam “karşılıklı yapılma” anlamıdır. Diğer anlamlar bu asıl anlamdan meydana gelmiştir. Fakat Türkoloji alanında çalışan pek çok dilciye göre işteşlik ekinin temelinde çokluk şeklinin bulunduğu ve diğer anlamlarının bu şekilden türediği düşünülmektedir (Baasanjav 2006: 313).

Banguoğlu, işteş çatı yerine karşılıklı görünüş (*aspect réciproque*) terimini kullanmıştır. “Cümle içerisinde şahıs olan iki kişi veya iki taraf birbirleri üzerinde karşılıklı kılıcıysa fiil tabanı bir *-iş-* eki alır” diyerek tanımlar.

O gün iki aile tanışacaktı. / Sizinle çatışacağız. / Yolcular kaçıştı. / Durakta bekliyorlar (2007: 416).

Korkmaz fiilin gösterdiği oluş ve kılışın birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösteren çatı diyerek açıklamıştır.

çek-iş- , *kaç-iş-* , *boz-uş-* , *üş-üş-* , *gör-üş-* , *kon-uş-* (2010: 134).

¹⁸Tekin,1959, a.g.e, s. 34; bu terimi kullanmıştır. Ayrıca Yücel, 1999, a.g.e, s.17; A. Topaloğlu'nun (1989: 94) da iştaş dediğini söylemektedir.

¹⁹ Ayşe İlker, 1997, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, s. 74.

²⁰ Bu iki farklı anlamlardan, oluş bildirenler kendi kendine olma, zamanla olma manalarıdır da diyebiliriz. *Al-ış-*, *bula-ş-*, *değ-iş-* vb. Müstakil anlam bildirenlerde ise *-ş-* eki eylemlere gelerek eylemin anlamında farklılık meydana getirir. *Kalk-ış-*, *yak-ış-*, *yara-ş-*, *çal-ış-* vb. bkz. İlker, 1997, a.g.e s. 76-77.

İşteş çatı hakkında bazı önemli dilcilerimizin tanımalarını ve örneklerini verdik. Türkiye Türkçesinde işteşlik çatısının iki farklı anlam oluşturduğunu gördük. Bunlardan birisi eylemin iki veya daha fazla kişi tarafından karşılıklı (ortaklaşa) yapılması durumudur. Bir diğeri ise eylemin iki ya da daha fazla kişi tarafından birlikte yapılmasıdır. Aşağıdaki örneklerde bu iki durumu cümle içersinde görmekteyiz.

(12) a. *İki arkadaş yolda selamlaştı. (karşılıklı)*

b. *Köpeği gören çocuklar sağa sola kaçıştı. (birlikte)*

1.6. Tarihi Açından Türk Dilinde Çatı

Türk dilinin oluşumu milattan önceki yüzyıllara dayanmaktadır. Osman Nedim Tuna'nın Türkçenin Sümerceyle olan ilgisini ortaya çıkarması da bunun en büyük kanıtlarındandır. Fakat ne yazık ki bu dönemlerden kalma Türkçe yazılı eserler mevcut değildir. Elimizdeki kapsamlı ilk Türkçe yapıtlar, Orhon Türkçesiyle yazılmış olan Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtlarıdır. Bu yazıtlardaki anlam ve ifade gücü bize Türkçenin o dönemde yeni konuşulmadığını, tarihinin çok eski olduğunu gösteriyor.

Tekin ve Ölmez Türk dilinin tarihi dönemlerini;

1. İlk Türkçe (Milattan önceki dönem)
2. Ana Türkçe ve Ana Bulgarca dönemi (I. ve VI. yüzyıllar arası)
3. Eski Türkçe ve Eski Bulgarca (VI. ve XI. yüzyıllar arası)
4. Orta Türkçe ve Orta Bulgarca dönemi (XI. ve XVI. yüzyıllar arası)
5. Yeni Türkçe ve Çuvaşça dönemi (XVI. yüzyıldan bugüne) şeklinde sınıflandırmıştır (Tekin, Ölmez 2003: 14).

İlk Türkçe ve Ana Türkçe dönemlerinde yazılı eserlerimiz olmayışından dolayı çatı ile ilgili bulunabilecek ilk örnekler Eski Türkçe döneminden itibaren başlamaktadır.

Çatı terimi eski dönemlerde kullanılmamış sadece çatı görevini yerine getiren ekler üzerinden bu konu işlenmiştir. Orhon Yazıtlarından itibaren başlayan bu eklerin kullanımı özellikle Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Divân-ü Lügat-it Türk adlı eserden bugüne kadar

işlenmiş ve üzerine tartışılmıştır. Tezin bu bölümünde çatı kavramını tarihsel gelişimi içerisinde açıklayıp taranan örnekleri sunacağız. Tezin asıl bölümüne geçerken burada vereceğimiz bilgiler önemli olacaktır. Günümüz Türk lehçelerindeki ve Türkiye Türkçesinde karşılaştırmalı çatıların örneklerini burada vermeye çalışacağız.

1.6.1. Eski Türkçe Döneminde Fiilde Çatı

Eski Türkçe (VI. ve IX. yy) VI. yy ortasında Batı Moğolistan'daki Altay Dağları bölgesinde yaşayan ve aynı tarihlerde Çin'in kuzeyinde, bugünkü Moğolistan'da, büyük bir devlet kuran (550-630, 680-745) Göktürklerin diliydi. Aynı zamanda VIII. yy ortalarında Moğolistan'daki Göktürk egemenliğine son vererek orada bir devlet kuran (745-840) Uygurlarla, Doğu Türkistan'da, tarım havzasında Koço Uygur (850-1250) devletini kuran yerleşik Maniehist ve Budist Uygurların da diliydi.

Eski Türkçe ortak bir yazı dili değildi. Biri Orhon Türkçesi diğeri Uygur Türkçesi olmak üzere en az iki diyalekti vardı. Uygur Türkçesi'nin ise en az üç diyalekti olduğu biliniyor (Tekin, Ölmez 2003: 18).

1.6.1.1. Meçhul (Edilgen, Pasif) Çatı

Eski dönemlerde meçhul çatı ve edilgen çatı ayrımı yoktur. Edilgenliğin ifade edilmesinde “meçhul” terimi kullanılmıştır. Bu yüzden tarihi dönem içerisinde edilgen çatı ve meçhul çatıyı ayırmadan göstereceğiz.

Türkoloji literatüründe edilgenlik (meçhul) eklerinin kökeni ile ilgili az bilgi bulunmaktadır. Bu meseleye G. İ. Ramstedt, E. V. Sevortyan, A.M. Şçerbak, L. N. Haritonov, V. A. Serebrennikov gibi bilim adamları çeşitli eserlerinde değinmişlerdir (Baasanjav 2006: 243).

Ramstedt, Serebrennikov gibi Çuvaşçada *-l-* ekine edilgenlik fonksiyonunda hiç rastlanmadığını, *-l-* ekinin başlangıçta sadece fiilden fiil yapma eki olduğunu söyler. Sevortyan da *-l-* ekinin başlangıçta tekerrür ve yoğunluk bildiren bir fiilden fiil yapma eki olduğunu savunmuştur. Hatta *-lA-* eki günümüzde bu özelliğini devam ettirmektedir. *Kuru-la-*

mak sürük-le-mek vb. (Tekin 2000: 95), Şçerbak, edilgen çatıyı kuran *-l-* ekinin *(b)ol-* fiilinden geliştiğini düşünmektedir (Baasanjav 2006: 243-244).

Meçhul tür bütün Türk yazı dillerinde vardır. Onun biçim göstericisi *-l-*, *-ıl//il-* ekleridir. Ancak Çuvaşçada meçhul tür başka biçimde oluşur. Bu tür, bilinen tüm Türk yazı dillerinde var olmuş, çeşitli Türk yazıtlarında kaydedilmiştir. Hareketin tekrar olduğunu bildirmek için kullanılan *-l-* ögesi belli bir niteliğin çoğalma sürecini bildirmek için kullanılmıştır. Genellikle böyle fiiller sıfattan meydana gelir. *Az > azal-* (*azaltmak*) / *boş > boşal-* (*boşaltmak*) / *Çuv. vadu (koca) > vadul-* (*kocalmak*) / *Kzk. juvan (şişman) > juvanla-* (*şişmanlamak*) vb. bu tür örneklerde öznenin hareketinin meçhul (pasif) anlamını görmek zor değildir. “Adam zayıflıyor” cümlesinde öznenin ilgisi olmadan bir süreç vardır. Yani özne pasif kalmış, ek ise bir işlev kazanmıştır. Öznenin üzerinde bir kimse hareketi icra eder veya etmiştir. Tat. *hât yâzıla* (mektup yazılır), aynı ekin iki işlevini ayırmak çabası, meçhul türün yani *-(I)l-* ekinin oluşmasını sağlar (Serebrennikov, Gadjeva 2011: 176-177).

Orhon yazıtlarında *-Il-* biçimbiriminin bulunduğu yüklemelerin ağırlıklı olarak dönüşlülük ve orta çatı²¹ işlevini yansıttığı söylenebilir. Bundan dolayı, Orhon yazıtlarında *-(I)l-* biçimbiriminin temel bir işlev olarak edilgenlik yüklenmediği çıkarımına varılabilir. Ancak bu çıkarım, Orhon Türkçesiyle ilgili bütüncede, belirgin bir kılıcının örtükleştirilmesi işlevini yerine getiren bir edilgen yapının olmayışına dayanmaktadır. Yani, bu çıkarımın dayanağı bütüncenin genişliği ile de doğru orantılıdır (Sebzecioğlu 2008: 177).

Muharrem Ergin ise Eski Türkçede meçhullük ekinin yalnızca *-l-* olduğunu belirtir. Hatta *-l-* meçhullük ekinin -örnekleri az olsa da- vokalle (ünlüyle) biten fiillere de getirildiğini belirtmiştir. Mesela *ye-l-* “*yenilmek, yemek*” (1993: 206).

Eski Türkçe yazıtlarda edilgenlik ekinin *-l-*, *-n-* kargaşası vardır. Edilgenlik bildiren ek bilindiği gibi *-Il-* ekidir. Tarihin eski dönemlerinde de bu değişmez, *-l-* birinci derece meçhullük (edilgenlik) bildiren ektir. Fakat Sebzecioğlu’nun da belirttiği gibi Orhon

²¹ Orta çatı; eylem, anlatılan durumda en dinamik olan katılımcının açısından sunulduğundan, bu çatıda görüş açısı etken iken, aynı katılımcının eylemin etkisine uğraması bakımından edilgen özelliğini taşımaktadır. (Klaiman 1991: 3). Birçok işlevi olan orta çatı “özneye ait eylemin özneyi etkilediğini” belirtmesi bakımından Türkçe dönüşlü çatıya benzemektedir. Bkz. Baasanjav, 2006, a.g.e, s. 21.

Orta çatı, kapı kapandı, cümlesinde olduğu gibi, bir yönüyle dönüşlü çatıya benzemektedir. Kapı, kapa- işini yapmış ve yaptığı işten etkilenmiş gibidir. Fakat kapı, özne konumunda olduğu halde bir nesne gibi davranmaktadır. Orta çatının, edilgenlikten ayrılan en önemli yönlerinden biri öne çekme, geri itme gibi işlevleri içermiyor olmasıdır. Kapı (Ali tarafından) kapandı, edilgen tümcesinde kılıcıya (Ali) yönelik bir geri itme, ereğe (kapı) yönelik bir öne çekme işlevleri söz konusudur. Orta çatıyı, eylemin özneyi hareket ve durum açılarından etkilediği işlev olarak da düşünmek mümkündür. (Palmer 1998: 150). Bkz. Sebzecioğlu, 2008, a.g.e, s. 177.

Türkçesinde edilgen yüklemelerin, günümüz Türkçesinde olduğu gibi kılıcıyı ortadan kaldırma veya örtükleştirme gibi bir işlevi yoktur.

Yine günümüzde olduğu gibi Eski Türkçede de *-n-* li şekilleri vardır. Günümüzden ayrı olarak eski dönemde kullanılmış olan bir başka edilgenlik eki *-sIk²²-* ekidir. Bu eklerle ilgili örnekler aşağıda verilecektir.

-l- Biçimbirimli Örnekler

-l- biçimbirimli edilgenlik Türk dili tarihinin en eski döneminden beri varlığını işlek bir şekilde sürdürmektedir. Aşağıda örnekleriyle birlikte bu ekle oluşturulan çatıları göreceğiz.

(13) *Ol tunlığı wiyakrit **kılulmuş** ärip...*

*“Bu canlıya önceden haber **verilmiş** olup...” (Gabain 2007: 59)*

Von Gabain’in tespit ettiği bu örnek edilgen yapıli bir kuruluştur. “Bu canlıya önceden haber verilmiş” cümlesinde sözde özne görevindeki *haber*, varlığını hissettirmeyen başka bir kılıcının varlığıyla nesne görevine geçiş yapabilir. “Bu canlıya önceden (*birisi tarafından*) haber verilmiş. Açık bir şekilde edilgen çatılı cümledir.

(14) *Tılıg kelürti. Sabı antağ: “Yarış yazıda on tümen sü **térliti**” tir. Ol sabığ éşidip begler kıpın...*

[*Haberciyi getirdiler. Sözü şöyle: “Yarış ovasında yüz bin asker **toplandı**, diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte...]* (T2 B1)

Tonyukuk yazıtından alınan yukarıdaki örnekte kişisi belli olmayan edilgen yapıli bir kuruluş söz konusudur. İç cümledeki *tér-* fiili *-l-* biçimbirimini alarak *térl-* halini alıyor. *On tümen sü* sözde özne konumundadır. Yani cümle edilgenliğin istediği özneye sahiptir. Cümleyi “*Yarış ovasında (komutan tarafından) yüz bin asker -on tümen sü- toplandı.*” şeklinde bir üst cümleye taşıdığımız zaman sözde özne konumundaki *Yüz bin asker* nesne

²² A. Von Gobain bu ek hakkında çok sık kullanılmayan bir edilgenlik eki demiştir. Bkz. Von Gobain, 2007, a.g.e, s. 60. Turgay Sebzecioğlu da bu ekin Eski Orhon Türkçesinde edilgenlik yapan ek olduğuna değinmiştir. Bu ekin yanı sıra *-(I)gmA-* ekini de edilgenlik eki olarak göstermiştir. Bkz. Sebzecioğlu, 2008, a.g.e, s. 194.

konumuna geçer. *Tér-* fiilini günümüz Türkçesinde *topla-* olarak almamız *-n-* ekinin dönüşlülük eki olarak algılanmasına ve cümlenin dönüşlü çatılı olması sonucunu çıkartacağı düşünülebilir. Fakat o dönemin şartları altında bakmalıyız ki, o dönem Orhon Yazıtlarında *-il-* biçimbirimi dönüşlülük ifade etmek için neredeyse hiç kullanılmamıştır.²³

(15) *Oza yaña keligme süsin ağıttım : Üküş ölteçi anta tirilti. (BK D 31)*

[(Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm. (Bu sayede) pek çok ölecek (kişi) hayatta kaldı.]

Talat Tekin bu örnekteki *tiril-* fiilini “yaşa- , hayatta kal-” olarak vermiştir. (2003: 94) hayatta kalma eylemi cümle içindeki pek çok kişinin kendi kendisine yapabileceği bir şey değildir. O yüzden burada bir dönüşlülükten söz edemeyiz. Yani pek çok kişinin hayatta kalmasını sağlayan dış bir güç vardır. “*Ev yıkıldı*” örneğinde olduğu gibi. Ev, yıkma işini kendi başına yapamaz. Dışarıdan bir güç ancak evin yıkılma eylemini gerçekleştirebilir. Bu yüzden buradaki *tiril-* örneğindeki *-il-* eki edilgenlik ekidir.

Tekin’in *-l-* edilgenlik eki için verdiği başka örnekler de şunlardır:

adır- > adrıl-(ayrıl-) / ter-, tir- > teril-, tiril- (toplanmak) / yub- > yubul- (yuvarlanmak)
(Tekin 2003: 94)

N. Hacıeminoğlu, *-l-* ekinin Eski Türkçede yalın çatılı fiil kök ve gövdelerinden dönüşlü ve edilgen çatılı yapılar oluşturduğunu belirtmiştir. Bütün devir ve şivelerde bu ekin bu görevinin devam ettirdiğini, ünlüyle biten köklere doğrudan, ünsüzle bitenlere *ı, i, u, ü* yardımcı sesleriyle birlikte geldiğini belirtmiştir (1984: 27).

Ört- < ört-ü-l /teg- < teg-i-l “dokunulmak” (Hacıeminoğlu 1984: 27-28)

adır- < adır-il- “ayrılmak” (Türk budun kanın bulmayın Tabgaçda adrıldı (T1-B2)

²³ Talat Tekin, 2003 *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi s. 94. Serebrennikov, Gadjieva, 2011, *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, TDK, s. 176. M. Özgür Duru, 2008, *Türk Dilinde Edilgen Çatı*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, s. 93. *-l-* ekinin Eski Türkçede dönüşlülük eki olarak kullanıldığından bahsetmemişlerdir. Fakat Von Gabain, 2007 a.g.e, s. 59, Necmettin Hacıeminoğlu, 1984, *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, Cönk Yay., s. 27. Turgay Sebzecioğlu, 2008, a.g.e, s. 177. Bu ekin edilgenlik bildirmesinin yanı sıra dönüşlülük eki olarak da Eski Türkçede kullanıldığını söylemişlerdir.

-n- Biçimbirimli Örnekler

Aslında dönüşlülük eki olarak bilinen bu ekin günümüzde olduğu gibi eski dönemlerde de kimi yerde edilgenlik eki olarak kullanıldığı görülmektedir. Pek çok araştırmacı bu eki hem meçhullük hem de dönüşlülük bildiren ek olarak ele almıştır.

(16) *Sü sürti Karlukug **keçginti**, sımadı.*

“Asker gönderdi, Karluk boyu **bağışlandı**, onu kırmadı.” (KÇ D 8) (Hacıeminoğlu 1984: 30)

(17) *Üze kök tengri asra yağız yir **kılntukda** ekin ara kişi oğlı **kılınmış**.*

“Üstte mavi gök altta da ağız yer **yaratıldığında**, ikisinin arasında insan oğulları **yaratılmış**. (KT D1)

16. ve 17. Örnek cümlelerde -n- biçimbirimiyle yapılan edilgen çatılı yapıları görmekteyiz. Keç- < keç-i-g-i- “vaz geçmek, bırakmak” / keçig-i-n- “bağışlanmak, affedilmek”, kıl- “yapmak, etmek” / kıl-ı-n- “yapılmak, yaratılmak”.

(18) *Yerçi yer yağılıp **boguzlantı** (T 2)*

“Rehber bizi yanılttığı için, o **boğazlandı**.”

Bu örnek (18) pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Sebzecioğlu (2008: 183) bu örnekteki -(ı)n- ekiyle oluşturulan yapının edilgen çatıya daha yakın olduğunu söylemiştir. Erdem de bu örnekten yola çıkarak, Orhun Türkçesinin farklı bir edilgenleştirme mantığına sahip olduğunu belirtmiş ve daha sonraki dönemlerde edilgen biçimbirimli çatıların giderek yaygınlaştığını vurgulamıştır.²⁴ Baasanjav (2006: 249) Eski Türkçeyi temsil eden Orhun, Yenisey yazıtları, eski Budist ve Maniehist metinlerinde sözdizimsel düzlemde fail ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığını, yani failin cümlede belirtilmediğini söyler. Söz konusu yapı gereği failin ikinci planda kaldığını ve cümleye sokulmasının mümkün olmadığını hatta gereksiz olduğunu belirtmektedir. Duru’ya göre (2008: 81) cümlede ‘kılavuzun’ yeri şaşırması sonucu başına gelen durum ön plana çıkarılarak özneye ihtiyaç duyulmamakta ve özne silinme işlemine tâbi tutularak cümleden dışlanmaktadır. Türk dilinde daha geç

²⁴ Bu bilgi için bkz. Karabulut, 2010, a.g.e, s. 370.

dönemlerde meydana gelmiş ve modern dönem Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan edilgen yapı ise ‘kişinin hiç belli olmadığı’ edilgen yapılarıdır.

Tüm bu incelemeler ışığında değerlendirdiğimiz zaman 18 no’lu örnekte failin cümlede belirtilmesi mümkün değildir. Çünkü Eski Türkçe döneminde failin belirli olduğu edilgen yapıya rastlanmamaktadır. Yerçi boğazlanan olsa da onu boğazlayan bir failin olması gerekiyor. Yani ‘birisi tarafından’ kalıbı araya gelebilmektedir. Bu durumda örnek açık bir şekilde edilgen yapıdır demek yanlış olmaz.

Eski Türkçede *-n-* biçim birimiyle oluşturulan edilgen yapılar dönüşlü yapılara oranla çok azdır.

1.6.1.2. Dönüşlü Çatı

Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan çatılardan bir tanesi de dönüşlü çatılardır. Bilindiği gibi dönüşlü çatı öznenin yapmış olduğu eylemden başlı başına kendisinin etkilenmesidir.

Dönüştülük türü bütün çağdaş Türk yazı dillerinde vardır. Onun eki *-n-*, *-in//in-* ekidir. Bugün tarih sahnesinden çıkmış olan bütün Türk yazı dillerinde var olmuştur, yazılı tarihi abideler bunu doğrular. Dönüştülük türünün Ön Türkçede bulunduğunu düşünmek için bütün esaslar vardır (Serebrennikov, Gadjeva 2011: 177).

Eski Türkçede dönüştülük eki ve edilgenlik (meçhullük) *-n-* ve *-l-* ekleri ile oluşturulmuştur. Asıl dönüştülük eki ise mutlak *-n-* ekidir. Tekin de (2003: 94) *-n-* ekini dönüşlü ve edilgen çatı eki başlığı altında işlemiştir. Ayrıca günümüzde bu konu yani *-n-* ve *-l-* eklerinin hem dönüşlü hem de edilgen çatı kurması konusuna “ikili çatı” sorunu adı verilmiştir. Yılmaz (2001) bu konu üzerine makale yayınlamıştır. Korkmaz (2010) ‘Gramer Terimleri Sözlüğü’ adlı eserinde bu terime yer vermiştir.

Dönüşlü çatı meselesine değinmiş araştırmacıların çoğu, *-n-* ekini asıl dönüştülük eki olarak görmektedirler. Hâlbuki en eski Türkçe metinlerde dönüşlü çatının hem *-n-* hem de *-l-* ekiyle kurulduğunu görüyoruz. Ter- > ter-il- “toplanmak” (T-K4), adır- > adır-ıl- “ayrılmak” (T-B2) Türkçenin tespit edilebilen bütün devirlerinde *-l-*’nin dönüştülük ekinin işlevini

üstlendiği görülmektedir. Buna göre edilgenlik -l- ekinin sonradan dönüşlülük eki fonksiyonu kazandığı tezi çürümektedir (Baasanjav 2006: 280-281).

Geçişli fiil kök ve gövdelerinden ya edilgen (pasif) ya da geçişsiz dönüşlü fiiller teşkil eden bu ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan doğruya, ünsüzle biten fiillere ise *ı, i, u, ü* yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır (Hacıeminoğlu 1984: 29).

(19) a. *Koop anta **alkıntıg** arıltıg (KT G 9)*

*“Oralarda hep **mahvoldun** (ve) tükendin.”*

alk- : bitirmek, tamamlamak. (Hacıeminoğlu 1984)

alk-ı-n- : mahvolmak, tükenmek, son bulmak.

b. *Türük begler bodun ança **sakınıy** ança bilin:*

*“Türk beyleri ve halkı şöylece **düşünün** (ve) şöylece bilin: (BK D 33)*

sakı- : itina göstermek, ciddi olmak. (Hacıeminoğlu 1984)

sakı-n- : düşünmek.

c. *Türük begler bodun ögirip **sebinip** tonıtmuş közi yügerü körti. (BK D 2)*

*“Türk beyleri ve halkı kıvanıp **sevinip** yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.”*

seb- : sevmek, hoşlanmak. (Tekin 2003)

seb-i-n- : sevinmek.

d. *Yagı bolup itinü **yaratınu** umaduk yana içikmiş. (BK D 9)*

*“Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) **örgütlenememiş**, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.”*

yarat- : yapmak, etmek (Tekin 2003).

yaratın- : organize olmak, örgütlenmek.

Ayrıca; kubran- : toplanmak, bir araya gelmek(T 4), yazın- : yanılmak, hata etmek (BK D 16), tutun- : tutunmak(T 25), kon- : konmak, yerleşmek (BK D 40), basın- : kendini

zayıf görmek (T2 B4), tälın- : delinmek (KT D 22, BK D 18), alın- : alınmak, bilin- : pişman olmak, kılın- : hazırlanmak (Gobain 2007) gibi örneklerde Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkmaktadır.

1.6.1.3. Ettirgen Çatı

E.R. Tenişev önderliğinde Sovyet dönemi Türkologların müşterek yazdığı “Sravnitel’no İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihsel Grameri)”nin *Morfoloji* cildinde (1988) ettirgen çatıyı kuran eklerin isimden fiil türeten eklerden geliştiğine dair varsayım ortaya atılarak, “İlk başlangıçta isimlere getirilip geçişli fiiller türeten bu ekler sonradan pasif fiillere de getirilmeye başlandığında geçişli aktif fiilleri türeten ekler olarak algılanıp, zamanla aktif fiillere de eklenerek gerçek ettirgen çatıyı kuran eklere dönüştüler.” Diye bu gelişim izah edilmiştir. Yazarlara göre, ettirgenlik anlamı belli bir derecede isimden fiil türetmesinde bile hissedilmektedir. Eserde örnek olarak eski Türkçe *suvgar-* “sulamak”, *içker-* “içeri almak” gibi fiiller cümle içinde verilmiştir. *ol at suvgardı* “o, at suladı”, *ol atın evke içkerdi* “o, atını eve aldı” (Tenişev 1988)²⁵.

Sevortyan’a göre ise ettirgenlik ekleri ilk olarak, eski Türkçede daha oluşmamış geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin teşkilinde önemli rol oynamış, *-l-*, *-n-*, *-ş-* eklerinin karşıtı olarak kullanılmış, sonradan gerçek ettirgen çatıyı kurma işlevini üstlenmeye başlamıştır (Sevortyan 1962)²⁶.

Ettirgenlik türünü “zorlama tür” olarak ifade eden Serebrennikov ve Gadjeva bu zorlama türünün *-ar/-er-*, *-ır/-ir-*, *-tır/-tir-*, *-t-*, *-it/-it-*, *-ız/-iz-*, *-kız/-kiz-*, *-gız/-giz-*, *-kıt/-kit-*, *-gıt/-git-*, *-kar/-kér-*, *-gar/-ger-*, *-kır/-kir-*, *-gır/-gir-* ekleriyle oluştuğunu belirtmişlerdir. Serebrennikov ve Gadjeva zorlama türünün nasıl meydana geldiğini şu şekilde izah etmişlerdir; zorlama türünün birçok ekinin iç görünüşüne göre, çoğu kez yapılan hareketin eklerine benzediği kaydedilmiştir. Zorlama türünün *-tır/-dır-* ekleri, çok kez yapılan *-ştır/-ştir-* ekinin yapısındaki *-tır/-dır-* ögesine denktir. *-ştır/-ştir-* eki fiile, hareketin

²⁵ Baasanjav, 2006, a.g.e, s.136.

²⁶ Baasanjav, 2006, a.g.e s.137.

düzensiz tekrarı, tamamlanmamışlığı veya zayıflığı anlamını verir: Tat. *ukıştır*- ‘ara sıra okumak’ , *uylaştır*- ‘arada düşünmek’²⁷.

Tekin Eski Türkçedeki ettirgenlik türünün -gUr- / -(X)t- / -tUr- / -t(X)z- / -Ur- / -(X)z- ekleriyle sağlandığını söylemiştir (2003: 68).

Eski Türkçe döneminde çatı türlerinin ekleri içerisinde en çeşitlisi şüphesiz ettirgen çatıyı oluşturan ekler olduğu görülmektedir. Bunlardan kullanımı en yaygın olanları örnekleriyle aşağıda göstereceğiz.

1.6.1.3.1. -t- Biçimbirimli Örnekler

Orhun ve Yenisey yazıtlarında -t- eki, ünlüler ya da r, y gibi ünsüzlerden doğrudan doğruya getirilmektedir: *kagansıra-t-* (kağansız bırakmak) (KT D 18), *biti-t-* (yazdırmak) (Ton. 58) *elsire-t-* (devletsiz bırakmak) (BK D 18), *olur-t-* (oturtmak) (KT D 26), *yügür-t-* (akıtmak, akın ettirmek) (KT D 24, BK D 20). Ek, diğer ünsüzlerle biten fiillere *i, i, u, ü* bağlantı ünlüleri ile bağlanmaktadır: *öl-üt-* (öldürmek) (Ton 3), *yüz-üt-* (yüzdürmek) (BK D 30), *bas-ıt-* (bastırmak) (T 34) (Baasanjav, 2006).

Kitabelerde cümle içerisinde geçen bir başka örnek daha verelim;

(20) *Oza yanya keligme susin ağıttım.* (BK D 31)

“İlerleyerek gelen ordusunu ortadan kaldırdım.”

Bu örnekler dışında bu ekle oluşturulan pek çok ettirgenlik türü vardır. (Bkz. Tekin 2003: 95).

1.6.1.3.2. -Ur- Biçimbirimli Örnekler

Ek, Orhon ve Yenisey yazıtlarında ünlü ile biten fiillere -r- ünsüz ile biten fiillere -ur- / ür şeklinde gelir. Bu ek Türkçenin en eski yazılı metinlerinden itibaren Türk dilinde yaygın olarak kullanılır.

²⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Serebrennikov-N.Z. Gadjieva, 2011, a.g.e, s. 177.

-ir- biçimbirimli fiillerimizin birçoğuna Eski Türkçede -gür- şekliyle rastlarız (*belgürmek, todgurmak, kadgurmak*). Bu yüzden ki dilimizdeki -ir- biçimbirimli fiiller kısmen -ür-, kısmen de damak sesi düşmesiyle -gür- biçimbirimli fiillerinden gelip birleşmiştir.²⁸

öl-ür- (öldürmek) (KT D 40), *sök-ür-* (çökertmek) (KT D 15), *tüş-ür-* (indirmek) (Ton 27), *yarat-ur-* (yaptırmak) (KT G 12) *täg-ür-* (vardırmak) (T 47).

(21) *Birkerü ol alkularını birke sıgurur.* (Hacıeminoğlu 1984: 38)

“O bunların hepsini birlikte bir yere sığdırır.”

1.6.1.3.3. -tUr- / -dUr- Biçimbirimli Örnekler

Ettirgen fiiller oluşturan işlek bir ektir. Ekin ilk sesi, bağlandığı fiil tabanının son sesinin etkisiyle -t- veya -d- olabilir (Hacıeminoğlu 1984: 36). Orhun ve Yenisey yazıtlarında ünsüz ile biten tek veya iki heceli fiillere getirilmektedir (Baasanjav 2006: 152).

kon-tur- (kondurmak, yerleştirmek) (KT D 11), *yan-tur-* (döndürmek, geri çevirmek) (KT K 11), *bin-tür-* (bindirmek) (Ton 25), *ag-tur-* (yükseğe çıkartmak) (T 25).

(22) *İçin taşın adınçığ bediz urturtum.* (KT G 12)

“İçine dışına olağanüstü resimler koydurttum.”

Eski Türkçe döneminde ettirgenlik türü oluşturmada yaygın olarak kullanılan bu eklerin yanı sıra -t(X)z- / -(X)z- / -gUr- ekleriyle de kurulmuş ettirgenlik türlerine rastlanır. Ancak bu ekler diğerlerine göre kullanımı daha az görülmüştür. Bu eklerle kurulmuş birkaç örnek verelim: *al-tuz-* (aldırmak, yakalatmak) (KT D 38), *tut-uz-* (tutturmak, yakalatmak) (KT D 38), *ud-uz-* (sevketmek, önderlik etmek) (Ton 15), *tir-gür-* (diriltmek) (KT D 29), *od-gur-* (uyandırmak) (Tekin 2003: 94,96).

²⁸ Tahsin Banguoğlu, 2007, *Türkçenin Grameri*, TDK, s.287.

1.6.1.4. İşteş Çatı

İşteşlik türü üzerine araştırma yapan bazı araştırmacılar (A.N. Kononov, Yuldaşev, G.F. Blagova) Türkçedeki işteşlik ekinin temelinde çokluk şeklinin bulunduğunu düşünmektedir. Kononov işteşlik eki -ş- nin arkaik çokluk eki -z (> -s > -ş)'den geliştiğini ileri sürmüştür (Baasanjav 2006: 313).

Von Gabain (2007: 60) *Eski Türkçenin Grameri adlı eserde* “-ş-” başlığı altında işlediği işteşlik eki için: Karşılıklılık ve tekerrür bildirir; karşılıklılık bir tarafın pasif, diğer tarafın aktifliği içinde cereyan eder; o halde, birinin çağırdığına diğerinin çağrıldığına değer veriliyorsa, kullanılabilir. Ama katılan her iki taraf da aktif olabilir. Diyerek tanımlamış ve *amraş-* (sevişmek), *tapış-* (yeniden bulmak), *körüş-* (görüşmek) örneklerini vermiştir.

-ş- eki bizce de temelinde çokluk eki olarak meydana gelmiş sonradan karşılıklı ve ortaklaşa yapma anlamı da kazanmıştır. Bu ek fiil kök ve gövdelerinden “işteş” fiiller teşkil etmektedir. Ünlü ile biten tabanlara doğrudan doğruya, ünsüzle biten tabanlara ise *ı, i, u, ü* yardımcı sesleriyle bağlanır. Bu ekin Orhun ve Yenisey anıtlarındaki örnekler ise şunlardır:

kış- (birlikte yapmak) (KT D 32), *kikşür-* (*kik-iş-*) (birbirini kışkırtmak) (KT D 6, BK D 6), *ögleş-* (birlikte düşünmek) (T 20), *sözleş-* (KT D 24), *yoşaş-* (birbirini tahrik etmek) (KT D 6, BK D 7) (Tekin 2003: 95).

(23) *Iduk başda süñüşdüm, ol süg anta kışdım. (BK D 25)*

“*Iduk Baş'ta savaştım, o orduyu orada yok ettim.*”

1.6.2. Orta Türkçe Döneminde Fiilde Çatı

Orta Türkçe dönemi kabaca XI. ve XVI. yüzyıllar arasını kapsar. Bu dönem içerisinde; Karahanlı Türkçesi (XI. ve XIII. yy), Harezmi Türkçesi (XIV. yy), Çağatay Türkçesi (XV. ve XVII. yy), Eski Anadolu Türkçesi (XIII. ve XV. yy), Kıpçak (Kuman) lehçesi (XIII. ve XVI. yy) gibi yazı dilleri ve lehçeler yer alır.

Bu dönemin hiç şüphesiz en önemli kaynak eseri Karahanlı Türkçesiyle Kaşgarlı Mahmut'un yazmış olduğu *Divânü Lügât-it Türk* adlı eserdir. Verdiği gramer bilgileriyle çatı

konusuna da etraflıca ışık tutmuş bir eserdir. Yusuf Has Hacip'in yazmış olduğu 6500 beyitlik manzum yapıt Kutadgu Bilig de bu dönemde yazılmış önemli bir Türkçe eserdir. Ayrıca Harezmi Türkçesine ait Kısasü'l Enbiya, Hüsrev ü Şirin Nehcü'l Ferâdis de bu dönemin önemli eserlerindendir. Eski Anadolu Türkçesinde yazılan Süheyl ü Nevbahar, Yusuf u Züleyha ve Yunus Emre gibi şairlerin eserleri de döneme ışık tutan eserlerdir. Kıpçak Türkçesinde yazılmış olan eserlerden İrşâdü'l Mülûk ve Gülistan Tercümesi de dönemin Türkçe eserlerindendir. Çağatay Türkçesi dönemine ise Ali Şir Nevâyî'nin eserleri ışık tutmuştur. Şimdi yaptığımız taramalar ve araştırmalarla bu dönemlerde görülen fiil çatılarına ve eklerine bir göz atalım.

1.6.2.1. Karahanlı Döneminde Edilgen (Meçhul) Çatı

Karahanlı dönemi edilgen çatılı kuruluşların en çok karşımıza çıktığı kaynaklar, Yusuf Has Hacip'in yazdığı Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Divânü Lügât-it Türk adlı eserleridir. Bunların dışında bu dönemde yazılan eserler şunlardır; Atabet'ül Hakayık, İlk Kur'an Tercümeleri, Hukuk Belgeleri, Divanı Hikmet.

Karahanlı döneminde edilgen yapıları kuruluşların oluşturulmasında genel olarak - (I)l-/(U)l- biçimbirimleri kullanılmıştır. Bazı yerlerde edilgen çatının -(I)n-/(U)n- biçimbirimleriyle de kurulduğu görülmüştür (Duru 2008).

Hem edilgen hem de dönüşlü fiiller oluşturan -l- eki, ünsüzle biten tabanlara -t-, -i-, -u-, -ü- yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde -n- ile yapılan meçhul fiillerin çoğu bu dönemde -l- ile yapılmıştır (Hacıeminoğlu 1984).

Orhon Türkçesi ve Uygurcada olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de edilgenliğin belirli bir kılıcıyı (özneyi) silmeye veya örtükletmeye yönelik bir işlevi olmadığından söz edilebilir. Bundan dolayı edilgenin temel işlevi, metinde açıkça gönderimde bulunulan herhangi bir varlık ya da kavramı örtükletmek değildir (Sebzecioğlu 2008: 208).

Bu dönemde karşımıza çıkan edilgen yapıları örnekleri göstererek üzerinde duralım.

-l- Biçimbirimli Örnekler

Ercilasun -l- biçimbiriminin, Karahanlı Türkçesi döneminde geçişli fiillere gelerek onlardan edilgen fiiller yaptığını belirtmiş, asıl görevinin “kendi kendine olma” veya “başkası tarafından yapılma” olduğunu ifade etmiştir. Geçişsiz fiillere bu ek geldiğinde ise yalnızca “kendinde olma” anlamı kattığını söylemiştir²⁹.

(24) a. *kamuğ barça muñluk **törütülmişi***

muñı yok idi bir añar yok işi (KB 5)

“Bütün bu **yaratılmış** olanlar ona muhtaçtır, muhtaç olmayan yalnız Tanrı’dır; onun eşi yoktur.”

b. *bilig birdi yalñuk bedüdi bu kün*

*ukuş birdi ötrü **yazıldı** tüğün* (KB 150)

“Bilgi verdi ve insan bugün yükseldi; anlayış verdi ve düğümler **çözüldü**.”

Kutadgu Bilig’den alınan yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere edilgen eylemler oluşturulurken kılıcının örtükleşmesi veya silinmesi gibi bir işlev söz konusu değildir. Törüt- (yarat-) eyleminin kılıcısının kim olduğundan ziyade yaratılma eylemine vurgu yapılmaktadır. Aynı şekilde 24b örneğinde de edilgenleştirilen yaz-(çöz-) eylemini kimin yaptığı yerine neyin çözüldüğü daha ön plana alınmıştır. Bu şekildeki örneklere Kutadgu Bilig, Divânü Lügât-it Türk gibi Karahanlı dönemi eserlerinde oldukça çok rastlamaktayız.

Telim körmüşim bar tegimsiz kişi

*Turup ilke yazdı **kesildi** başı* (KB 2516)

“Çok görmüşümdür, liyâkatsız kimseler günün birinde memlekete karşı suç işlemişler ve başları **kesilmiştir**.”

Tarığ orıldı “Ekin biçildi” (DLT 1: 194)

Yıgaç irpeldi “Ağaç biçildi” (DLT 1: 244)

²⁹ Galip Güner, 2008, *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, s. 198.

Saç utrıldı “Saç kesildi” (DLT 1: 246)

Ewdildi neş “O şey ele geçirildi” (DLT1: 246)

Oyuldu neş “Bir şey sıkıştırıldı” (DLT1: 269)

Yük talkıldı “Yük çekilerek sıraya yerleştirildi” (DLT 2: 230)

Okıgu okıl- “Kur’an okunmak” (KT 131v/6=007/204)

Sugıldı suw “Su çekildi” (KT 166v/8=011/044)

İndürülür okıgu “Kur’an indirilir” (KT 92r/7=005/101)

Edilgenlik -l- biçimbirimli örneklerini bu dönem eserlerinde tarayarak daha da çoğaltmak mümkündür. Bu konu üzerine epeyce araştırma farklı eserlerde yapılmıştır.

-n- Biçimbirimli Örnekler

Bu ek Eski Türkçede olduğu gibi Orta Türkçe döneminin de asli dönüşlülük ekidir. Fakat edilgen yapılı fiiller oluşturma fonksiyonunu bu dönemde de kullanmaya devam etmiştir.

(25) a. *kamug edgü sözler bitigde bolur*

bitinmiş için söz unıtmaz kalur (KB 2697)

*“Her türlü iyi söz kitaplarda bulunur; **yazılmış** olan söz unutulmaz, kalır.”*

b. *anasında togsa **atansa** atı*

müsafır bolup mindi ödleğ atı (KB 1388)

*“Anasından doğup adı **verilince**, yolcu olarak, zamane atına biner.”*

Taç itlindi “Taş itildi” (DLT 1: 256)

Er ağırlandı “Adam ağırlandı” (DLT 1: 290)

Koy bandı “Koyun bağlandı” (DLT 2: 27)

Közindi neş “Nesne görüldü” (DLT 2: 157)

Büklindi neş “Nesne büküldü, kıvrıldı” (DLT 2: 239)

Yinçü tizlindi “İnci dizildi” (DLT 2: 243)

Eliglendiler ök “ Alay edildi” (KT 96r/6=006/010)

Ewdin barkdın keslinip çıksa... “Eviden bağından ayrılıp çıksa...” (KT 70r/9=004/100)

Azad kılınmış “Serbest bırakılmış” (KT 41v/1=003/035)

Günümüz Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Karahanlı dönemi eserlerinde *-n-* biçimbirimi ile oluşturulan edilgen türlerini görmekteyiz. Bu örnekleri de çoğaltmak mümkündür.

Bu dönemde eylemlerin *-l-* ve *-n-* biçimbirimleriyle edilgenleştirmeleri kılıcının örtükleştirilmesinden çok eylemin çıkarımı ve vurgusuna yöneliktir. “Eviden bağından ayrılıp çıksa...” bu örnekten de anlaşılacağı gibi cümlede kılıcıya ait hiçbir iz yoktur. Bu kullanım şekliyle meçhul çatı yani edilgen yapıli eylemler Orhon Türkçesi döneminde olduğu gibi bu dönemde de oldukça farklıdır. Bu yüzden araştırmacılar bu konu üzerine önemli çalışmalarda bulunmuşlardır. Sebzecioğlu (2008: 212) bu dönem edilgen (meçhul), orta ve dönüşlü çatıların aynı biçimbirimlerle oluşturulduğunu ve bu yüzden bir karışıklığın söz konusu olduğunu belirtmiş ve aralarındaki farkları örneklerle açıklamıştır.

Karabulut (2011: 129), Köktürk ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinden bugüne kadar hal eklerinin kılıcı ad öbeğinin edilgen yapılarda belirginleşmesine yardımcı olan biçimbirimler olduğunu belirtmiş ayrıca bu tür oluşumların, tam edilgen yapılar³⁰ sınıfına dâhil edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konuyu çok daha fazla dağıtmadan verilmiş olan örnek cümleleri yazalım.

(26) a. *Er yağı-ka tutsukdı*

“Adam düşmana tutuldu/yakalandı.” (DLT 2: 227)

³⁰ Tam edilgen yapıyı Baasanjav (2006) “Arkaik gerçek edilgen yapı” başlığı altında işlemiştir. Bu yapıyı “Yönelme hâli *-a/-e* eklerinin cümlede belirtildiği ve yapılan eylemlerin insanların engelleyemeyeceği, maruz kaldıkları ve genelde yararına olmayan şeyler” olarak tanımlamıştır. Ör. *Adam hastalık-a yakalandı*.

b. Kişi yağı-ka basıktı

“Adam (düşman tarafından) düşmana basıldı.” (DLT 3: 26)

Eskicil yapıdaki yukarıdaki Karahanlı dönemi örneklerini desteklemek için çağdaş lehçelerin eskicil edilgen yapılarından da örnek verilmiş.

c. Resey Qazakistan-nan jenildi. (KzT)

Rusya Kazakistan-dan yenildi.

*Rusya Kazakistan tarafından yenildi*³¹.

Ayrıca yukarıdaki 26a ve 26b örneklerinde de görüldüğü gibi, bu dönemde edilgenlik eki olarak *-sIK/-sUK-* ekinin de kullanıldığı bazı araştırmacılar tarafından ortaya atılmıştır. Eraslan bu ekin, *-sI-*, *-sU-* fiilden fiil yapma eki ile kuvvetlendirme fonksiyonu olan *-k-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir. Gabain, ekin edilgenlik ifadesi taşıdığını ve Türkçede seyrek kullanıldığını söylemektedir. Deny bu ek hakkında “DLT *-sık* suretinde ilginç bir ekin de varlığını haber veriyor ki, bu fiil tabanlarına katılarak (meçhul bir anlama yakın) zorlanış ve yeniliş anlamı veren fiiller teşkil ediyordu.” şeklinde tanımlamıştır.³² Bu yapıyla ilgili örnekler şunlardır:

(27) *a. Er arsıktı / Adam aldandı. (DLT 1: 216)*

b. Kaçgın er yetsikdi / Kaçan adama yetişildi. (DLT 1: 78)

1.6.2.2. Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Edilgen (Meçhul) Çatı

Eski Anadolu Türkçesi 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar olan süreyi kapsamaktadır. 11. yüzyılda Orta Asya’dan Anadolu’ya doğru yapılan göç hareketleri sonucunda Oğuz Türkçesi bu bölgede yayılma imkânı bulmuş ve bu süreçten Osmanlı Devleti’nin kuruluşuna ve Osmanlıcaya geçişe kadar Eski Anadolu Türkçesi Anadolu’da konuşulan dil olarak hüküm sürmüştür. Günümüz Türkiye Türkçesi Oğuzcanın bir kolu olarak Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcanın devamı niteliğindedir. Yine günümüz Azerice ve Türkmence de Oğuzcanın bir koludur. Azeri Türkçesi daha çok Osmanlıcanın, Türkmence ise Çağatay Türkçesinin

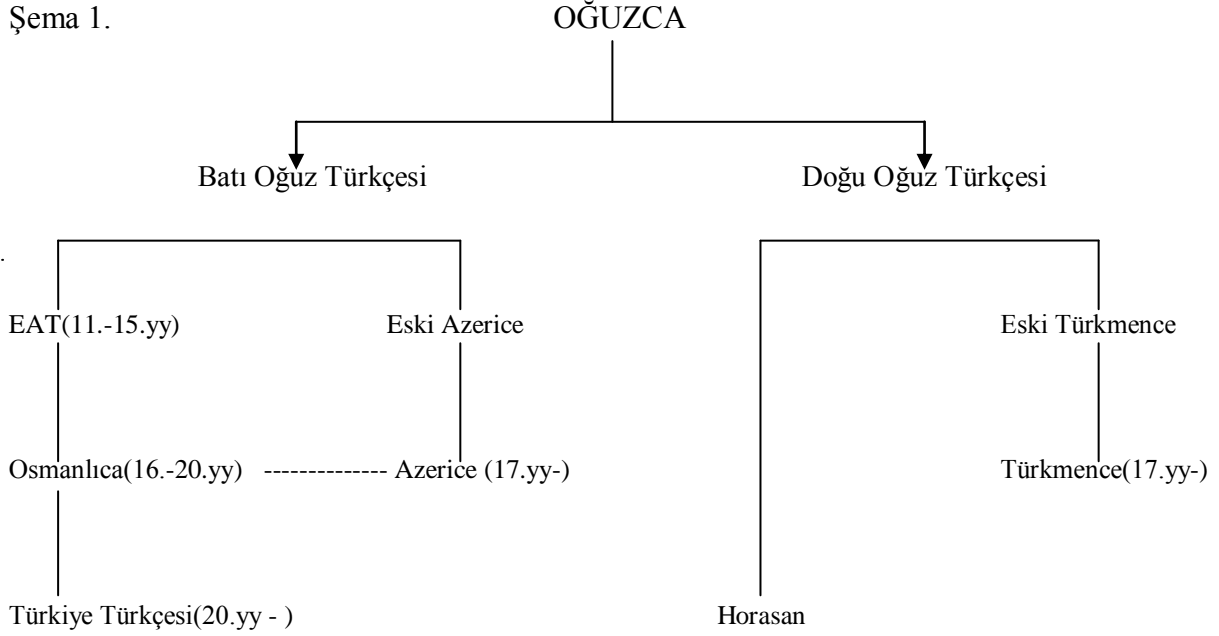
³¹ Daha ayrıntılı bilgi ve örnekler için Bkz. Karabulut, 2010, a.g.e 128-131.

³² Güner, 2008, a.g.e 262-263.

tesirinde kalmıştır. Ayrıca son zamanlarda fark edilmiş olan Horasan Türkçesi de Oğuzcanın doğu kolundadır.

Bununla ilgili şema şu şekildedir: (Sebzecioğlu 2008: 215)

Şema 1.

Eski Anadolu Türkçesinde edilgen yapıli kuruluşların oluşmasında Türk dilinin aslı edilgenlik biçim birimi olan [- (I)l- / -(U)l-] kullanılmıştır. Karşılaşılan edilgenlik türleri ise kişisiz, durum ve oluşun bildirildiği edilgen yapılardır (Duru 2008).

Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinden farklı olarak Eski Anadolu Türkçesi edilgenlik yapısında, metin içerisinde kodlanan belirgin bir kılıcıya gönderimde bulunulur. Şimdi bu dönemde karşımıza çıkan örneklere bir göz atalım:

(28) a. *Her birine Tanrı'dan bir bahşıdı*

Levh üzre böyle yazılmışıdı (YZ, 12a/09)

“Bu her ikisine Allah'ın bir lütfuydu; kaderleri böyle yazılmıştı.

b. *Lâ-cerem ki on tokuz yarmak pûla*

Satlup gördüñ emek çekdüñ belâ (YZ, 15a/08)

“Tam tamına on dokuz yarmak paraya satılmıştı; emek çekmiş, eziyet görmüşün.”

Bu örnekte 28a görülen edilgen yapı, günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan yapıya çok yakın bir yapıdır. Kılıcıyı cümle içerisinde arama imkânı verir. *Yazıl-* eylemine kılıcı olarak cümlenin içerisine “*Allah tarafından*” kalıbını koyabiliriz. Çünkü yazılma işlemini yapan bir kılıcı olmak zorundadır. Yine aynı şekilde 28b örneğinde de kılıcıya ait izler vardır. *Sat-* eylemi kendi başına yapılan bir şey olamayacağından “*kervancılar tarafından*” gibi bir yapının varlığı ve bunlar tarafından yapıldığı düşünülebilir.

28a ve 28b örneklerinde görüldüğü gibi, edilgenleştirme sürecinde bu dönem yapılarında kılıcının örtükleştirildiği yapılar artık karşımıza çıkmaya başlamıştır. Fakat Orhon ve Karahanlı dönemindeki kılıcıların örtükleştirilmediği ya da yok edildiği yapılar da tamamen ortadan kalkmamıştır. Buna örnek ise 28a da verilmiştir.

(29) *Yusuf eydür nicedür babam hâli*

Neçe benden oldı ol ayrılalı. (YZ, 38b/05)

“*Yusuf, babamın durumu nasıl; benden ayrılalı ne haldedir diye sordu.*”

Edilgenleştirici *-il-* ekiyle oluşturulmuş olan bu yapıda kılıcıya ait bir iz yoktur. Kılıcının kim veya ne olduğundan çok cümle içerisinde eylemin oluşu ve vurgulanışıdır.

Ayrıca 29 örnek yapıda edilgenleştirmenin yanı sıra morfolojik ses değişim olayı da vardır. Eski Türkçede kelime başı ve ortasında yer alan *y<d* değişimi bu örnekte karşımıza çıkmaktadır. *Ayırıl-(EAT)<adıl-(ET)*.

1.6.2.3. Harezmi Türkçesinde Edilgen Çatı

Harezmi Türkçesi dönemi edilgen yapıların EAT ve Karahanlı döneminden pek bir farkı yoktur. Edilgenlik biçimbirimi *-l-* ve *-n-* ekleridir. İşlek olan edilgenlik eki *-l-* biçimbirimidir. Aşağıda 30a örneğinde *-l-*, 30b örneğinde ise *-n-* biçimbirimli örnekleri cümle içerisinde görmekteyiz.

(30) a. *Aya birle kün örtülgey mü hergiz? (HŞ 594)*

“*Hiç el ile güneş örtülür mü?*”

b. *Ni kılgu kim zararına yapar, denilir. (HŞ 1495)*

“İnsan ne yaparsa kendi zararına yapar, denilir”

Harezmi sahasında görülen edilgen çatılı fiillerden bazıları şunlardır:

Açıl-, adırıl-, amrul-(rahatla-), arıl-(temizlen-), ayıl-, basıl-(yumuşsa-), béril-(veril-), bitil-(yazıl-), boğul-(boğul-), buzul-(bozul-), eksil-, eşitil-(işitil-), karıl-(karıştırıl-), keçil-(geçil-), kıyul-(dökül-), münül-(binil-), suçıl-(açıl-), şeşil-(çözül-), tarıl-(dağıl-), tıyıl-(yasakla-), töşül-(delin-), tügül-(alt üst ol-), ulal-(büyü-), yançıl-(yarıl-), yetil-(yetişil-), yözül-(çözül-).³³

1.6.2.4. Kıpçak Türkçesi Edilgen Çatı

Bu dönemde de edilgenlik yapma biçimbirimleri *-l-* ve *-n-* ekleridir. Hem edilgen hem de dönüşlü fiil teşkil eden bir ektir. Ünsüzle biten fiil tabanlarına kökün ahengine uygun olarak ı, i, u, ü ünlülerinden birinin yardımı ile bağlanmaktadır (Hacıeminoğlu 1984: 81).

(31) *Türbesiniñ sandukı öze elvan nakş kazılmış.* (Hacıeminoğlu 1984: 82)

“Türbesinin sandukası üzerine renk renk nakışlar kazılmış”

Görülen edilgen yapıları fiiller şunlardır; açıl-, âdıl-(çömel-), egil-(eksil-), emderil-(çevril-), dümül-(vazgeçil-), irkil-(toplanıl-), katıl-(katılaş-), kıyul-(akıtıl-), kırtul-(kurtul-), şavul-(çekil-), yıvıl-(uzan-), tağal-(dağıl-), uyal-(utan-), sıvıl-(sıvrıl-), suçul-(soyun-), yumul-(yumul-), yovrul-(bozul-).³⁴

1.6.2.5. Çağatay Türkçesinde Edilgen Çatı

Edilgenlik bildiren ek Çağatay Türkçesinde de değişmez. Asli ek *-l-* biçimbirimidir. *-n-* ekiyle yapılanlarda vardır. Fiil tabanına göre yardımcı seslerle birlikte kullanılır.

(32) *Gamıñ sözün bitisem otka nâmeler yakılır.*

“Gamin sözünü yazsam ateşe nâmeler yakılır.” (Duru 2008)

³³ Funda Toprak, 2002, *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, s. 125-132.

³⁴ A. Melek Özyetgin, 1999, *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk'te Fiiller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, s. 157.

Bunun dışında bu dönemde görülen diğer edilgen yapıları fiiller şunlardır; yazıl-, ükül- (eğil-), katıl-, kömül-(gömül-), koyul-(koyul-), bitil-(yazıl-), buyurul-(buyurul-), yayıl-, yıkıl-, izil-(ezil-), saçıl-, sançıl-(saplan-), atıl-, ayıl-(söylenil-), yığıl-(yığıl-), satıl-, tikil-(dikil-), tüşül-(inil-), yiberil-(gönderil-), tapıl-(bulunul-).

1.6.3.1. Karahanlı Türkçesinde Dönüşlü Çatı

Türkolojide dönüşlü çatı ile ilgili çalışmalar az yapılmış ve yapılan çalışmalar çok da açıklayıcı ve çözümleyici değildir. Tarihsel olarak dönüşlülük en ayrıntılı biçimde Orta Türkçe dönemine ait olan Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lügât-it Türk adlı eserinde işlenmiştir. Bu eserde, *-n-* ekiknin edilgenlik fonksiyonu dışında dönüşlülükle ilgili dört fonksiyonundan bahsedilmektedir (Baasanjav 2006).

Bu fonksiyonlar şunlardır:

1. Kendisi için, kendi yararına yapmak.

(Er yün tagarka **tıkındı** / Adam çuvala yünü teperek tıktı) (DLT 2: 147), (Uragut yinçüsin tizindi / Kadın incisini dizdi) (DLT 2: 146).

2. Kendi başına, tek başına yapmak.

(Er bitik **bitindi** / Adam kitap yazdı) (DLT 2: 240).

3. Yapar gibi görünmek.

(Er atın **satındı** / Adam, atını satar göründü) (DLT 2: 150), (Er todındı / Adam doyar gibi göründü) (DLT 2: 144).

4. Kendini etkilemek, kendi üzerinde tesir yapmak.

(Er **kurundu** / Adam kurundu) (DLT 2: 155), (Uragut bezendi / Kadın süslendi) (DLT 2: 142)³⁵.

Dönüşlü çatı eki DLT'de bazı örneklerde öz kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Bu durum, ekin başlangıçta bu kelimeyle birlikte tek başına bu fonksiyonu üstlendiğini

³⁵ Daha fazla ayrıntı ve bilgi için, bkz. Baasanjav, 2006, a.g.e, s. 285-291.

göstermektedir. Ercilasun, *-n-* ekinin dönüşlülük görevinin aşınması sonucunda kuvvetlendirme için öz kelimesine başvurulmuş olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir.³⁶ 33 no’lu örnek cümlede olduğu gibi.

(33) *Er öziye suv süzündi.*

“Adam kendine su süzer gibi göründü.” (DLT 2: 152)

Zamanla *-n-* biçimbiriminin öz kelimesinin anlamını da üstlendiğini söylemek mümkündür. Dildeki en az çaba yasasından dolayı öz kelimesi ilerleyen zamanlarda bu yapılardan atılmıştır. Çünkü neticede dönüşlülük yapısı kılıcının üzerine, özüne etki yaptığından dolayı cümlede tekrardan öz kelimesinin kullanılması fazlalık olarak görülmüştür.

Sonuç olarak bu dönem dönüşlülük çatı ekinin günümüzden çok da farklı olmadığını görüyoruz. Günümüzde olduğu gibi Orta Türkçe döneminde de başlıca dönüşlülük eki *-n-* biçimbirimidir. Bunun yanı sıra *-l-* biçimbirimli şekilleri de mevcuttur. Orta Türkçe döneminde karşımıza çıkan bazı dönüşlü çatı örneklerini aşağıda göstereceğiz.

(34) a. *Yitürdüm yigitlik yetildi yaşım*

Yıpar kitti kâfur aşundı başım (KB 4848)

“Gençliği kaybettim, yaşım ilerledi; misk yerine başım kâfur örtüdü.”

b. *Neçe kuşka avka avındım, sevindim*

Uçar kuş teg arkun ağımda kürettim (KB 6536)

“Nice kuş ve geyik avı ile avundum, **sevindim**; uçan kuş gibi, cins atları ağımdan kaçırdım.”

Kutadgu Bilig’den alınan yukarıdaki (34a ve 34b) örnekleri bize Karahanlı döneminde dönüşlülük yapısının günümüzdeki yapılarla benzer olduğunu açıkça gösteriyor.

DLT’de geçen bazı dönüşlülük yapıları da şunlardır:

Uragut **iglendi** / Kadın hastalandı (DLT 1: 224).

Ol mindin **kaçındı** / O, benden kaçıyormuş gibi yaptı (DLT 2: 40).

³⁶ Güner, 2008, a.g.e, s. 224.

Közündi neñ / Nesne göründü (DLT 2: 41).

Er **kaşuklandı** / Adam, kaşık sahibi oldu (DLT 2: 96).

Qoy **bandı** / Koyun bağlandı (DLT 1: 401).

Er tulum **mandı** / Adam silah kuşandı (DLT 1: 402).

Karahanlı dönemi *-n-* biçimbirimli yapıların tanımını yaptık ve kullanışlarından örnekler verdik. Şimdi de aynı dönem içerisinde *-l-* biçimbirimiyle kurulan dönüşlülük yapılarından örnekler verelim. Bu ek daha fazla edilgenlik için kullanılsa da günümüzde olduğu gibi o dönemde de dönüşlülük anlamı kazandırmak için kimi durumlarda kullanılmıştır. Fakat bunu anlamak için cümle içerisindeki bağlamına bakmak gerekir. Çünkü aynı yapı edilgen bir durumu da karşılıyor olabilir. Vereceğimiz örnekle bunu daha iyi göreceğiz.

(35) a. *Ew bezeldi / Ev süslendi.*

b. *Uragut bezeldi / Kadın süslendi (DLT 2: 29).*

35a cümlesinde *-l-* biçimbirimi edilgen bir yapı oluşturmuştur. Çünkü evin kendi kendisinin süsleme gibi bir durum söz konusu olamaz. Mutlaka süsleme işini yapan bir kılıcının olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu yapı edilgen yapıdır. Fakat 35b cümlesinde ise kadının süslendiği söyleniyor. Bu dönüşlülük yapısını günümüzde de halen kullanmaktayız. Süslenme işinin kadının kendi üzerine dönmesinden dolayı bu yapıda da *-l-* biçimbiriminin dönüşlülük anlamı kattığını görmekteyiz.

1.6.3.2. Eski Anadolu Türkçesinde Dönüştü Çatı

Eski Anadolu Türkçesi döneminde de dönüşlülük eki *-n-* ve *-l-* bugünkünden farklı değildir. Sadece aradaki ünlüler daha çok düz ünlülerdir.³⁷ Timurtaş bu tanımın sonunda şu örnekleri vermiştir: bulın- (ŞD-188-6), kon- (HŞ 1641), dögin- (YZŞ 10-14), görün- (ŞD 137-13), urın- (HŞ 1588).

Gülsevin, bu dönem dönüşlülük eklerine örnek verirken *-(I)ş-* yapısını da katmıştır. Aslında işteşlik eki olduğunu fakat bazı örneklerde bir işin, failin kendisince yapıldığını

³⁷ Faruk K. Timurtaş, 1973, *Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri*, s. 352

gösterdiğini söylemiştir. *Bulaş-* (Tıb.Neb.57b.13) *çagrış-* ;(MC.40a.4) *ditreş-* (MC.21a.13) *iriş-* (EMŞer.21).³⁸

Hacıeminoğlu da -ş- fiilden fiil yapma eki olarak açıkladığı ekin değişik fiiller oluşturduğunu belirtmiştir. Bunlardan bir tanesi “bir halin oluşması, bir halden bir başka geçilmesidir” yani fiilin dönüşlü çatı görünüşünde olduğunu söylemektedir.³⁹ Bu ekle oluşturulmuş olan dönüşlülük eylemlerinden bazıları şunlardır.

Isıdı neş / Nesne ısıdı (DLT 1: 185).

Atlar kamug **semrişdi** / Bütün atlar semizleşti (DLT 2: 213).

Kalın sü yayılsa için **bulgaşur** / Kalabalık ordu yayılırsa içinden karışır (KB 2336).

Ol mana **keleşdi** / O bana danıştı (DLT 2: 353).

Gör tonın nece **bulaşmış** kanına / Gör bak gömleği nasıl kana bulanmış (YZ 6a/145).

1.6.3.3. Harezmi Döneminde Dönüşlü Çatı

Harezmi döneminde de -n- dönüşlülük eki hem edilgen hem dönüşlü yapılar için kullanılır. İşlev olarak Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesinden farksızdır. -n- biçimbirimi dışında -l- biçimbirimiyle de dönüşlülük manası kazandırdığı fiiller görülür.

Harirge çulganılmış kin yıpar teg / İpeğe bürünmüş misk kokusu gibidir (HŞ 286).

Bu dönemde görülen dönüşlü çatılar; aldan-, alın-, anun-(hazırlan-), arın-(temizlen-), ayın-(değiş-), aylan-(dön-), bulğan-(bulan-), burun-(kıvrıl-), çulğan-(sarı-), dölen-(kararlı ol-), edin-, emgen-(zahmet çek-), ırğan-(kımıldan-), ilin-(iliş-), qarşan-(zahmete katlan-), katın-(sertçe çarpıl-), kıvan-(sevin-), osan-(usan-), ötün-(arz et-), sawun-(serinle-), tepren-(depren-), türtün-(koku sürün-), uwtan-(utan-), yapun-(örtün-), yawun-(yaklaş-), yığlın-(çekin-), yülün-(traş ol-).⁴⁰

³⁸ Gürer Gülsevin-Erdoğan Boz, 2004, *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara, s. 115.

³⁹ Hacıeminoğlu, 1984, a.g.e s. 59.

⁴⁰ Funda Toprak, 2002, *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, s. 135.

1.6.3.4. Kıpçak Türkçesinde Dönüştü Çatı

Asıl dönüştülük eki Kıpçak Türkçesinde de *-n-* biçim birimidir. Fakat nadir de olsa *-l-* ile dönüştü yapılan eylemler vardır. Bazı ses değışiklikleri haricinde dönüştü fiillerin diğer lehçelerden bir farkı yoktur.

(36) *Takı boyanmış ton kiymegey*

“Ve boyanmış elbise giymeyecek” (Hacıeminoğlu)

Kıpçak Türkçesinde görülen bazı dönüştü fiiller şunlardır; ağın-(yukarı çık-), aldan-(aldan-), emgen-(emek çek-), aşnulan-(nazlan-), çapın-(hücum et-), künen-(nefis izzet sahibi ol-), şankulan-(aptallaş-), katılan-(sabır göster-), oyan-(uyan-), yayқан-(çalkalan-), yoşkalan-(laubali ol-), şın-(kırıl-), tamaşalan-(seyret-), kışқан-, uğun-(bayıl-).⁴¹

1.6.3.5. Çağatay Türkçesinde Dönüştü Çatı

Çağatay Türkçesinde de dönüştülük eki *-n-* dir. Nadir olarak *-l-* de kullanılır. Eklendiği fiillere göre yardımcı ünlülerden birini alır. Ünlü uyumuna bađlıdır⁴².

(37) *Andak irdi ol semumğa örtendi.* (Hacıeminoğlu 1984: 93)

“Tam o sırada o samyeli ile yandı.”

Çağatay Türkçesi bazı dönüştü fiiller şunlardır; alın-(alın-), arın-(temizlen-), atlan-(ata bin-), yaşun-(gizlen-), eren-(bık-), sürtün-(sürtün-), körün-(görün-), yığın-(yığ-), sevin-.

1.6.4.1. Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesinde Ettirgen Çatı

Tarihsel ve modern Türk lehçelerine bakıldığında, Türkçenin tespit edilen bütün devirlerinde getirildiği fiil kök veya tabanını ettirgenlik durumuna getiren dört unsur söz konusudur. Bunlar; *-t/-d-*, *-r-*, *-z-*, *-g-* sesleridir. Bu dört unsur birbirlerine eklenerek birleşik ettirgenlik eklerini de kurabilmektedir. Tarihsel süreçte Karahanlı Türkçesi döneminde bu

⁴¹ Özyetgin, 1999, a.g.e, s. 155.

⁴² Zuhâl Kargı Ölmez, 1993, *Mahbûbü'l Kulûb*, Ankara, s. 31.

unsurlar şu şekillerde karşımıza çıkar: $-(U)r-$, $-(A)r-$, $-(X)t-$, $-(X)z-$, $-tUr-$, $-dUr-$, $-gUr-$, $-gAr-$, $-dUz-$, $-gUz-$, $-gXt-$. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise: $-(X)r-$, $-(A)r-$, $-(X)t-$, $-(X)r-$, $-(U)z-$, $-tXr-$, $-dXr-$, $-gUr-$, $-zXr-$ şekillerindedir⁴³.

-(X)r- Biçimbirimli Örnekler

Eski Türkçeden beri yoğun bir şekilde kullanılan işlek bir ettirgenlik ekidir. İşlev bakımından geçişsiz fiil tabanlarından geçişli, geçişli tabanlardan da ettirgen eylemler türetir. $-(I)r-$, $-(U)r-$ eki ve $-(A)r-$ ekleri işlev bakımından görevdeştir. Ancak $-(A)r-$ eki daha körelmiş bir ektir. Diğerleri gibi kullanımı yaygın değildir⁴⁴.

Divânü Lügat-it Türk ve Kutadgu Bilig gibi Karahanlı döneminin eserlerinde de ekin bağlantı ünlüleri dar-yuvarlaktır. $-ur-$, $-ür-$ biçimi yaygın olarak kullanılmaktadır.⁴⁵

Bu aş ol kişini **açurgan** / Bu, insanı çabuk **acıktıran** bir yemektir (DLT 1: 171).

On yarmak üze bir **arturdu** / On parayı bir para daha **arttırdı** (DLT 1: 204).

Könülün **çökürme** sen inç yat köni / Gönlünü **çökertme**, için rahat yat (KB 1109).

Er ewin **keşürdi** / Adam evini **genişletti** (DLT 3: 392).

Sözünji **kısurgıl** uzatıldı yaş / Sözüünü **kısalt**, ömrün uzun olur (KB 176).

Ol tarıg **kagurdu** / O, tahıl **kavurdu** (DLT 2: 6).

Ol maña ton **kedürdi** / O, bana giysi **giydirdi** (DLT 2: 3).

Ol otug **öçürdi** / O, ateşi **söndürdü** (DLT 1: 183).

Yırak turgul anda **tegürgey** yası / Ondan uzak dur yoksa zararı sana **dokunur** (KB 781).

Ulug yük boyunka **yüdürdi** ilig / Hükümdarın omzuna ağır yük **yükledi** (KB 1437).

⁴³ Baasanjav, 2006, a.g.e s.141-142.

⁴⁴ Zeynep Korkmaz, 2007, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, s.131.

⁴⁵ Baasanjav, 2006, a.g.e s. 143.

Verilen örnekleri daha da çoğaltmak mümkün. Ekin bu dönemde kullanımı çok yaygın olduğu için pek çok örnek bulunabilir.

Eski Türkçedeki *-ur-*, *-ür-* ettirgenlik eki diğer Türk şivelerinde olduğu gibi Batı Türkçesinde (Eski Anadolu Türkçesi) de devam etmiştir. İlk zamanlarda bu ek ünlü uyumuna tâbi olmadığı halde, özellikle Latin harflerinin kabulünden sonra Türkiye Türkçesinde düzlük-darlık bakımından fiil tabanının ünlü ahengine uyum sağlamıştır. Bunun sonucunda *-ır-*, *-ir-* şekilleri ortaya çıkmıştır. Ekin ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerine de gelmeyişi, bize ekin asli şeklinin *-ur-*, *-ür-* olduğunu gösteriyor.⁴⁶

Bişür- “pişirmek”, *bitür-* “meydana getirmek”, *açur-* “acıktırmak”, *geçür-* “vaz geçirmek”

Eski Anadolu Türkçesi döneminde karşımıza çıkan eserlerde, fiil tabanındaki ünlü dizisinin niteliğine bağlı olarak düz, dar ünlülü *-ır-*, *-ir-* biçiminin de kullanıldığı görülmektedir. *Sızır-* “sızdırmak”, *yitir-* “yitirmek, kaybetmek”, *basır-* “bastırmak, örtmek”. Bunun yanı sıra Bu dönemde de *-ur-*, *-ür-* şekilleri çok yaygındır. *Ötür-* “geçirmek”, *kavuştur-* “kavuşturmak”.⁴⁷

Bu dönemde karşımıza çıkan örnek cümlelerden bazıları şunlardır:

Göynümeği dahı anı **arturur** / O, yanmasını daha da arttırır (YZ 27b/784).

Egnine **geyürdi** ol hulle tonı / O gömleği ve giysiyi sırtına giydirdi (YZ 4b/104).

Bi-hamdi'llah tilekke hak **yetürdi** / Allah'a hamd olsun dileğime erişirdi (HŞ 258).

-(X)t- Biçimbirimli Örnekler

Ettirgenlik eki olarak kullanılan bu ekin de Eski Türkçeden beri çok yaygın bir kullanımı vardır. Ek Karahanlı döneminde *-(X)r-* ekinde olduğu gibi ünlüyle biten fiillere doğrudan gelirken, ünsüzle biten fiillere *ı*, *i*, *u*, *ü* yardımcı sesleriyle birlikte gelmektedir. Ancak Türk dilinin ses özellikleri göz önüne alındığında *l*, *n*, *r* gibi ünsüzlerden sonra da

⁴⁶ Hacıeminoğlu, 1984, a.g.e s.107-108.

⁴⁷ Daha fazla bilgi ve örnek için bkz Baasanjav, 2006, a.g.e s. 145.

doğrudan gelebilir. Ek işlev olarak *-(X)r-* ekiyle aynıdır. Geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri de geçişli duruma getirir.⁴⁸

Karahanlı döneminde karşımıza çıkan örneklerden bazıları şunlardır:

Ol sirkeyi **açitti** / O, sirkeyi **ekşitti** (DLT 1: 199).

Sözün sökse yalnız **açitsa** tilin / İnsan söz ile sövse dil ile acıtsa (KB 2579).

Ol anar yol **azitti** / O, onu yolundan saptırdı (DLT 1: 199).

Ol anı **korkitti** / O, onu korkuttu (DLT 2: 133).

Buz tışığ **sızlattı** / Buz dişi sızlattı (DLT 2: 136).

Yağig bir **saçitsa** yana tirlümez / Düşmanı bir defa dağıtırsan tekrar toparlanamaz (KB 2396).

Ol konukug ewde **tünetti** / O, konuğu evde geceletti (DLT 2: 120).

Ekin Eski Anadolu Türkçesi ve Harezmi dönemindeki kullanımını da aynı şekildedir. *Arıklat-* “zayıflatmak”, *bulat-* “bulandırmak”, *genşet-* “gevşetmek”...⁴⁹

Timurtaş, ekin özellikle tek heceli veya vokalle biten fiil tabanlarına getirildiğini ve bugünden farksız olduğunu söylemiştir. Yalnız iki vokal arasında tonlulaşıp *-d-* olduğunu söylemiştir. *Akı-d-alum, dağı-d-ur, benze-d-ü, ara-t-dı, sıçra-t-dı...*⁵⁰

-t(X)r - / -d(X)r- Biçimbirimli Örnekler

Ettirgenlik *-t-* ekinin üzerine yine bir başka ettirgenlik eki olan *-ur-*, *-ür-* eklerinin gelmesiyle oluşmuş bir ektir. Karahanlı döneminde çok işlek kullanılan bir ektir.

⁴⁸ Hacıeminoğlu, 1984, a.g.e s. 61.

⁴⁹ Daha fazla örnek için, bkz. Baasanjav, 2006, a.g.e 149.

⁵⁰ Timurtaş, 1992, a.g.e 352.

Kaşgarlı Mahmut bu ek hakkında “Pek çok yerde bir fiili geçişli yapmak için *r* harfi *t* harfi ile birleşir. Gitti demek olan “bardı” kelimesi “barturdu” şeklinde geçişli olur. “Keldi” sözünden de “keltürdi” şeklinde geçişli yapılır.” demiştir.⁵¹

Ol meni **kültürdi** / O beni güldürdü (DLT 2: 196).

Tilemiş tilekiñ saña **keldürür** / Dilediğin dileği sana getirir (KB 4423).

Ol maña at **mündürdi** / O beni ata bindirdi (DLT 2: 61).

Ol maña suz **ötürdi** / O, bana sözü hatırlattı (DLT 1: 228).

İsig tumlıgıg hem kurug ya ölüg

Yaraştırı halkka tegürdi ülüg / Sıcak ile soğuğu, kuru ile yaşı birbirine yaraştırı ve halka kısmetini verdi (KB 3726).

Ek Eski Anadolu Türkçesi döneminde de işlek olarak kullanılmıştır. Ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak sekiz farklı (-*dir-*, -*dir-*, -*dur-*, -*dür-*, -*tır-*, -*tir-*, -*tur-*, -*tür-*) şekilde görülen bu ek geçişsiz fiilleri geçişli veya ettirgen hale getirmektedir. Yapı itibariyle -*t-* ve -*ur-* / -*ür-* ettirgenlik eklerinin birleşip kaynaşması sonucunda teşekkül etmiştir. Bu ek tam olarak ünlü ve ünsüz uyumuna Türkiye Türkçesi döneminde girmiştir (Hacıeminoğlu 1984: 103).

Gele gözüne görüne **azdırı** benzin rengini (TS, 1)

Garibi **kondurup** ihsan ide (TS, 4)

-(X)z- Biçimbirimli Örnekler

Eski Türkçede olduğu gibi Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde de bu ek çok sık olmasa da ettirgenlik göreviyle bazı örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Uragut oğlıña süt **emüzdi** / Kadın oğluna süt emdirdi (DLT 1: 185).

Ol suw **tamuzdı** / O, su damlattı (DLT 2: 8).

⁵¹ Hacıeminoğlu, 1984, a.g.e s. 62.

Tutuzmadımu kör saña hil başıñ / Takım başın sana hiç nasihat etmedi mi? (KB 652)

-GUr-, -GAR- Biçimbirimli Örnekler

Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi dönemi pek işlek olmayan bir ettirgenlik ekidir. Karahanlı döneminde görülen örnekleri şunlardır:

Argar-(yor-), atgar-(ata bin-), ergür-(erit-), içger-(içeriye koy-), könger-(doğrult-), sızgur-(sızdır-), yélgür-(uçuş-), yatgur-(yadır-).

Eski Anadolu Türkçesinde ek 13. ve 14. yüzyıllar arasında kullanılmış, ancak daha sonra yavaş yavaş kaybolmuştur. Görülen örnekler şunlardır; ergür-(eriştir-), dirgür-(dirilt-), durgur-(durdur-).⁵² Bu ek günümüzde Batı Türkçesinde artık kullanılmamaktadır. Kuzey ve Doğu Türkçesinde ise nadir olsa da varlığını sürdürür.

1.6.4.2. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde Ettirgen Çatı

Ettirgen çatı bu üç lehçede de işlev olarak Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesiyle büyük oranla aynıdır. Geçişli veya geçişsiz eklere gelerek tümünü geçişli hale getirir. Bu yüzden ettirgenlik eki için geçişlilik ekidir de diyebiliriz. Ettirgenlik ekleri üst üste gelerek işi bir başkasına yaptıрма anlamı, zorlama anlamı da katar. Şimdi bu üç lehçede görülen ettirgenlik eklerine bir göz atalım.

-(X)r- Biçimbirimli Örnekler

Fiillerden ettirgenlik yapan bu ek Eski Türkçeden beri nadir kullanılan bir ektir. Harezmi Türkçesinde karşımıza çıkan örnekleri şunlardır; açar-, çıkar-, çöker-(çöktür-), kaytar-(geri çevir-), kıpar-, kızar-, yönder-, yeler-(yelde savur-), açur-(aç bırak-), aşur-(aşır-),

⁵² Baasanjav, 2006, a.g.e s. 157.

basur-(bastır-), bişür-(pişir-), çökür-(çöktür-), çömür-(daldır-), ıdur-(gönder-), ozur-(tercih et-), siñür-(sindir-), tatur-(tattır-), tuğur-(doğur-), üdür-(seç-), yétür-(yetir-), yitür-(yitir-), eskir-(eskit-), küder-(sakla-).⁵³

Kıpçak sahasında görülen örnekleri; artur-(arttır-), basur-(iyice ört-, bastır-), bitür-(bağla-), kavur-(kavur-), kemür-(kemir-), ötür-(del-), köpür-(köpür-), kopar-(kopar-), aqtar-(döndür-), çıgar-(çıkar-), oñar-(iyileştir-), egir-(eğir-).⁵⁴

Çağatay Türkçesinde görülen ettirgen çatılı fiiller; çıkar-, kaytar-(geri döndür-), kiter-(gider-), degşir-(değiştir-), içür-(içir-), kavşur-(kavuştur-), toğur-(doğur-).

Görüldüğü gibi üç lehçede de örnekler ses ve ünlü uyumları hariç hemen hemen aynı sayılır.

-Dir-, -DUR- Biçimbirimli Örnekler

Türkçenin en yaygın ettirgenlik eklerinden olan bu ek, bu üç lehçede de oldukça yaygındır. Harezmi Türkçesinde yalnızca *-DUR-* şekilli örnekleri görülür. Dolayısıyla ünlü uyumuna tabi değildir fakat ünsüz uyumuna bağlıdır. Karşılaşılan örnekler şöyledir; ağdur-(ağdır-), aıdur-(hatırlat-), ardur-(yordur-), awundur-(alıştır-), çömdür-(suya batır-), eıdur-(eğdir-), keddür-(giydir-), ozdur-(gönder-), uktur-(anlat-), yuvdur-(yıkatar-). Şu örneklerde de başka çatılar üzerine gelmiştir; alındur-(alındır-), arşıktur-(aldat-), azıkandur-(azık verdir-), dolğaştur-(dolaştır-), munduzlandur-(nimetlendir-), ornaştur-(yerleştir-), tergeştür-(ard arda diz-), uwtrandur-(utandır-), yigrendür-(tiksendir-), yuvalandır-(yuvarlandır-).⁵⁵

Kıpçak sahasında *-Dir-* ve *-DUR-* her iki şekliyle kullanılır. Bu lehçede ünlü uyumuna tabidir fakat ünsüz uyumuna bağlı değildir. Karşılaşılan örnek fiiller şunlardır; boldur-(oldur-), çıkdur-(çıkart-), keydür-(giydir-), kördür-(gördür-), küldür-(güldür-), sündür-(uzat-), kızdır-(kızdır-), yatdır-(yatır-), işittir-, sızdır-(erit-). Şu örneklerde üst üste gelen çatılara örnektir; tapıştur-(buluştur-), ağrıttur-(ağrıttır-), bulğandır-(bulandır-), küyündür-(giyindir-).⁵⁶

⁵³ Toprak, 2002, a.g.e s. 93.

⁵⁴ Özyetgin, 1999, a.g.e s. 153.

⁵⁵ Toprak, 2002, a.g.e s. 103.

⁵⁶ Özyetgin, 1999, a.g.e s. 163.

Çağatay Türkçesinde de ekin yalnızca *-DUr-* şekilleri vardır. Ünlü uyumu yoktur. Ancak ünsüz uyumuna bağlıdır.

(38) *Alar sarı müteveccih bolup miñ kişi çapturdılar.*

“Onlara doğru yönelip, bin kişi koşturdular.” (Hacıeminoğlu 1984: 89)

Yukarıda Çağatay Türkçesine ait örnek bir cümle içerisinde *-dır-* biçimbirimli ettirgen çatı örneğini görüyoruz. Bunun dışında Çağatay Türkçesinde bu ekle yapılmış fiiller Harezmi Türkçesiyle benzer fiillerdir.

-t- Biçimbirimli Örnekler

Yaygın kullanılan bir başka ettirgenlik eki de *-t-* ekidir. Genelde sonu ünlüyle biten fiillere gelir. Ünsüzle biten fiillere *l, y, r* hariç yardımcı ses olarak gelir.

Harezmi Türkçesinde görülen örnekleri şu şunlardır; ağnat-(debelendir-), ağrat-(tercih et-), aınut-(şaşırt-), durıt-(kaldır-), evüt-(acele ettir-), ıglat-(ağlat-), inçret-(inlet-), kaçđurt-(kaygılandır-), karıt-(kocat-), keçrit-(geniş otur-), ornat-(yerleştir-), oyğat-(uyandır-), savut-(soğut-), yörget-(sardır-), açıt-(surat as-), ağrıt-(acıt-), arnuqlat-(yorgun düşür-), âzârlat-(incit-), ozat-(ardından git-), ölit-(ıslat-), sağalt-(düzelt-), semrit-(semizleştir-), tokııt-(dokut-), ulğart-(büyüt-), yalırlat-(soyundur-), yarılağat-(bağışlat-), yawut-(yaklaştır-), yığlat-(koklat-), yülit-(traş et-).

Kıpçak sahasında görülen örnekler fiiller şöyledir; ağrıt-(ağrıt-), arıt-(temizle-), bekit-(kuvvetlendir-), erit-, öğüt-(öğüt ver-), yitit-(bile-), sürüt-(sürt-), saçrat-(sıçrat-), ovşat-(alışmak), kaynat-(kaynat-), kıvrat-(kıvra-), ürküt-.

Çağatay Türkçesinde görülen örnekler; çakırt-(çağırıt-), ilit-(bağlat-), tepret-(hareket ettir-), kurut-, üzüt-(kes-), uşat-(parçala-), aşat-(yemek yedir-), ağıt- vb. örnekleri çoğaltmak mümkündür.

-GIz-, -GUz- Biçimbirimli Örnekler

Ettirgenlik oluşturan bir başka ektir. Eski Türkçede pek rastlanmayan bu ekin -gUr- ettirgenlik ekiyle ilgili olması muhtemeldir. Çünkü Eski Türkçede -GUr- ekini almış bazı fiiller daha sonraki dönemlerde -GIz- veya -GUz- ettirgenlik çatı ekiyle kullanılmıştır. *Turgur-*, *tirgür-*, *kivgür-* örneklerinde olduğu gibi.⁵⁷

Eski Anadolu ve Karahanlı Türkçelerinde pek rastlanmayan bu ettirgenlik ekinin, Orta Türkçe lehçeleri arasında en çok görüldüğü lehçe Harezmi Türkçesidir. Fakat bu lehçede de ekin görüldüğü örnekler nadirdir; arguz-(yordur-), kirgüz-(girdir-), körgüz-(göster-), olturguz-(oturt-), tirgüz-(dirilt-), turguz-(durdur-). Harezmi Türkçesinde sadece yuvarlak ünlülü -GUz- şekli kullanılmıştır.

Kıpçak sahasında; kirgiz-(girdir-), körgüz-(gördür-), ürgüz-~örgüz-(yetiş-), turguz-(durdur-), tirgiz-(dirilt-). Kıpçak Türkçesinde -GIr- ve -GUr- her iki şekli de görülür. Aşağıda Kıpçak Türkçesine ait bir örnek cümle içinde de görmekteyiz.

(39) *Dağı melik ileyinde sarap sahnında turguzdılar*

“*Ve hükümdarın karşısında saray meydanında durdurdular.*” (Hacıeminoğlu 1984: 80)

Çağatay Türkçesinde de sadece yuvarlak şekilleri görülür. Örnekleri; kirgüz-(girdir-), körgüz-(göster-), tirgüz-(dirilt-), turguz-(durdur-), yatkuz-(yatır-).

-GUr-, -KUr- Biçimbirimli Örnekler

Eski Türkçeden beri fiillere geçişlilik anlamı kazandıran işlek sayılabilecek bir ettirgenlik ekidir. Bu ek -G+ eki üzerine önce +I-, +U- sonra da -r- fiilden fiil yapma eklerinin gelmesiyle kurulmuştur.⁵⁸

⁵⁷ Toprak, 2002, a.g.e s. 113.

⁵⁸ Toprak, 2002, a.g.e s. 110.

Harezmi Türkçesindeki sadece yuvarlak ünlüyle kurulmuş örnekleri görülür; arķur-(değiş-), bitkür-(bitir-), azğur-(azdır-), dozğur-(kışkırt-), kivğur-(girdir-), ötkür-(geçir-), sızğur-(erit-), tırgür-(canlan-), tütğur-(tutuştur-), yatğur-(yatır-), yazğur-(yazdır-), yetğur-(yetiştir-).

Kıpçak sahasında ise düz ve yuvarlak ünlülü şekilleri bir arada görülür; batķır-(batır-), bitğur-(bitir-), kigür-(girdir-), sızğur-(sızdır-), tırgür-(dirilt-), yatķır-(yatır-), yetkir-(eriş-), yitkür-(ulaştır-).

Çağatay Türkçesinde de örnekler Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibidir. Düz ünlülü örnekleri Çağatay Türkçesinde de yoktur. Bazı örnekler şöyledir; azğur-(azdır-) bilgür-(bildir-), yatkur-(yatır-), yitkür-(yitir-).

Bu ekler dışında çok az örnekleri olan birkaç ettirgenlik eki daha vardır. Bunlar; -z-, -*KAr-*, -*DIz-*, -*KIr-* ekleridir. Üç lehçede görülen örnekler ise şunlardır;

-z- biçimbirimli örnekler; küdez-(gözet- Hr), tütüz-(koku ver- Hr), ağız-(akıt- Kp), boğuz-(boğdur- Kp), emiz-(emzir- Kp), tamız-(damlat- Kp), tütüz-(boğult- Kp), utuz-(ziyan et- Kp), tañaz-(şiddetlen- Kp), akız-(akıt- Çğ), emiz-(emdir- Çğ), ötüz-(geçir- Çğ), tamız-(damlat- Çğ), töz-(katlan- Çğ), utuz-(kaybet- Çğ).

-*KAr-* biçimbirimli örnekler; bütker-(bitir- Hr), yapķar-(ört-), kışķar-(kısalt- Kp), yuķar-(su boşalt- Kp), ötker-(nüfuz ettir- Kp), bütker-(bitir-, tüken- Çğ), kutkar-(kurtar- Çğ), ötker-(geçir- Çğ).

-*KIr-* biçimbirimli örnekler sadece Kıpçak sahasında görülür; yatķır-(göster-), tırgir-(dirilt-).

1.6.5.1 Karahanlı Türkçesinde İşteş Çatı

Türk dilinin bütün şivelerinde hiç bir ses ve anlam değişikliğine uğramadan -ş- biçimbirimiyle oluşturulan çatı türüdür. Ünsüzle biten fiil tabanlarına -*t-*, -*i-*, -*u-*, -*ü-* yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır. Bu ekin en önemli özelliği, meydana getirdiği fiillerde failin birden fazla olmasıdır. Bu yüzden ifade edilen eylem birden fazla fail tarafından ya beraber ya da karşılıklı olarak yapılmaktadır (Hacıeminoğlu 1984: 58).

Karahanlı Türkçesi döneminde işlek olarak kullanılan bu ek ortaklaşa yapılan bir işi gösteren eylemler türetir. Ortaklaşmanın çeşidine göre ekin fonksiyonlarındaki çeşitlilik şu şekildedir.

1. Eylemin karşılıklı olarak yapılma durumu
2. Eylemin ortaklaşa yapılma durumu
3. Geldiği eylemlerde kendiliğinden olma, kendiliğinden gerçekleşme anlamı katması durumu
4. Eylemlerde çokluk bildirme durumu

Görüldüğü gibi ekin eylemlere kattığı pek çok anlam bulunmaktadır. Bunların tamamı için işteşlik eki demek mümkündür. Şimdi Orta Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu işteş çatılı örneklerle bir göz atalım.

1. *Karşılıklı (ortaklaşa) yapılma durumu;*

Olar ekki tawar satışgan **alışganlar** ol / Onlar karşılıklı mal alıp satanlardır (DLT 1: 213).

Olar bu işka **agriştılar** / Onlar bu işe birlikte üzuldüler (DLT 1: 212).

Ol anig birle **şuwşaşdı** / O, onunla fısıldaştı (DLT 2: 138).

Oglan **çarlaşdı** / Çocuklar ağlaştı (DLT 2: 67).

Yakışsa yarutur **bakışsa** özün / Yaklaştıklarını ve bakıştıklarını aydınlatır (KB 134).

Eñ aşnu yiraktın **tegişgü** okun / İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı (KB 2376).

2. *Birlikte yapılma durumu;*

Kişiler işka **ewişdi** / İnsanlar işe koştu (DLT 1: 187).

Kalın eren **tergeşür** / Pek çok insanlar toplar (DLT 1: 166).

3. Kendiliğinden gerçekleşme;

Etmek kamug **kurışdı** / Ekmek tamamen kurudu (DLT 2: 14).

Ölişdi neñ / Nesne nemlendi (DLT 1: 189).

Ud **soğışdı** / Mevsim soğudu (DLT 2: 15).

4. Çokluk bildiren yapılar;

Kişiler bu işig **tañlaştı** / İnsanlar bu işe şaştilar (DLT 3: 398).

Olar bu işig **örtüşdi** / Onlar bu işi gizlediler (DLT 1: 210).

Satır arası Kur'an Tercümesinde karşımıza çıkan birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

Nataglig mü **sözlüşür** silär biziñ birlä tañrı içindä (KT 16r/9=002/139).

Tartışgay ärdiñizlär (KT 135r/9=008/043).

Körüştü ärsä (KT 135v/9=008/048).

1.6.5.2. Eski Anadolu Türkçesinde İşteş Çatı

Eski Anadolu Türkçesi ortaklaşma ve karşılıklılık eki -ş- bugünkünden farksızdır, aradaki vokal bazen düz, bazen de yuvarlaktır. Bil-iş-, bögr-üş-, yögrü-ş-, kuç-iş-, ur-iş- ... (Timurtaş 352)

(40) *İmdi gelün görışelüm **kucuşup***

*Oturalum söyleşelüm **sevnişüp** (YZ 45b/1322)*

“Gelin, şimdi tanışıp, kucaklaşalım; oturup sevinelim, sohbet edelim dedi.”

Yusuf u Züleyhadan alınmış olan yukarıdaki beyit içerisinde üç işteşlik eki bir arada yer almaktadır. Bu üç işteşlik eki de karşılıklı olma, yapılma durumunu kastetmektedir. *Sevniş-* örneğinde ise iki çatı ekinin o dönemde de üst üste geldiğini görebiliyoruz.⁵⁹ *-n-* dönüşlü çatı ekinin üzerine *-(I)ş-* işteşlik çatı eki gelmiştir. Fakat bu kullanım çok yaygın

⁵⁹ Çatı eklerinin üst üste kullanılışları ile ilgili bkz. Gürer Gülsevin, 1998, “İlmi Araştırmalar (Dil, Edebiyat ve Tarih İncelemeleri)”, Sayı 6, İstanbul, s.125-146.

değildir. Bununla ilgili olarak Ergin, -ş- ekinin fiilden fiil yapma eklerinden sonra getirilemediğini, yalnız çok nadir olarak -n- ekinden sonra getirildiğini söyler (1977: 204).

1.6.5.3. Harezmi Türkçesinde İşteş Çatı

Eski Türkçeden beri çok işlek olan bir çatıdır. -ş- biçimbirimiyle kurulur. Geldiği fiilin hecesine göre *ı, i, u, ü* gibi yardımcı seslerle birlikte kullanılır. Yaptığı fiiller bir işteşlik ifade eder. Bu işteşlik, karşılıklı veya birlikte yapılma olarak iki türdür. Karşılıklı yapılma genellikle geçişli fiillerden, birlikte yapılma ifade eden fiiller ise genellikle geçişsiz fiillerden meydana gelir.⁶⁰

(41) *Gehi Şirin bile **kuçuşup** yatur hoş (HŞ 4248)*

“Bazen Şirin ile kucaklaşıp yatar”

Harezmi Türkçesinde görülen bazı işteş çatılı örnekler şunlardır; alnaş-(karşı karşıya gel-), awnuş-(kaynaş-), bitigleş-(yazış-), boğuzlaş-(dövüş-), çulğaş-(üst üste çık-), işleş-(birlikte çalış-), kemşiş-(atış-), kıkrış-(bağrış-), lağlaş-(şakalaş-), ozuş-(yarış-), örcineş-(mücadele et-), soñlaş-(birbiri ardınca gel-), tañlaş-(karşılıklı şaş-), teñeş-(denkleş-), teñleş-(bölüş-), dıklış-(zahmet ver-), tinteş-(sözleş-), ünüş-(yarış-), yığlış-(toplaş-), yügrüş-(koşuş-). Bunlar dışında -ş- nin oluş bildiren fiiller yapma özelliği de vardır. -ş- biçimbirimli oluş (dönüşlülük) ifade eden örneklerden bazıları şunlardır; bulğaş-(bulaş-), katığlaş-(katılaş-), tükelleş-(tamamla-).

1.6.5.4. Kıpçak Türkçesinde İşteş Çatı

Kıpçak Türkçesinde işteşlik çatı eki diğer lehçelerde olduğu gibi -ş- dir. Bu lehçede de oldukça işlek olmaya devam etmiştir. Genellikle fiile kazandırdığı üç anlam vardır. Karşılıklı olma, yapma, birlikte olma, yapma veya oluş(dönüşlü) bildiren eylemler. Kıpçak Türkçesinde görülen örnekler şunlardır;

⁶⁰ Toprak, 2002, a.g.e s. 147.

Akış-(akış-), bazlaş-(barış-), biriş-(veriş-), boluş-(yardımlaş-), buluş-, çizlaş-(yazış-), kamaş-(kamaş-), konuş-(konuş-), keriş-(zıtlaş-), kiriş-(giriş-), körüş-(görüş-), kunuş-(aniden saldır-), küreş-(güreş-), sapraş-(ayrıl-), tapış-(buluş-), turuş-(çabala-).

Bu bölümde Türk Dilinin Orta Türkçe döneminde karşımıza çıkan fiil çatılarını örnekleriyle birlikte açıklamaya çalıştık. Fakat tezin asıl konusu olmadığı için verilen bilgiler bu alanda yapılmış olan daha kapsamlı çalışmalara göre daha dardır. Bu dönem çatıları hakkında daha fazla bilgi almak isteyenler yapılmış olan çalışmalarını inceleyebilirler.

Tezin asıl konusu olan günümüz Türk lehçelerinde göreceğiz ki çoğu ek bu dönemde kullanılmış çatı ekleridir. Bu dönemde de bağlantılı olan lehçeler günümüzde de bağlantılıdır ve aslında hepsi ortak bir kazanda kaynadıkları için çok yüzeysel farklarla birbirlerinden ayrılırlar. Özellikle fiiller için bu geçerlidir. Çok yabancı kelime dile girebilir fakat bir dile yeni bir fiil sokmak güçtür. Bu yüzden İlk Türkçeden beri kullanılan fiiller üç aşağı beş yukarı tüm Türk lehçelerinde aynıdır. Dolayısıyla aldıkları ekler de aynıdır.

1.7. Osmanlı Türkçesi Döneminde Filde Çatı

13-15. yüzyıllarda kullanılan Eski Oğuz Türkçesi Osmanlıların ilk iki asrını da içine almaktaydı. 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesi denilen dönem başlar. Bu dil Osmanlıların hakim olduğu tüm sahalarda edebî dil olarak kullanılır ve 20. yüzyıl başlarında Genç Kalemler hareketinin birleşik olmayan Türkçeye sona erer (Ercilasun 2006: 457).

Gülsevin, Osmanlı Türkçesini iki ayrı döneme ayırmıştır. İlki, dilin sade ve duru olduğu, yabancı kelimelerin az olduğu, Oğuz lehçesine dayanan 13-15. yüzyılları kapsayan birinci dönem. İkinci dönem ise 16-20. yüzyıllar arasını kapsar. Bu dönemi de kendi içerisinde üçe ayırmıştır. Bunlar; Halk edebiyatının dili, Klasik (Divan) edebiyatın dili ve Divan edebiyatına bağlı yabancı dillerin esiri olmayan halk diline nazaran daha zengin alim ve ediplerin dilidir.⁶¹

Sebzecioğlu da; Klasik Osmanlı Türkçesi ve Yeni Osmanlı Türkçesi olmak üzere, Osmanlı Türkçesini iki bölüme ayırmıştır. Klasik Osmanlı Türkçesi; 16. yüzyıldan başlayıp, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yani Tanzimat'a kadar süren dönem içinde yazı dili olarak

⁶¹ Gürer Gülsevin, 1999, "Osmanlı Türklerinde Fiil", *Osmanlı Türklerinde Dil ve Edebiyat Paneli*, AKÜ, Uşak.

kullanılan Türkçedir. Yeni Osmanlı Türkçesi; Tanzimat döneminden başlayıp, Türkiye cumhuriyetinin kurulmasına kadar süren dönemde kullanılan yazı dilidir (Sebzecioğlu 2008: 248).

1.7.1. Meçhul (Edilgen) Çatı

Bu dönemde de edilgenlik yapma biçimi Eski Türkçe dönemiyle aynıdır. Edilgenlik biçimbirimi aslen *-l-* ekidir. Fakat *-n-* biçimbirimli yapılarda mevcuttur. Osmanlıca dönemde yabancı kelimeler dilimize çokça girmiştir. Fakat öz Türkçe fiiller kullanılmaya devam edilmiştir. Bu yüzden çatı eklerinin kullanımı önceki dönemlerdeki yapılarla benzerlik göstermektedir. Şimdi bu dönemde karşımıza çıkan edilgen türler hakkında örnekler verelim.

-l- Biçimbirimli Örnekler

Osmanlı Türkçesinde *-(I)l-* biçimbiriminin yer aldığı yüklemeler edilgenlik işlevi taşıdıklarında, Türkçenin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi, kılıçlıardan çok olayın ön plana çıkartıldığı görülür (Sebzecioğlu 2008: 241).

(42) a. *Meded meded bu cihânun **yıkıldı** bir yanı*

Ecel celâlileri aldı Mustafa Hânı (ŞMM I 1)

*“Medet medet, bu dünyanın bir tarafı **yıkıldı**, ecel eşkıyaları Mustafa Han’ı aldları.”*

b. *Tolındı mihr-i cemâli **bozuldu** dîvânı*

Vebâle koydılar âl ile Âl-i Osmânı (ŞMM I 2)

*“Onun güneş gibi parlak yüzü battı ve düzen **bozuldu**, Osmanoğullarını hileyle günaha soktular.*

Taşlıcalı Yahya'nın mersiyesinden alınan yukarıdaki 42a ve 42b örneklerinde görüldüğü gibi eylemler eski Türkçeye benzerdir. Yine edilgenlik biçimbirimi ünsüzle biten eylemlerden sonra *ı, i, u, ü* yardımcı sesleriyle birlikte kullanılmıştır.

Örneklerde de görüldüğü gibi cümle içerisindeki bir öğeye yer verilmiyor. Bunun sebebi yıkılmış olan cihanı, bozulmuş olan divanı ön plana çıkartmaktır.

(43) a. *Gönlüm **açılır** zülf-i perişânunu görgeç*

*Nutkum **dutulur** gonca-i handânını görgeç (GG 1)*

*“Dağınık, perişan zülfünü görünce gönlüm **açılır**; gülen açılan goncanı görünce şaşkınlıktan dilim **tutulur**.”*

b. *Cümle eşyâda birer hâlet **konulmuşdur** müdâm / “Cümle eşyaya sürekli devam eden bir hal konulmuştur.” (NMD 6 / 2)*

43b örnek beytinde üst üste gelen iki çatı (*ko-n-(ı)l-*) eki mevcuttur. Günümüzde de varlığını sürdüren bu durum Osmanlı Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili Gülsevin'in detaylı bir çalışması olduğunu daha önce belirtmiştik.

-n- Biçimbirimli Örnekler

Osmanlı Türkçesi döneminde de Eski Türkçe ve Günümüz Türk lehçelerinde de olduğu gibi *-n-* biçimbirimli yapıların edilgenleştirici özelliği vardır. Bu dönemde de asli olarak dönüşlülük eki olmaya devam eder.

(44) a. ***Bulunmaz** lâ-mekânîdür **bilinmez** bî-nişânîdür*

Hemîn ancak şaşa kuldur senün ehlün ‘ıyalüñdür (NMD 45 / 4)

*“Mekansızdır **bulunmaz**, nişansızdır **bilinmez**; bu dost ancak sana kuldur, senin ehlin yoldaşındır.”*

b. *Oruç bin Âdil el Kazzaz kâtib el-Edirnevî gördü kim her kıssada dürlü hikâyeler söylenmişdür.*

“Oruç bin Adil el Kazzaz katip el-Edirnevi gördü ki her kıssada çeşitli hikayeler söylenmiştir.”⁶²

Yine bu örneklerde de görüldüğü gibi kılıcının cümle içerisindeki fonksiyonundan ziyade eylemin üzerinde durulmuştur. Bulunmayan ve bilinmeyen bir kişinin yani öznenin varlığı söz konusudur. Bunu zihnimizde oluşturabiliriz fakat dil bilimsel olarak cümle içerisinde yer almaz. Bu tür edilgen yapıları cümlelere Duru (2008) *tam öznesiz edilgen yapıları* cümleler adını vermektedir.

1.7.2. Dönüştürücü Çatı

-n- Biçimbirimli Örnekler

Osmanlı Türkçesi asli dönüştürücü ekidir. Eklendiği eylemin son sesine göre *ı, i, u, ü* sesleriyle birlikte kullanılabilir. Kullanılışı ve işlevi bakımından Günümüz Türk lehçeleri, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinden bir farkı yoktur. Şimdi bu dönemde karşımıza çıkan *-n-* biçimbirimli örnekler bir göz atalım.

(45) a. **Dögüندی** kaldı hemân dâg-ı hasret ile nücûm

Küyüندی şâm-ı firâkında toldı yaş ile Rûm (ŞMM III 2)

“Gökyüzünde yıldızlar şehzadenin hasret yarasıyla **dövüندی** kaldı, Osmanlı onun ayrılık gecesinde hasretle yandı tutuştu, gözyaşlarına boğuldu.”

b. Yüzi üstüne **sürinürek** ider her hidmetün

Bir yumuş oğlanı gibi bende-fermândur Tuna (TK 16)

“Tuna, her hizmetini yüz üstü **sürünerek** yapar, bir yumuş oğlanı gibi her emre uyandır.”

c. Bakdukça sana kan saçılır dîdelerümden

Bağrım **delinür** nâvek-i müjgânunu görgeç (GG 2)

⁶² Duru, 2008, a.g.e, s. 74.

“Sana baktıkça gözlerimden kan saçılır, kirpiklerinin okunu görünce bağrım delinir.”

Verilen örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Çünkü Osmanlı döneminde artık dönüşlülük ve edilgenlik ekleri iyice dile oturmaya başlamıştır.

-l- Biçimbirimli Örnekler

Asli edilgenlik eki olan *-l-* biçimbirimi Osmanlı Türkçesi döneminde az da olsa dönüşlülük işlevinde kullanıldığı yapılar mevcuttur. Tıpkı *-n-* biçimbirimiyle edilgen yapıların oluşturulması gibi. Bu yüzden *-l-* ve *-n-* biçimbirimleri edilgenlik ve dönüşlülük için ortak yapılardır. Fakat işlev olarak hangisinin hangi çatıyı temsil ettiğini öğrenmek için manaya bakılmalıdır.

(46) a. *Su bulanmayınca **turulmaz** aceb midür eger*

Taş u toprak oynar ise dahi oğlandır Tuna (TK 6)

*“Su bulanmayınca **durulmaz** sözü gereği, eğer, Tuna taş ve toprakla oynarsa buna şaşılmaz. Çünkü o hala bir çocuktur.”*

b. *Yarlardan **atılıp** taşlara urur başını*

‘Âşık-ı divâne vü Mecnûn-ı ‘uryândur Tuna (TK 5)

*“Tuna, uçurumlardan **atılıp**, başını taşlara vuran divane aşık ve çıplak Mecnun gibidir.”*

Yukarıdaki örnekte bulanmayan suyun durulmayacağından söz ediliyor. Durul- eylemi hem meçhul çatı olarak hem de dönüşlü çatı olarak kullanılabilir. Verilen örnekte (38a) belli bir süreç içerisinde kendiliğinden oluşma durumu söz konusudur. Bu yüzden bu yapı için dönüşlü çatı demek doğrudur. Fakat şöyle bir örnekte meçhul çatı olarak da kullanılabilir. “Şiddetli yağın yağmurun altında durulmaz” bu örnekte durul eylemi meçhul (edilgen) çatı olarak kullanılmıştır. Aynı durum 46 no’lu örnek içinde geçerlidir. *Atıl-* eyleminin cümle içerisindeki anlamından dönüşlü olduğunu anlayabiliyoruz. Aynı zamanda *atıl-* eylemi meçhul çatı olarak da kullanılabilir.

1.7.3. Ettirgen Çatı

Osmanlı dönemi ettirgen çatı türlerinin de eski ve yeni Türkçedeki ettirgen çatılı yapılardan pek bir farkı yoktur. Önemli ettirgenlik ekleri; $-(X)r-$, $-(A)r-$, $-(X)t-$, $-tXr-$, $-dXr-$ ekleridir. Bunlar dışında $-(U)z-$, $-gUr-$, $-zXr-$ eklerine de çeşitli dönemlerde az da olsa rastlanmaktadır. Bu eklerle ilgili örnekleri, farklı başlıklar altında göstermeden inceleyelim.

(47) a. *Ben ol hayrân-ı ışkâm ki **yitirdüm** akl u idrâki*

Ne âlemden haberdâram ne kendümden hayalim var (YB Div)

“Ben o aşk hayranıyım ki, akli ve idraki yitirdim; ne âlemden haberim var, ne de kendi halimi göz önüne getiririm.”

b. *Bir nazarda gözüme **yegdürmiş** idüm anı ben*

Gerçi hâlin aglamakda cüst u cüyandur Tuna (TK 19)

“Tuna şikayet etmek için çabalayıp dursa da ben onu bir bakışta gözüme kestirmiştim.”

c. *Yalancının kuru bühtânı bugz-ı pinhânı*

***Akıtdı** yaşumuzu yakdı nâr-ı hicrânı (ŞMM I 4)*

“Yalancının kuru iftirası ve gizli düşmanlığı gözümüzün yaşını akıttı, gönlümüzde ayrılık ateşi yaktı.”

d. *Zerreler zâhir m’olurdu âfitâb olmasa*

*Katreler kande **yagardı** hiç sehâbı (NMD 163 / 1)*

“Zerreler görünür mü olurdu güneş olmasa? Damlalar nasıl yağardı hiç bulutu olmasa.”

Ettirgenlik eklerindeki çeşitlilik ve örnekler çok daha fazladır. Bununla ilgili çok daha kapsamlı araştırmalar yapılabilir. Taramamızda karşılaştığımız birkaç örnekle göstermek ve görmek yeterli olacaktır diye düşünüyoruz.

1.7.4. İşteş Çatı

İşteşlik çatı ekinde bu dönemde de herhangi bir değişiklik yoktur. -ş- biçimbirimi asli işteşlik ekidir. Karşılıklı veya birlikte yapılma anlamlarını bu dönemde de sürdürür. İşlev olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminden pek bir farkı yoktur.

(48) a. *Saçma ey göz eşkden gönlümdeki odlare su*

*Kim bu denli **dutuşan** odlara kılmak çâre su (SK 1)*

“Saçma ey göz gözyaşından gönlümdeki ateşlere su, kim bu denli tutuşan ateşlere çare olmaz ki.”

b. *Gel **ağlaşalum** bu maceraya*

Bir dem koşalum sadâ sadâya (Fuzûlî)

“Gel bu maceraya ağlaşalım, bir nefeste koşalım soluk soluğa”

c. *Cümle zerrat-ı cihan edüp sadâ*

***Çağrısuban** dediler kim merhaba (Mevlid)*

“Dünyanın bütün ufak tefek parçaları ses edip, çağrışıp dediler ki merhaba.”

Osmanlı Türkçesi dönemi çatıları hakkında az da olsa örnekler vererek açıklamaya çalıştık. Genel anlamda Eski Anadolu Türkçesinden pek bir farkı yoktur. Bu yüzden çoğu dilci bu dönemi Eski Anadolu Türkçesinden ayırmadan işlemişlerdir. Fiil çatısı bakımında da Osmanlı Türkçesi dönemine ait kapsamlı araştırmalar yoktur. Tezimizin konusu olmadığı için biz de bu konu üzerinde yüzeysel durduk.

II. BÖLÜM

2. Azerbaycan, Kazak ve Özbek Türkçelerinde Çatı

Türk dili, yoğunluğu Orta Asya ve Orta Doğu'da bulunan ve son zamanlarda yerleşik halklar halinde olan; Türkiye Cumhuriyeti, eski Sovyetler Birliğinden bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, gibi Türkî Cumhuriyetlerde ve Balkan ülkeleri, Rusya Federasyonu, İran, Irak, Afganistan, Çin Halk Cumhuriyeti gibi devletler içinde konuşma dili veya yazı dili olarak yaşayan yirmi yazı dili koluna ayrılmaktadır.⁶³

Türk dili 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili halinde gelişmiştir. Bu yüzyıldan sonra savaşlar, göçler, sosyal ve siyasi sebepler neticesinde birbirlerinden uzaklaşan Türk boyları kendi ağız ve dil özelliklerine göre yeni ve farklı yazı dilleri oluşturmaya başlamışlardır. 15. yüzyıldan sonra Türk dili bu farklılaşma sonucu Kuzey (Kıpçak), Doğu (Çağatay) ve Batı (Oğuz) olmak üzere üç koldan gelişimini sürdürmüştür.

Şimdiye kadar Türkçenin tarihi gelişimi içerisinde örnekleriyle birlikte çatı kavramı ve çatı türlerini izah etmeye çalıştık. Bu bölümde de bu tarihi gelişime bağlı olarak günümüzdeki Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerindeki çatı türlerini örnekleriyle birlikte karşılaştırmalı olarak açıklamaya çalışacağız.

Türk lehçelerinde fiil çatıları çok az incelenmiş bir kategori olduğundan onun yapısı, sözlüksel-dilbilgisel özellikleri hakkında ortak bir fikir yoktur. Fiil çatısı kategorisi uzun süre tanımlanamamış, onlardan genellikle fiillerden fiil türetme olgusu incelenirken bahsedilmiştir.⁶⁴

Çağdaş Türk lehçelerinde fiilde çatı sorununu ilk olarak N.K. Dimitriyev sokmuştur. O çatının içeriğiyle ilgili “özne ile nesne arasındaki ilişkiyi yaratan bir araç” olarak izah etmiştir. N.A. Baskakov ise bu tanıma ek olarak hareketin bizzat kendisinin özne ve nesneyle olan ilişkisini de fiilin çatılarında başlıca etken olarak kabul etmiştir.⁶⁵

⁶³ Bu bilgi, Şükrü Haluk Akalın, “Türk Dili: Dünya Dili” adlı makalesinden alınmıştır.

⁶⁴ Ferhat Zeynalov, 1993, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil Bilgisi*, İstanbul, s.328.

⁶⁵ Zeynalov, 1993, a.g.e s.328-329.

Ayrıca son zamanlarda Mevlüt Erdem de çağdaş Türk lehçelerinde çatının görünümü hakkında bir çalışma yapmıştır. Fakat bu çalışmanın dili İngilizcedir.⁶⁶

2.1. Azerbaycan Türkçesi ve Çatı

Azeriler, 11. yüzyıl sonlarında İran'ı, Azerbaycan'ı, Doğu Anadolu'yu ve Kuzey Irak'ı fethedip buralara yerleşen Oğuzların torunlarıdır. Azerilerin ataları daha Selçuklular döneminde (12. ve 13. yy) etnik ve kültürel bakımından özellikle İranlılara karışarak Eski Anadolu Türkçesinden farklı bir diyalekt oluşturmuşlardır. Azerilerin çoğu, başkenti Bakü olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve merkezi Tebriz olan İran'da Azerbaycan vilayetinde yaşamaktadır. Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de küçük Azeri toplulukları yaşamaktadır.⁶⁷

Azerbaycan nüfusunun çoğunluğu İran'daki Azerbaycan vilayetinde yaşamaktadır. Burada yaşayan toplam nüfus yaklaşık 20-25 milyondur. Azerbaycan Cumhuriyetinde ise yaklaşık 7,5 milyon Azeri yaşamaktadır. Toplamda dünyada yaklaşık 40-45 milyon Azeri nüfusu olduğu sanılmaktadır.⁶⁸

Azerbaycan Türkçesinde görülen bazı ses olayları şu şekildedir:

Asli uzun ünlüler kısalmıştır. *qâl-* > *gal-*, *bêr-* > *ber-*.

Kapalı *e* fonemi korunmuştur.

Kısa ünlülerden sonra gelen *q* sesi *x* (*h*) sesine dönüşmüştür. *aq-* > *ax-*, *bıraq-* > *bırax-*.

Kelime başı *q* sesi *g* sesine dönüşmüştür. *qâl-* > *gal-*, *qorq-* > *gorx-*.

Her durumda *g* sesi *y* sesine dönüşmüştür. *Eg-* > *ey-*, *teg-* > *dey-*.

⁶⁶ Mevlüt Erdem'in 2000 yılında University of Manchester'da İngilizce olarak yazmış olduğu *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passives in Turkish* adlı eser.

⁶⁷ Talat Tekin, 2003, *Türk Dilleri: Giriş*, İstanbul, s. 150.

⁶⁸ Kaynak; <http://www.everyculture.com/wc/Afghanistan-to-Bosnia-Herzegovina/Azerbaijanis.html>

2.1.1. Yalın (Etken) Çatı

Azerbaycan Türkçesinde yalın çatı “mä’lum növ” olarak adlandırılmaktadır (Naskali 1997: 37). Batı Türkçesinin bir diğer büyük lehçesi olan Türkmen Türkçesinde ise fiiller “geçiryän işlikler” ve “geçirmeyän işlikler” olarak ikiye ayrılırlar. Etken çatılı fiiller ise “işligiň düyp derejesi” olarak adlandırılır.⁶⁹

Genel anlamda baktığımız zaman Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında ses ve şekil özellikleri bakımından çok büyük bir fark yoktur. Dolayısıyla çatı konusunda da bu üç dil arasında çok büyük bir fark olmadığını söylemek yanlış olmaz. Tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yalın çatıyı gösteren herhangi bir ek yoktur. Çatı oluşturmak için herhangi özel bir ek almayan nesne alabilme özelliklerine göre kök ya da gövde halinde bulunan fiillerdir diyebiliriz.

Zeynalov, bu çatıyı başlangıç çatısı olarak görür ve diğer tüm çatıların oluşmasının bu çatıya bağlı olduğunu savunur. Buna rağmen pek çok Türk lehçesinde etken çatıdan bahsedilmediğini söyler (Zeynalov 1993: 331).

(49) a. *Bir guş **ötür** budağında*

Bu nägmänin laylasına (MP 1)

“Bir kuş **ötüyor** dalında Bu nağmenin ninnisiyle”

b. *Qoyunlu evler **gördüm***

Qurulu yaya benzer

*Qoyunsuz evler **gördüm***

Qurumuş yaya benzer (Az. Halk. Ed.)

Yukarıdaki 49a ve 49b no’lu örneklerde geçişsiz yalın (etken) çatılı yapılar görmekteyiz. 49a örneğinde Azerbaycan Türkçesindeki yapının Türkiye Türkçesine aktarılmış şeklinde de geçişsiz bir yalın çatı olduğu görülmektedir.

(50) a. ***Dinlü** Şuru öz gälbini sänä açan*

⁶⁹ Myrtageldi Ylymlar-Mämmetdurdy Saryhanow, *Türkmen Diliniň Grammatikasy Morfologiya*, Aşabat, 1999.

*Här kälması alov **saçan** (MP 165)*

“Sana kalbini açan, her kelimesi alev saçan Şur’u dinle”

b. *Dünän onun gapısında boyun bükän*

*Bugün necä **oğurladı**⁷⁰ mäređ gişinin gıratını? (MP 220)*

*“Dün onun kapısında boyun bükän, bugün nasıl **çaldı** mert yiğidin kırat’ını?”*

50a ve 50b örnek cümlelerinde de Azerbaycan Türkçesi geçişli yalın (etken) çatılara ait örnekler görmekteyiz. Türkmen Türkçesinde görülen geçişli ve geçişsiz yalın çatıların da Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibidir. Aşağıdaki Türkmen atasözünde geçişli ve geçişsiz yalın çatılı fiilleri bir arada görmekteyiz.

*Heleyiň doganı **doýup çıkar**, äriň doganı **goyup çıkar** (TA)*

“Hanımın kardeşi doýup çıkar, erkeğin kardeşi bırakıp çıkar.

Yani yalın (etken) çatıyla ilgili olarak söylemeliyiz ki geçişli ya da geçişsiz olsun mutlaka bir özneye sahip olması gerekmektedir. Görünür olmasa bile özne cümlede eylemi gerçekleştirdiğini hissettirmelidir. 50b örneğinde olduğu gibi işi yapan kişi (özne) faalse, cümle içerisinde yer almasa bile onun varlığı hissedilir. Bu durum, etken çatı için Azerbaycan Türkçesi de dâhil tüm lehçelerde geçerlidir.

Zeynalov, Türk lehçelerinde görülen etken çatı türlerini üç gruba ayırmıştır, Azerbaycan Türkçesinde görülen örnekleriyle birlikte bu etken çatı türleri şunlardır:

- Sade (kök) etken fiiller (ohudum, yazdın, goymazdın, yatdılar vb.)
- Türeme etken fiiller (imekledim, darıhdıg, yekelmişsen, zıngıldadılar vb.)
- Bileşik ve çözümleyici yolla oluşan diğer etken fiiller (girib çıhdılar, gelip gettiniz, deye bilmem vb.) (1993: 332).

⁷⁰ AT oğurla- eylemi, TT çal- eylemidir. Bkz. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* Ankara 1991.

2.1.2. Meçhul ve Edilgen Çatı

Edilgen, meçhul ve dönüşlü çatıları oluşturan eklerin aynı olduğunu biliyoruz. Bu üç çatı birbirinden ayrı olmakla birlikte bu eklerin aynı olmasından dolayı öğrenme açısından zorluk çekilebilmektedir. Bu yüzden tezimizde edilgen ve meçhul çatıyı iki başlık altında işlemek yerine tek bir başlık altında işleyeceğiz. Fakat aralarındaki farkı da göstereceğiz. Bu sayede bu eklerin çok fazla dağılmamasını ve kafa karıştırmamasını umuyoruz.

Çobanzade edilgen~meçhul çatı için *mächul* adıyla bahseder. *-ın-, -ul-, -il-, -l-, -un-, -in-, -n-* ekleri vasıtasıyla yapıldığını söyler ve öznesi malum olan fiiller oluşturduğunu belirtir (1928: 77).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde edilgen ve meçhul çatı yapma biçimbirimleri *-Il-* ve *-Ul-* ekleridir. Bunun yanı sıra *-In-* ve *-Un-* şekilleriyle de yapılan edilgen yapılar karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde edilgen eylemler “*mächul fe'l*” edilgen çatı ise “*mächul növ*” olarak isimlendirilmektedir. (Naskali 1997: 37) Türkmen Türkçesinde ise edilgen çatı “*işligiñ gaydım derejesi*” olarak adlandırılır.

Azerbaycan Türkçesi Batı (Oğuz) grubu Türk lehçesi olduğundan, bir fikir vermesi açısından diğer Batı grubu Türk lehçelerindeki dönüşlülük ekleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo: 2.

Lehçeler	Edilgenlik~Meçhullük Ekleri
Azerbaycan Türkçesi	-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -n-, -ın-, -in-, -un-, -ün-
Gagavuz Türkçesi	-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -n-, -ın-, -in-, -un-, -ün-
Türkmen Türkçesi	-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -n-, -ın-, -in-, -un-, -ün-
Türkiye Türkçesi	-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -n-, -ın-, -in-, -un-, -ün-

Görüldüğü gibi Batı grubu yazı dillerinde edilgen~meçhul yapma eklerinde önemli bir değişiklik yoktur.

2.1.2.1. -l- Biçimbirimli Örnekler

Edilgen fiiller nesne tarafından yapılan ve özneyi etkileyen hareketi bildirir. Başka bir deyişle edilgen fiillerde özne, nesnenin mantıksal tarafı, tümleç ise mantıksal özne olur. Edilgen çatının ekleri dönüşlü çatının ekiyle benzerlik gösterir. Bu yüzden edilgen çatının *-in-* ekiyle ortaya çıkan biçimlerinde dönüşlülük kavramı da ortaya çıkar (Zeynalov 1993: 334).

Bu ek özellikle ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirilir. Yumuşak ve katı *l* sesi müstesnadır. *Jak-ıl-*, *sar-ıl-*, *sat-ıl-*, *töq-ül-*, *ej-il-*, *qeç-il-* gibi örnekleri vardır (Çobanzade 1928: 77).

(51) a. *Çoxdan unudulmuş, yeri galmış yaradır Şur (MP 349)*

“Çoktan unutulmuş, izi kalmış yaradır Şur.”

b. *Onun hər guşəsi bir xatırə, bir canlı kitab*

Keçilən yolları hărdän bizä andırdı muğam.(MP 1190)

“Onun her köşesi bir hatıra, canlı bir kitap, geçilen yolları zaman zaman hatırlatır bize fasıl.”

Yukarıdaki örnek cümlelerin ikisi de meçhul yapılara örnektir. Herhangi bir kılıcı özne yoktur ve aranmamaktadır. 52a ve 52b no’lu örnekler ise edilgen yapılara örnektir. Yuvalar cümlelerin nesnesi olduğu bilinse de özne görevine yükseltilmiştir. Geçişli *tap-* (*bul-*) eylemin de öznesi attır. Yani öznesi bulunan geçişli çatıya *-l-* eki almış edilgen çatılı bir eylemdir.

(52) a. *Yuvaları dağıdılmış*

Çolpaların naläsimi? (MP 60)

“Yuvaları dağıtılmış tavukların feryadı mı?”

b. *At tapılır, meydan tapılmaz. (AAD 799)*

İki çatı ekinin üst üste gelmesi konusuna tezin önceki bölümlerinde değinmiştik. “Çatı eklerinin üst üste kullanılabilmesi, Türk dilinin ifade gücünü ekler marifetiyle arttırmasına çok güzel bir örnektir. Fiil kökleri (veya tabanı) üzerine gelen her bir çatı eki, o kökü (veya tabanı) iki şekilde etkilemektedir. Çatı ekini almış fiil, ya pekiştirilmiştir ya da özne veya

nesnesini değiştirmiştir.”⁷¹ Yukarıdaki 52a no’lu cümlede görülen dağıdıl- eylemi bu duruma güzel bir örnektir.

“-l- eki, Batı grubu yazı dillerinde genel olarak ünlü ile biten ve son ünsüzü -l- olan fiillere gelmez. Ancak Gagavuz Trk. Ve Türkmen Trk.’de karşılaşılan birkaç örnek bu kuralın dışındadır. Bunlar; *bezel-*, *goral-*, *oķal-*, *oynal* ve *tanal-* örnekleridir.”⁷²

Kara, *Türkmen Türkçesi Grameri*’nde -l- biçimbiriminden bahsederken işlek bir fiilden fiil yapma eki olduğunu ve fiillere gelerek bunlardan pasiflik ifade eden yeni fiiller türettiğini söyler.⁷³

Kartallıoğlu, -l- biçimbiriminin Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanıldığını söyler. Genellikle ünsüzle biten geçişli fiil kök ve gövdelerinden olma veya yapıma bildiren edilgen fiiller türettiğini belirtir. Bu türetmelerde daha çok ekin kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevinin ağır bastığını belirtir (2007: 192).

Çatılar üst üste kullanıldıklarında, fiilin çatısı en sondaki ektir. Çünkü özne veya nesnesi son çatı şekli ile belirlenmiştir. Azerbaycan Türkçesinde de üst üste gelen çatı eklerini görmekteyiz. Örnek:

(53) *Sän özgä çeřmädän **gätirilmädin**.*

Mänim dağlarımdır sänin öz gaynağın (MP 765)

“*Sen başka dağlardan getirilmedin, benim dağımdır senin memban.*”

Yukarıdaki örnekte “*kel-tür-ül-*” bu eski yapının günümüzde şekli görülmektedir. Ettirgenlik çatı ekinin üzerine edilgen çatı eki gelmiştir. Dolayısıyla eylem geçişli ettirgen bir yapı iken geçişsiz bir edilgen yapıya dönüşmektedir. Bununla ilgili Az. Türkçesinde görülen diğer örnekler; *ax-ıd-ıl-*, *aş-ır-ıl-*, *bax-dır-ıl-*, *dur-dur-ül-*, *eş-id-ıl-*, *göyer-d-ıl-*⁷⁴, *gaç-ır-ıl-* ayrıca şu örnekte ise üç çatı eki üst üste gelmiştir: *Qop-ar-d-ıl-*. Çatı ekinin bu özelliğinden de anlıyoruz ki, çatı ekleri ne tam olarak bir yapım eki ne de çekim ekidir. Çatı, yapım ve çekim ekleri arasında ele alınması gereken ayrı bir gramer konusudur.

Azerbaycan Türkçesinde görülen edilgen ve meçhul çatılara örnekler:

⁷¹ Gürer Gülsevin, 1998, a.g.e, s. 7.

⁷² İlker, 1997, a.g.e s. 70.

⁷³ A. Bican Ercilasun, 2007, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara, s. 255.

⁷⁴ Göyer- : Yeşermek.

Atıl- (MP 195), govul- (MP 510), tükül- (MP 610), çäkil- (MP 650), gırıl- (MP 835), vurul- (MP 845), galdırıl- (MP 580) ayrıca açıl-, asıl-, ayıl-, baxıl-, basıl-, bayıl-, çizil-, danıl-⁷⁵, tikil-, doğul-, gömül-, görül-, içil-, itil-, kesil-, qatıl-, gırxıl-, qurul-, oyul-, örül-, pozul-, saçıl-, sağıl-, sarıl-, sarsıl-, seçil-, sevil-, sürül-, uçul-, üzül-, vurul-, yayıl-, yaxıl-, yapıl-, yazıl-, yığıl-, yıxıl-, yoğrul-, yorul- (rüya yorumlamak) gibi örnekler vardır.

Azerbaycan Türkçesinde görülen -l- biçimbirimli örnekleri yukarıda gösterdik. Bir diğer Oğuz grubu lehçesi olan Türkmen Türkçesinde görülen edilgen ve meçhul fiillerden bazıları ise şunlardır; açıl-, ayıl-, bakıl-, basıl-, bukul-, çizil-, danıl-(dügümle-), doğul-, dökül-, goral-(koru-), gömül-, görül-, içil-, gatul-, gırkııl-, gurul-, oyul-, örül-, sağıl-, sancıl-(batır-, dikil-), yakıl-, yoğrul-, yuvul-(yıkan-), aqidıl-, aşırıl-, durdurul-, göteril-, gaçırıl-, oğdurıl-, yazdırıl-.

Görüldüğü gibi her iki lehçede de -l- biçimbiriminin işlev ve görünüş bakımından önemli bir fark yoktur. Örnekler Oğuz grubunda yer alan Türkiye Türkçesine de oldukça yakındır. Açıl-, asıl-, bayıl-, doğul-, sağıl-, durdurul-, vurul-, yayıl-, üzül-, yapıl-, yazıl-, yoğrul- vb. örnekler Türkiye Türkçesi, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçesi gibi Oğuz grubu lehçelerinde aynıdır. Bazı ses değişmelerinin olduğu örnekler bile çok yakındır. Mesela, AT gorxul- örneği TT'nde $g > k$ değişimi ile korkul- olarak anlaşılır.

2.1.2.2. -n- Biçimbirimli Örnekler

Türkçenin genel bir özelliği olan -n- biçimbirimi ile edilgen yapı oluşturulması, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde de kendisini örnekleriyle birlikte göstermektedir. Pek çok dilci ekin aslen dönüşlü eylemler oluşturmada kullanıldığını bunun yanı sıra kısmen de olsa edilgen fiil oluşturmada da kullanıldığını söyler. Türkmen Türkçesinde görülen baarlan-(kontrol edil-), dilin- eylemlerinde olduğu gibi.

Bu eki *mächul* çatılar içerisinde gösteren Çobanzade, sesliyle veya *l* ile biten fiil gövdelerinden sonra geldiğini belirtir. Dara-n-, yara-n-, sal-ın-, qor-un- gibi örnekler verir (1928: 77).

(54) a. *Kitap kimi o, oxunur varag varag. (MP 1064)*

⁷⁵ Danıl- : İnkâr edilmek, gizlenmek.

“Kitap gibi okunur o, yaprak yaprak.”

b. *Täpälärdän süpälänir. (MP 319)*

“Tepelerden saçılır.”

54a no’lu örnek cümlelerin tam olarak meçhul çatı örneği olduğunu söyledik. Çünkü özne yoktur ve geçişsiz bir yalın çatı *-n-* ekiyle geçişli hale getirilmiştir. 54a no’lu örnek cümlede ise özne görevini üstlenebilen bir öge (o) bulunduğu için edilgen çatıdır. Ayrıca geçişli bir eylem geçişsiz hale getirilmiştir. 54b örnek cümlede de özne olmamasına rağmen cümlede bir sözde öznenin varlığı hissedilmektedir. Tepelerden saçılan bir varlık vardır ve cümlede kendisini hissettirir. Aynı zamanda geçişli bir eylem olan sâpälä- aldığı edilgenlik ekiyle yine geçişsiz hale getirilmiştir.

(55) *Nägl olunur ötän gündän (MP 394)*

“Geçmiş günlerden naklediliyor.”

Bileşik yapıli fiillere gelerek edilgen ve meçhul yapı oluşturan fiiller Azerbaycan Türkçesinde de mevcuttur. 55 no’lu örnek cümlede bunu görüyoruz. Ayrıca 55 no’lu örnek cümlede kılıcının aranmadığı da görülmektedir. Yani tam olarak meçhul çatıdır. Edilgen ve meçhul yapıların tarihi gelişimi incelenirken kılıcdan çok vurguya önem verildiğine tezin ilgili bölümünde değinmiştik. İşte eylemin vurgulandığı ve kılıcı veya sözde öznenin bulunmadığı bu durumlar günümüzde meçhul çatı olarak açıklanmaktadır. Gerçek ya da sözde öznenin bulunduğu yapılar ise edilgen çatılar olarak tanımlanır.

Azerbaycan Türkçesinde *-n-* biçimbirimli örnekler şunlardır:

Aşıla-*n-*, belgele-*n-*, berele-*n-*⁷⁶, bestele-*n-*, beze-*n-*, boğazla-*n-*, boya-*n-*, buda-*n-*, bulun-*n-*, daşı-*n-*, del-*n-*, govla-*n-*⁷⁷, iste-*n-*, işle-*n-*, tovla-*n-*⁷⁸, yoxla-*n-*, yolla-*n-*, zinetle-*n-*⁷⁹.

Taradığımız eserlerde karşımıza çıkan edilgen, meçhul eklerini ve Azerbaycan Türkçesindeki edilgen çatıyla meçhul çatı arasındaki farkı göstermeye çalıştık. Örneklerden de görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi edilgen, meçhul yapılar arasında önemli bir fark yoktur.

⁷⁶ Berelen- : Su yolu açılmak.

⁷⁷ Govlan- : Kovulmak.

⁷⁸ Tovlan- : Aldatılmak, kandırılmak.

⁷⁹ Zinetle- : Bezenmek, süslenmek.

2.1.3. DönüŖlü Çatı

Azerbaycan Türkçesinde de çoğu Türk lehçelerinde olduğu gibi asli dönüŖlölük eki *-n-* biçimlidir. Geldiği eyleme göre *ı, i, u, ü* sesleriyle birlikte ya da sadece *-n-* biçimiyle kullanılır. DönüŖlölük oluŖturan *-n-* eki ile edilgen ve meçhul çatı oluŖturan *-n-* eki aynı Ŗekle sahip olsalar da mana olarak farklıdır. Hangisinin dönüŖlü hangisinin edilgen ya da meçhul olduğu fiilin cümle içindeki anlamından çıkartılır.

Balıyev, fiilin meçhul ve dönüŖlölük manalarını gösteren ekin *-n-* olduğunu belirtir ve “iŖin iŖ görän üzärindä icra olunduğunu bildirgän fe'allär qayıdıŖ növ adlanır” diyerek Azerbaycan Türkçesinde bu çatı ekinin adının “*qayıdıŖ növ*” olduğunu söyler.⁸⁰ Türkmen Türkçesinde ise dönüŖlü çatılar “*iŖligiň özlük derejesi*” olarak adlandırılır.

DönüŖlü fiil çatıları genellikle geçiŖli fiillerde meydana gelir ve geçiŖsiz fiil oluŖtururlar (Zeynalov 1993: 336).

Azerbaycan Türkeçesi ve diğer Batı (Oğuz) grubu yazı dillerinde görülen dönüŖlölük ekleri Ŗu Ŗekildedir:

Tablo 3.

Lehçeler	DönüŖlölük Ekleri
Azerbaycan Türkçesi	-n-, -ın-, -in-, -un-, -ün- / -l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -Ŗ-
Gagavuz Türkçesi	-n-, -ın-, -in-, -un-, -ün- / -l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -Ŗ-
Türkmen Türkçesi	-n-, -ın-, -in-, -un-, -ün- / -l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -Ŗ-
Türkiye Türkeçesi	-n-, -ın-, -in-, -un-, -ün- / -l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -Ŗ-

Tablo 3'te de görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesi de dâhil Oğuz grubu lehçelerinde dönüŖlölük ekleri bakımından önemli bir fark bulunmamaktadır.

⁸⁰ İlker, 1997, a.g.e, s.68

2.1.3.1. -n- Biçimbirimli Örnekler

Dönüştürülük -n- biçimbirimi uzun bir kullanılıştan sonra anlam olarak genişlemiş ve esas dönüştürülük işlevinden başka bir de pasiflik ve meçhullük işlevi kazanmıştır (İlker 1997: 68).

Ek Türkçede eskiden beri yoğun olarak kullanılır. İşlevi kendi kendine yapma veya oluş bildiren fiiller meydana getirmektir. Bu kendi kendine yapmanın ve oluşun da iki ayrı yönü vardır: birincisi kendi başına yapma, ikincisi ise kendisi için yapma anlamıdır. Yani bu ekle yapılan eylemler kendi kendisine yaptığı hareketi ve kendisine tesir eden, kendisi için yaptığı hareketi ifade eder (Ergin 1977: 196).

Çobanzade, *mutavâät fe'li* olarak -un-, -in-, -n- başlığı altında dönüştürü çatıyı işlemiştir. Dönüştürü fiil gövdeleri meydana getiren işlek bir ek olduğunu söyler ve sev-in-, qez-in, kaç-in, saq-in- gibi örnekleri verir.⁸¹

Kartallıoğlu, *Azerbaycan Türkçesi Grameri*'nde -n- biçimbiriminin asıl görevinin genellikle geçişli fiillerden olma ve bazen de yapma bildiren dönüştürü fiiller türetmek olduğunu söyler. Ancak ekin edilgenlik işlevinin de olduğunu belirtir (2007: 192).

Dönüştürülük -n- eki yalnızca fiil kök ya da gövdelerinin üzerine gelebilir. Fiilden fiil türetmiş olan ekler üzerine gelemezler. Yani başka bir deyişle diğer çatı eklerinden sonra gelmesi mümkün değildir. Vereceğimiz örneklerde bunu daha da iyi göreceğiz.

(56) a. *Kürâyindän yaralandı*

Gaçammadı... O dayandı (MP 969)

“Sırtından yaralandı, kaçamadı... Durdu.”

b. *Üz islanır, göz islanır.*

Oğlan gaçar, gız islanır. (MP 1010)

“Yüz islanır, göz islanır; oğlan kaçır kız islanır.”

⁸¹ B. Sıtkı Çobanzade & Ferhat Ağazade, 1928, *Turq Grameri*, Bakü, s. 75.

Görüldüğü gibi dönüşlülük *-n-* ekinin de kullanılış şekli Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Yukarıdaki örnekler dışında Azerbaycan Türkçesi döneminde görülen diğer dönüşlülük yapılar şunlardır:

Açın-, aldan-, alın-, asın-, bağlan-, belen-, beslen-, bezen-, boşan-, bölün-, çirklen-, daran-, dazlan-⁸², dolan-, dayan-, erin-, elen-, gapan-, geyin-, gizlen-, gorlan-, gurun-, kirlen-, mamırlan-⁸³, mırıldan-, oğurlan-, sarın-, şitlen-⁸⁴, toxun-, daran-, çırpın-, sığın-, terpen-⁸⁵, yuyun-⁸⁶.

Ek Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de oldukça işlek kullanılan bir çatı ekidir. Fonksiyonu diğer batı grubu lehçelerinde olduğu gibi eylemlerin özneye dönüşünü sağlamaktır. Aşağıdaki örnekten de bunu görmek mümkündür. Yuv-(yıka-) eylemi Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılsa da pek çok ağızda varlığını sürdüren bir eylemdir. Örnek cümlede de yuvun-(yikan-) işlevini yapan da etkilenen de aynı şahıstır. Eylemin özneye dönüşü söz konusudur.

Ol yuvnup, alhasaman arkayın, stolun başına barıp oturdu. (TDG)

“O yıkanıp, acele etmeden arkadaki masanın başına varıp oturdu.”

Türkmen Türkçesinde görülen dönüşlü eylemlerden bazıları ise şunlardır; açın-, alın-, asın-, bakın-, dadın-, dulan-, düvün-, ğaran-, oğun-, salın-(bina yap-), sığın-, söyün-(sevin-), terpen-(hareket et-), ulan-(eklen-), yılın-(ısın-), yapın-(kapan-).

Örneklerden görüldüğü üzere Oğuz grubu lehçelerinde (AT, TT, TrT, GT) dönüşlü eylemler hemen hemen birbirlerinin aynıdır. Bir lehçedeki dönüşlü fiil diğer Oğuz grubu lehçelerinde yüzde doksan oranında anlaşılabilir. Açın-, asın-, alın-, bakın-, mırıldan-, dolan-, gizlen-, sarın- vb. örnekleri Türkiye Türkçesinde de rahatlıkla anlaşılır. Terpen-, yuyun-, mamırlan- gibi örnek fiillerin anlaşılması zor olabilir. Ancak bu fiillere Anadolu ağızlarında rastlamak mümkündür. Yalnızca yazı dilimizde yoktur.

⁸² Dazlan- : Kelleşmek, çıplak hale gelmek.

⁸³ Mamırlan- : Yosunla kaplanmak.

⁸⁴ Şitlen- : Ciddiyetsiz hareket etmek.

⁸⁵ Terpen- : Hareket etmek, canlanmak.

⁸⁶ Yuyun- : Yıkanmak.

2.1.3.2. -l- Biçimbirimli Örnekler

Pasif fiiller (edilgen veya meçhul) bir maruz kalma, bir uğrama, bir oluş ifade ederler, ancak bu oluşta ya başkası tarafından yapılma ya da kendi kendisine olma anlamları olabilmektedir. Mesela başkası tarafından *gör-ül-*, *tut-ul-*, *kes-il-* varken, kendi kendine *tut-ul-*, *kes-il-*, *çek-il-* de vardır. Kendi kendisine olma ifade eden eylemler yani dönüşlülük özelliği olanlar bunu sonradan kazanmışlardır. Bu kendi kendine olma durumu bazı örneklerde o kadar ileriye gitmiştir ki pasiflik eki *-l-* tamamen dönüşlülük ekine dönüşmüştür. *Sık-ıl-*, *üz-ül-* örneklerinde olduğu gibi (Ergin 1977: 201).

Azerbaycan Türkçesinde bu ek dönüşlü çatılar üretmek için pek fazla kullanılmaz. Daha çok edilgen ve meçhul çatılar ürettiği için dönüşlülük eki olarak kullanımı oldukça dardır.

(57) a. *Gayaların gabağında, o äyilir, o burulur.* (MP 315)

“*Kayaların önlerinde eğiliyor, bükülüyor.*”

b. *Ulu Şah dağın bağrından sän durulmasan* (MP 770)

“*Yüce Şah dağının bağrından sızıp durulmuşsun*”

57a örneğinde görülen *eğil-* ve *burul-* eylemleri görünüş olarak edilgen yapıdır. Fakat mana olarak görüyoruz ki her iki eylemde dönüşlüdür. *Durul-* eylemi ise Türk dili tarihi boyunca kullanılmış bir dönüşlülük eylemidir. Bu eylemde de kendi kendine olma durumu söz konusudur. *Durul-* eylemi bizce DLT’de geçen *turun-* (duraksamak) eyleminden türemiş olabilir. Dolayısıyla özünde asli *-n-* biçimbirimiyle dönüşlü olan bir eylem zamanla aynı işlevi *-l-* biçimbirimiyle üstlenmiştir.

Bu örnekler dışında Azerbaycan Türkçesinde görülen belli başlı *-l-* biçimbirimli dönüşlü eylemlere örnekler şunlardır:

Bayıl-, boğul-, çarpıl-, dikil-⁸⁷, eyil-⁸⁸, geril-, sıkıl-, seril-, üzül-, vurul-, tutul-, yaşal-⁸⁹, yıxıl-.

⁸⁷ Dikil- : Dikkatle bir noktaya bakmak.

⁸⁸ Eyil- : Eğilmek.

⁸⁹ Yaşal- : Islanmak.

Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de *-l-* dönüşlü fiiller yapmada kullanılır. Aşağıda verilen cümlede de bunun örneğini görmekteyiz.

Aysoltan öz hareketini özi duyman, bir ädim gayra çekildi. (TDG)

“Aysultan kendi hareketini kendisi duymadan, bir adım geri çekildi.”

Yukarıda verilen örnekler AT ve TrT’nde ortaktır. Aynı zamanda bayıl-, boğul-, geril-, vurul-, tutul-, yıkıl-, çekil- örnekleri de Türkiye Türkçesiyle ortaktır.

2.1.3.3. *-ş-* Biçimbirimli Örnekler

Dilciler genelde *-ş-* fiilden fiil yapma eki başlığı altında bu çatı ekini işlemişlerdir. Ek asli olarak işteşlik ekidir. Yani eylemin karşılıklı ya da ortaklaşa yapıldığını gösterir. Fakat bir başka işlevi de eylemlere dönüşlülük anlamı kazandırmaktır ki bu işlev eskiden beri varlığını sürdürmektedir.

Ergin, *sıxış-*, *tutuş-* gibi örnekler cümle içerisindeki anlamına göre oluş bildiren dönüşlü eylem ya da işteş eylem olabilirler diyerek *-ş-* biçimbirimiyle dönüşlü yapıların oluşturulabileceğini söylemiştir (Ergin 1977: 203).

(58) a. *Her gedişin bir gelişi var. (AAD 5115)*

b. *Her meyve öz vaxtında yetişer. (AAD 5201)*

c. *Sığışmadı bir yatağa, budaglandı sola, sağa. (MP 340)*

Bunlar dışında Azerbaycan Türkçesinde görülen dönüşlülük ya da oluş bildiren ekler şunlardır; *alış-*, *beleş-*, *bulaş-*, *değiş-*, *geliş-*, *qızış-*, *yaraş-*, *tutaş-*.

Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçeleri *-ş-* ekiyle oluş bildiren eylemler paralellik gösterir. *Alış-*, *bulaş-*, *değiş-*, *kızış-*, *yaraş-*, *tutuş-* örneklerinden bunu görmek mümkündür.

2.1.4. Ettirgen Çatı

Ettirgen çatı Azerbaycan Türkçesinde kullanılan en işlek çatılardandır demek yanlış olmaz. Eylemi başkasına yaptırma anlamı vardır. Geçişli geçişsiz tüm eylemlerden geçişli fiiller yapar. İki ettirgenlik çatı ekinin üst üste gelmesi durumunda öznenin işi bir başkasına zorla yaptırma durumu ortaya çıkar.

Ettirgen çatı “*icbar növ*” olarak, ettirgen çatı eki ise “*icbar fe’lin şakilçisi*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 40). Türkmen Türkçesi için de aynı durum geçerlidir. Bu lehçede de ettirgenlik yoğun kullanılan bir çatı türüdür ve “*işligin yükletme derejesi*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 40).

Türk lehçelerinde ettirgen çatı ekleri geçişli veya geçişsiz tüm eylemlere gelerek geçişli ettirgen eylemler oluştururlar. Bu ekler genellikle fiil köklerine, türemiş ve bileşik fiillerle bitştirilir. Bu biçim bütün Türk lehçelerinde çok yaygındır. Ettirgen çatılı eylemler oluştukları fiil kök veya gövdelerine bağlı olarak farklı özellikler kazanırlar. Mesela; geçişli bir fiilden meydana gelen ettirgen çatılı eylemler geçişlilik özelliğini korumak için yapma zorunluluğu ve mecburiyet kavramı katar (Zeynalov 1993: 340).

Zeynalov’a göre Azerbaycan Türkçesinde görülen ettirgenlik ekleri şunlardır: *-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, /-t-/ -ır-, -ir-, -ur-, -ür- / -ar-, -er-*.

Türkmen Türkçesinde ise ettirgen çatılar *-dır-, -dir-, -dur-, -dür-/t-/ -ır-, -ir-, -ur-, -ür- /-ar-, -er-* ekleriyle oluşturulur. Bunlara ek olarak *-dar-, -der-* ve *-Iz-, -Uz-* ekleri de Türkmen Türkçesinde ettirgenlik anlamı katan eklerdendir. En işlek olanları *-dIr-* ve *-t-* ekleridir. *-dIr-, -dUr-* biçimbirimli örnekler oldukça işlek kullanılan bir ektir. Gagavuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde tonsuz şekilleri de vardır. Fakat Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde sadece tonlu şekilleri kullanılır.⁹⁰ Sonu *l* ve *r* ile biten fiillerde ise sadece *-dır-, -dir-* şekilleri gelir. *Ayır-dır-, irkil-dir-, äkel-dir-* vb.

Azerbaycan Türkçesi ve Batı (Oğuz) grubu lehçelerinde ettirgenlik eklerinin nasıl görüldüğü Tablo 4’te gösterilmiştir.

⁹⁰ İlker, 1997, a.g.e s. 80.

Tablo: 4.

Lehçeler	Ettirgenlik Ekleri
Azerbaycan Türkçesi	-dır-, -dir-, -dur-, -dür- /-t/ -ır-, -ir-, -ur-, -ür- / -ar-, -er- / -Iz-, -Uz-
Gagavuz Türkçesi	-dİr-, -dUr-, -tİr-, -tUr- /-t/ -ır-, -ir-, -ur-, -ür- / -ar-, -er-
Türkmen Türkçesi	-dır-, -dir-, -dur-, -dür- /-t/ -ır-, -ir-, -ur-, -ür- / -ar-, -er- / -dar-, -der- / -Iz-, -Uz-
Türkiye Türkçesi	-dİr-, -dUr-, -tİr-, -tUr- /-t/ -ır-, -ir-, -ur-, -ür- / -ar-, -er-

Tablodan görüldüğü üzere Gagavuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ettirgenlik ekleri aynıdır. Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de aynı ekler mevcuttur. Fakat fazladan TrT’nde *-dAr-*, *-Iz-*, *-Uz-*; AT’nde de *-Iz-*, *-Uz-* ettirgenlik biçimbirimleri görülür.

2.1.4.1. -t- Biçimbirimli Örnekler

-t- eki Azerbaycan Türkçesi de dâhil batı grubu yazı dillerinde işlek olarak kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Ek çoğunlukla ünlü ile biten fiillere gelir. Ayrıca son ünsüzü *l* ve *r* olan fiil kök ve gövdelerine de doğrudan eklenir.⁹¹

Çobanzade, “*-t-* biçimbiriminin yumuşak *r* ve kalın *l* seslerinden veya ünlüyle biten fiillerden sonra gelir” demiştir. Anla-t, dara-t-, göster-t-, âqsil-t-, söyle-t- gibi örneklerini vermiştir.

(59) a. *Guşälär göy gurladır, yer tİtrüdir, sel oynadır. (MP 519)*

“*Köşeler gök gürlüyor, yer titretiyor, sel coşturuyor.*”

b. *Galxan äydi belimizi, çox gısaltdı dilimizi. (MP 464)*

“*Kalkan büktü belimizi, çok kısalttı dilimizi.*”

⁹¹ Osman Nedim Tuna, “Türkçede Geçişli Ettirgen Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”, *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, s.381-428.

59a örneğinde iki ünlü arasına gelen *-t-* ettirgenlik ekinin tonlularaşarak *-d-* ünsüzüne dönüştüğünü görüyoruz. Bu durum ilk olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde oluşmuş ve günümüze kadar gelmiştir. 59b örneğinde de *l* ünsüzüyle biten fiillere *-t-* ekinin doğrudan geldiğini görmekteyiz. *Ax-it-* örneğinde olduğu gibi ünsüzle biten fiillere de *ı, i, u, ü* yardımcı ünlülerden birini alarak gelir.

Azerbaycan Türkçesinde görülen *-t-* biçimbirimli bazı ettirgen eylemler ise şunlardır:

Acıt-, axıt-, ağrıt-, ağart-, azalt-, boyat-, buyurt-, cırat-, çürüt-, çökelt-⁹², daralt-, darat-, dedirt-, doğrult-, düzelt-, döşet-, erit-, eskilt-, eylet-, gaşıt-, goxut-, ilt-⁹³, iyit-⁹⁴, istet-, qazıt-, kirit-, gurut-, kürüt-, oxut-, saxlat-, tanıt-, oyat-, üşüt-, yerit-, gebert-, getirt-, keçirt-, garart-, qorxut-, sapıt-, xürküt-, yuyurt-, yükselt-.

Bir diğer Oğuz grubu lehçesi olan, Türkmen Türkçesinde de *-t-* ekinin oldukça işlek kullanılan bir ettirgenlik eki olduğunu söylemek gerekir. Sonu ünlüyle ya da *l, r* seslerinden biriyle biten geçişli ya da geçişsiz fiillere direk olarak gelir. Diğer seslerle bitenlere yardımcı ünlülerle birlikte gelir. Şu örnekleri vardır;

Acat-(ekşit-), akıt-, ağart-, dıñzat-(şişir-), ğarat-(baktır-), ğaytart-(geri çevir-), geçirt-, görkut-, ğurat-(kurut-), kapat-, oqat-, oñart-, saqlat-, sarat-(sarmak), socat-(nefes nefese kal-), sorat-(sor-), döret-(türet-), üşet-, yıgnat-(toplat-).

Oğuz grubu AT ve TrT'nden örneklerini verdiğimiz *-t-* biçimbirimli ettirgen yapılar genel olarak aynı görünüme sahiptirler. Acıt-, ağart-, akıt-, azalt- gibi her iki lehçede de ortak görülen fiiller aynı zamanda TT yazı dilinde de bulunan ettirgen eylemlerdir. Bunlar dışında TT'nde karşımıza çıkmayan TrT, socat-, yıgnat-, dıñzat- AT, çökelt-, iyit- gibi ettirgenlik eylemleri de vardır.

2.1.4.2. -dUr / -dIr Biçimbirimli Örnekler

Bu ek de Azerbaycan Türkçesinde oldukça yoğun kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Diğer Türk lehçelerinde tonlu ve tonsuz şekilleri bulunmasına rağmen Azerbaycan Türkçesi

⁹² Çökelt- : Çukurlaştırmak.

⁹³ İlt- : İltmak.

⁹⁴ İyit- : Kokutmak.

ve Türkmen Türkçesinde sadece tonlu şekli kullanılır (İlker 1997: 80). Yani bir başka deyişle Azerbaycan Türkçesinde *-tIr-* ve *-tUr-* ekleriyle oluşturulan ettirgenlik fiilleri bulunmaz.

Eski Türkçede ekin *-tur-*, *-tür-*, *-dur-*, *-dür-* olarak yalnızca yuvarlak şekilleri vardır. Bunların içinden *-tur-*, *-tür-* daha eski ve asli şeklidir. *-dur-*, *-dür-* tonlulaşma ile sonradan ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ise ekin yalnızca *d*'li ve yuvarlak şekli kullanılmış ve son zamanlara kadar bu şekliyle kullanılmaya devam edilmiştir. Ek günümüzde vokal ve konsonant uyumlarına bağlanmıştır. (Ergin 1977: 208) Fakat görülüyor ki ek, Azerbaycan Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde vokal uyumuna bağlansa da konsonant uyumuna henüz bağlanmamıştır.

Bu ekler umumiyetle sessiz harfle biten tek heceli veya çok heceli fiillerden sonra gelir. Fakat çok heceli fiillerde *l* ve *r* sesleri ile bitenler müstesnadır. Je-dir-, sön-dür-, karışdır-... Kalk- fiiline *-dır-* eki eklendikten sonra fiilin sonundaki *k* sesi düşer ve kal-dır- olur (Çobanzade 1928: 77).

(60) a. *İki gälbin häsrätini varaglarda döyündürün* (MP 163)

“İki kalbin hasretini sayfalarda barındıran”

b. *Bir mäcraya sığışdırıb tanıtırdı dünyaya.* (MP 346)

“Bir mecraya sıkıştırıp, tanıttı bütün dünyaya.”

Yukarıdaki örneklerin hepsinde iki çatı ekinin üst üste geldiğini görüyoruz: *Döy-ün-dür-*, *sığ-ış-dır-*, *tanı-t-dır-*. Daha önce de söylediğimiz gibi çatı eklerinin üst üste kullanımı Azerbaycan Türkçesinde de mevcuttur ve en sondaki çatı eki hangisiyse fiilin çatısı da odur. Dolayısıyla verilen örnekler *-dUr-* biçimbirimiyle oluşturulmuş ettirgen çatılı eylemlerdir. Ayrıca görüyoruz ki ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tonsuz değildir. Türkiye Türkçesinde ünsüz benzeşmesine aykırı olan bu kullanımlar Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde normaldir.

(61) *Adamı dindir, sonra giymetini ver* (AAD 202)

“Adamı konuşur, kıymetini sonra ver.”

Ettirgen çatının bu ekinde tek başına bir zorlama manası da söz konusudur. 61 no'lu örnekte görüldüğü gibi *din-* (konuş-) eylemine bu ekle zorlayıcı bir iş yüklenmektedir. Ekin

eylemler üzerinde genel olarak böyle bir mana kazandırdığını da görüyoruz. Fakat bu durum genelde iki ettirgenlik eki üst üste geldiği zaman gerçekleşir.

Azerbaycan Türkçesinde görülen bazı örnek fiiller şunlardır:

Acıgdır-, acındır-, axıtdır-, alışdır-, ayağlandır-, aylandır-⁹⁵, azdır-, barındır-, berkişdir-⁹⁶, beyendir-, bezendir-, bezikdir-, boğdur-, bölüşdür-, büründür-, çatdır-⁹⁷, çekişdir-, dadandır-, dadızdır-, damdır-, dandır-⁹⁸, emizdir-⁹⁹, galdır-, getileşdir-, gidalandır-, govuşdur-, ilişdir-, irişdir-, kesdir-, mindir-, növleşdir-, oyandır-, oydur-, sağdır-, sagındır-, saldır-, sındır-¹⁰⁰, şaşdır-, üzleşdir-, yetişdir-, yıxdır-.

Türkmen Türkçesinde ekin görülen örnekleri tıpkı Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibidir. Aşağıda örnek cümledeki yapıdan da bu anlaşılacaktır.

*Polat guşlarını gökde **gezdirip**, denizlerde parahodın **yüzdürüp**. (KTG)*

*“Polat kuşlarını gökte **gezdirip**, denizlerde gemilerini **yüzdürüp**”*

Ayrıca bir başka Oğuz grubu lehçesi olan Türkmen Türkçesinde görülen örnekleri de şunlardır; aқdır-, atdır-, bakdır-, bildir-, boğdur-, böldür-, bukdur-(gizlen-), buydur-(dondur-), damdır-(damla damla döktür-), duydur-, dandır-(düzgünlet-), ävdir-(hızlandır-), qarışdır-, gecikdir-, ğıpcındır-(ağrı-), ğızıkdır-(meraklandır-), göydükdür-, ğopdur-, gömdür-, gazdır-, ğoydur-, saçdır-, sattır-, tezdür-(ürküt-), yalşıdır-(yanılt-), yandır-(tehdit et-), yıkdır-.

Bu ekin, Gagavuz Türkçesinde ise; daldır-, kaldır-, yaydır-, bildir-, alıştır-, sustur-, şaştır-, getir-, içtir- vb. örnekleri görülür.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi AT ve TrT’nde ek ünsüz uyumuna bağlı değildir. Fakat GT ve TT’nde bu ettirgenlik eki ünsüz uyumuna bağlanmıştır. Yani *-Dir-*, *-DUr-* şeklindedir.

⁹⁵ Aylandır- : Döndürmek, çevirmek.

⁹⁶ Berkişdir- : Sağlamlaştırmak.

⁹⁷ Çatdır- : Ulaştırmak.

⁹⁸ Dandır- : 1. inkâr ettirmek. 2. Bağlatmak.

⁹⁹ Emizdirmek ve emzirmek her ikisi de Az. Türkçesinde mevcuttur ve aynı anlamı karşılarlar.

¹⁰⁰ Sındır- : Parçalamak, kırıp dökmek.

2.1.4.3. -Ir- / -Ur- Biçimbirimli Örnekler

Ettirgenlik çatı ekleri içerisindeki bu ek de yoğun bir şekilde Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaktadır. Ekin asli şekilleri Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde *-ur-*, *-ür-* şeklindedir. Osmanlı Türkçesinin son dönemine kadar ünlü uyumuna bağlı olmadan bu şekil korunmuştur. Fakat daha sonraları ek ünlü uyumuna bağlı olarak *-ır-*, *-ir-* şekilleri de ortaya çıkmıştır.

Bu ettirgenlik ekleri genelde, *g, t, ş, ç* sesleri ile biten tek heceli fiillerden sonra gelir. İç-ir-, dog-ur-, jat-ır, şiş-ir-, bit-ir-, aş-ır-, kaç-ır- örneklerinde de olduğu gibi (Çobanzade 1928: 77).

Ergin, ekin aslen *-r-* olduğunu söyler. Sessiz harfle biten fiillere gelirken araya *ı, i, u, ü* gibi yardımcı ses almaya ihtiyaç duyduğunu belirtir (1977: 206).

Ek Azerbaycan Türkçesinde dört şekliyle de görülür. Bunlar; *-ır-*, *-ir-*, *-ur-*, *-ür-* ekleridir. Sadece *-r-* biçimi yoktur. Genellikle geçişsiz fiillere gelerek onlardan geçişli fiiller meydana getirir.

(62) a. **Uçurur** bir yandan, gurur bir yandan. (MP 934)

“Bir yandan uçurur, bir yandan kurutur.”

b. Ağ yel, ağ ağ gül **bitirir**, yağışı da ağ getirir. (MP 1001)

“Ak yel, ak ak gül bitirir, yağmuru da ak getirir.”

c. Garpız garın **doymaz**. (AAD 3840)

Ek Azerbaycan Türkçesi de dâhil Batı Türkçesi grubu içerisinde kullanımı ve işlevi ortak olan bir ettirgen çatı ekidir.

Azerbaycan Türkçesinde görülen diğer *-Ur-*, *-Ir-* şekilli örnekler şunlardır:

Artır-, aşır-, bişir-, dadır-, daşır-, doyur-, düşür-, gaçır-, içir-, keçir-, köçür-, köpür-, şaşır-, şişir-, yatır-.

-Ir-, *-Ur-* biçimbirimli örnekler diğer Oğuz grubu lehçesi olan Türkmen Türkçesinde de daha çok geçişsiz fiillere gelir ve geçişli hale getirir. Örnekleri; aşır-, batır-, bitir-, düşür-, geçir-, gelşir-(güzelleştir-), govşur-, göçür-, pişir-, çişir-(şişir-), yatır-, uçur-.

Ekin TT de dâhil Oğuz grubundaki örnekleri hemen hemen aynıdır. Türkiye Türkçesinde de göçür-, pişir-, şişir-, yatır-, uçur- gibi ettirgen eylemler yazı dilindedir. TrT govşur-, gelişir- gibi örnekler ise TT'ne yabancı gelen ettirgen eylemlerdir.

2.1.4.4. -Ar- Biçimbirimli Örnekler

Azerbaycan Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan ettirgenlik eklerinden bir tanesidir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılan bir ektir. Genellikle tek heceli fiillere eklenir.

Ergin, ekin -gar-, -ger- eklerindedeki geldiğini söyler (1977: 209). Banguoğlu, ekin -ir- ettirgen fiillerinin eski bir değişimi gibi görüldüğünü söyler (2007: 278).

Çobanzade bu ekin çok az kullanılan bir ek olduğunu ve çık-ar-, kop-ar-, ged-er- gibi örneklerde görüldüğü söyler (Çobanzade 1928: 77).

(63) *Bizi dünyanın o dar çärçiväsindän **çixarır**.* (MP 874)

“Bizi dünyanın o dar çerçevesinden çıkarır”

İşlek olmadığını söylediğimiz bu ekin Azerbaycan Türkçesinde bunun dışında şu şekilleri görülür; *qopar-*, *qaytar-*, *yaxar-*.

Bir diğer Oğuz grubu lehçesi, Türkmen Türkçesinde de -ar-, -er- biçimbirimli örnekler daha çok tek heceli geçişsiz fiillere gelen ve kullanımı nadir olan ettirgenlik ekidir. Örnekleri; çıkar-, gider-(elden çıkar-), iter-(ittir-), keser-(uzan-), gapar-(kopar-), kaytar-, onar-, ölçer-(yaktır-).

Bu ek genelde belirli fiillere gelmektedir. Dolayısıyla kullanımı oldukça nadirdir. Tüm Oğuz grubu lehçelerinde genelde aynı fiiller üzerine gelir. Kopar-, çıkar-, onar-, uçur- TT'nde görülen şekilleridir.

2.1.4.5. -Iz- / -Uz- Biçimbirimli Örnekler

Hacıeminoğlu, -z- başlığı altında işlediği bu ekin, belirli fiillerle kullanılan pek işlek olmayan bir ek olduğunu söyler. Eski Türkçede ve günümüz bazı Türk lehçelerinde ettirgen fiiller teşkil eder. Eldeki örneklerin bir kısmında -z- ekinden sonra ettirgen veya dönüşlülük eki mevcuttur. Bu yüzden -z- ekinin asıl görevi tam anlaşılmaktadır (1984: 130).

Ettirgenlik çatı eki olarak Batı Türkçesi yazı dilleri içerisinde yalnızca Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde örneklerine rastlanmaktadır (İlker 1997: 85). Ergin ise ekin Eski Türkçede çok kullanılan bir ek olduğunu fakat günümüzde unutulduğunu söyler (1977: 210).

Ekin Batı Türkçesi grubunda sadece Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde yaygın olmasının sebebi olarak, Türkçedeki temel belirleyici ses kanunlarından biri olan *r-z* tercihi meselesiyle ilgili görenler de vardır.¹⁰¹

-Iz- ve -Uz- biçimbirimleri -Ir- ve -Ur- eklerinin bir varyantıdır ve genelde tek heceli fiillere getirilen nadir eklerden biridir.¹⁰² Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde örneğine rastlanmaz (İlker 1997: 85). Sık olmayan ve çoğunlukla Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde görülen ekin örnekleri şunlardır:

Türkmen Türkçesindeki örnekleri; çirkiz-(dağla-), giriz-(girdir-), turuz-(kaldır-), ürküz-(ürküt-).

Azerbaycan Türkçesindeki örnekleri; axız-, çapız-, dadız-, damız-, emiz-, emzir-, galxız-, utuz-, tamzır-.

Bu ek TT hariç diğer üç Oğuz lehçesinde de görülen bir ettirgenlik ekidir. GT'nde ise tütüz-(tütsüle-) örneğinde görülür.

Azerbaycan, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde görülmeyen örneklerine sadece Türkmen Türkçesinde rastladığımız -dar-, -der- ettirgenlik eki vardır. Yalnızca Türkmen Türkçesinde bulunur. Fakat Türkmen Türkçesinde de kullanımı yok denecek kadar azdır. Görülen örnekler; bökder-(yük vur-), dındar-(azat et-), dünđer-(çevir-), ğantar-(atın eyerine tak-), eñter-(dök-).

¹⁰¹ Mahmut Sarıkaya, *Güney Azerbaycan Türkçesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998, s.208.

¹⁰² Saryhanow, 1999, a.g.e, s. 240.

2.1.5. İşteş Çatı

Azerbaycan Türkçesinde işteş çatı “*garşılıklı-müştaräk növ*” olarak adlandırılır. (Naskali 1997: 57) Birkaç öznenin birbirine karşı yöneltilmiş hareketini bildiren işteş çatılı fiiller, çoğunlukla geçişli fiillerden özel yapıbilimsel eklerle meydana gelir. Bu olguda her özne diğeri için bir çeşit nesneye çevrildiğinden fiiller geçişsiz hale geçer. Azerbaycan Türkçesinde işteş çatılı fiiller *-ış-*, *-iş-*, *-uş-*, *-üş-*, *-ş-*, *-aş-*, *-eş-* ekleriyle oluşur. (Zeynalov 1993: 338).

-ş-, *-uş-*, *-iş-* başlığı altında konuyu işleyen Çobanzade, bu eklerin fiillerin sonuna eklenerek muşarəqät (işteş) anlamı kazandırdığını söyler. Baqış-, söyleş-, vuruş-, gülüş-, çeqiş- örneklerini verir. Ayrıca, danış-, çalış-, alış-, yetiş-, yarış-, dalaş- gibi fiillerde bu eklerin fiile verdiği mananın kaybolduğunu yani bu fiillerde muşarəqät anlamının olmadığını belirtir (1928: 77).

Türkmen Türkçesinde ise işteş çatı “*işliğin şariklik derejesi*” olarak adlandırılır ve ekleri şunlardır; *-ış-*, *-iş-*, *-uş-*, *-üş-*, *-ş-/-lış-*, *-liş-* (*-il+ış-*, *-il+iş-*), *-niş-*, *-niş-* (*-in+ış-*, *-in+iş-*)¹⁰³. En işlek olan ekler *-ış-*, *-iş-*, *-uş-*, *-üş-*, *-ş-* ekleridir. Diğerleri nadir kullanılır.

Bir fikir vermesi açısından Azerbaycan Türkçesi ve diğeri Batı (Oğuz) grubu lehçeleri işteşlik ekleri aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo: 5.

Lehçeler	İşteşlik Ekleri
Azerbaycan Türkçesi	<i>-ş-</i> , <i>-ış-</i> , <i>-iş-</i> , <i>-uş-</i> , <i>-üş-</i> , <i>-aş-</i> , <i>-eş-</i>
Gagavuz Türkçesi	<i>-ş-</i> , <i>-ış-</i> , <i>-iş-</i> , <i>-uş-</i> , <i>-üş-</i>
Türkmen Türkçesi	<i>-ş-</i> , <i>-ış-</i> , <i>-iş-</i> , <i>-uş-</i> , <i>-üş-</i> , <i>-aş-</i> , <i>-eş-</i>
Türkiye Türkçesi	<i>-ş-</i> , <i>-ış-</i> , <i>-iş-</i> , <i>-uş-</i> , <i>-üş-</i>

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi işteşlik ekleri Batı grubu yazı dillerinde aynıdır. Sadece *-Aş-* biçimlemi Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde görülürken, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde görülmez.

¹⁰³ Saryhanow, 1999, a.g.e, s. 233.

Azerbaycan Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde de işteş çatıların karşılıklı (ortaklaşa) ya da birlikte yapılma anlamları vardır. Aşağıdaki cümleler karşılıklı yapıya örneklerdir.

*Bu yarışda Aşgabadıñ yaş sportsmenleri Daşkendiñ, Almaatanyñ we Bişkegin basketbolçuları bilen **duşuşdılar**.*

“Bu müsabakada Aşabat’ın genç sporcuları Taşkent’in Almatı’nın ve Bişkek’in basketbolcuları ile karşılaştılar.”

*İki at **depişer**, arasında eşek öler (TA)*

“İki at tepişir, arasında eşek ölüür.”

Çoğu Türk lehçesinde kullanılan asli işteşlik eki -ş- ekidir. Ancak zamanla ek bu görevini genişletmiştir. Böylece -ş- ile hem işteş hem karşılıklı hem de dönüşlü fiiller teşkil etmiştir. Bu da, *ı, i, u, ü* ünlülerinden birini yardımcı ses olarak almaktadır (Hacıeminoğlu 1984: 122).

İşteşlik -ş- eki sadece fiil kök ve gövdelerine ve isimden türemiş fiillere gelir. Eklendiği fiilin ünlüsüne göre *ı, i, u, ü* gibi yardımcı ünlüler alır. Fakat yalnızca Azerbaycan Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde bu yardımcı ünlülerin yanı sıra *a* ve *e* yardımcı ünlülerini de alır.

(64) a. ***Ağlaşaydım** uzağ düşen elinen*

Bir göreydim ayrılığı kim saldı? (HBS)

b. *Giyimde evvel gonşunu **soruşurlar** (AAD 4309)*

c. ***Baxışlar danışar**¹⁰⁴, **baxışlar ancag.** (GŞ)*

Azerbaycan Türkçesinde işteşlik eki oldukça yaygın kullanımı olan bir ektir. Eylemin karşılıklı (ortaklaşa) ya da birlikte yapıldığını gösterir. İşlev ve şekil bakımından Türkiye Türkçesiyle oldukça benzerdir. Verilen örneklerden de bunu görmek mümkündür. İşteşlik -ş- ekinin ayrıca oluş bildirdiğini ilgili bölümde gösterdik. Bunun yanı sıra çatı görevi olmayan fiilden fiil yapma eki olan -Iş-, -Uş- eki vardır ki, gösterilen çatı ekleriyle karıştırılmamalıdır. Örneğin; *çalış-, galxış-, qarış-, yapış-* gibi.

¹⁰⁴ Danış- : Azerbaycan Türkçesinde konuşmak anlamındadır.

Azerbaycan Türkçesinde görülen diğer işteş çatılı örneklerden bazıları şunlardır:

Açış-, atış-, boğuş-, bölüş-, çekiş-, deyiş-, didiş-, döyüş-, dürtüş-, gaçış-, gapış-, goşuş-, gorxuş-, govuş-, gülüş-, iriş-, oynaş-, öceş-¹⁰⁵, ötüş-, rastlaş-¹⁰⁶, sürtüş-, tanış-, uçuş-, uyuş-, vuruş-, yazış-.

Bir diğer Oğuz grubu lehçesi olan, Türkmen Türkçesinde görülen işteş çatılı eylemlerden bazıları ise şunlardır:

Açış-, arçaş-, atış-, bağıriş-, bakış-, basış-, böküş-(birlikte kalk-), birigiş-, çakış-, çekiş-, dövüş-, duruğuş-, getiriş-, gömüş-, görüş-, gülüş-, maşış-, iberiş-(karşılıklı gönder-), koşuş-, ötüş-, yaşaş-, yazış-, yoluş-, bunlar karşılıklı yapılmayı ifade eden işteş çatılı örnek fiillerdir.

Alış-, berkiş-(kuvvetli hale gel-), dağaş-(dağıl-), geliş-, düşünüş-(anlamaya başla-), sarmaş-(acayip şeyler söyle-), ğuraş-(kuraklaş-), siniş-(özleş-), tutaş-(tutuş-), tüteş-(duman tüt-), yetiş-, bunlar da birlikte yapma veyahut kendiliğinden olma anlamı veren örneklerdir.

İşteş çatılı fiillerin örneklerini yukarıda verdik. Bir diğer Oğuz grubu lehçesi GT'ndeki işteş çatılar TT'ne oldukça yakındır. Bunlardan bazıları; buluş-, tutuş-, uçuş-, dolaş-, şakalaş- vb. fiillerdir. AT ve TrT'nde görülen örnekler de büyük oranda TT'ne yakındır. TrT, böküş-, iberiş- ve AT, öceş- gibi eylemler ise TT'nde görülmeyen ve anlaşılması zor olan örneklerdir. Fakat genel anlamda Oğuz grubu yazı dilleri arasında işteş çatıların kullanılışı ve görünüşü bakımından büyük bir fark yoktur.

2.2. Özbek Türkçesi ve Çatı

Özbekler, adlarını 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu emirlerinden Emir Özbek'ten almışlardır.¹⁰⁷

Özbek Türkleri, Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Günümüzde Türkistan'ın merkezi olan Özbekistan 447.400 km²'lik bir alana ve 22

¹⁰⁵ Öceş- : Münakaşa etmek, dalaşmak.

¹⁰⁶ Banguoğlu -*laş-* diye birleşik yapı bir isimden fiil yapma ekinin varlığından söz eder. Bu örnek de Banguoğlu'nun bu yapısına benzer. -*laş-* biçimbirimli fiillerin ne işteş ne de dönüşlü yapı olduğunu, ayrı bir fiil yapısı olduğunu savunur. *Dert+leş-mek, katı+laş-mak* vb.

¹⁰⁷ Tekin, 2003, a.g.e s.131.

milyonu aşan nüfusa sahiptir. Bu nüfusun çoğunluğunu Türkler (Özbek, Karakalpak, Kazak, Türkmen Tatar), Ruslar, Moğollar ve İranlılar oluşturur. Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde ayrıca özerk bir cumhuriyet olan Karakalpakistan Cumhuriyeti yer almaktadır.¹⁰⁸

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç ana grubundan biri olan Doğu Türkçesi (Karluk) grubundandır ve eski Çağatay yazı dilinin devamıdır (Buran 2006: 103). Çağatay yazı dilinde Özbek dili unsurlar 18. yüzyıldan itibaren görünmeye başlamıştır. 1930 yılına kadar Arap alfabesiyle yazılan Özbek Türkçesi 1930-40 yılları arasında Latin alfabesiyle 1940'tan günümüze kadar ise Kiril alfabesiyle yazılmaktadır.¹⁰⁹

Karşılaştığımız Özbek Türkçesiyle ilgili gramerlerde çatı ekine ayrı bir başlık altında pek değinilmemiştir. Hemen hemen hepsinde fiilden fiil yapma ekleri başlığı altında incelenmiştir. Dolayısıyla anlıyoruz ki çatı konusunun araştırılması ve incelenmesi Özbek Türkçesinde oldukça eksik ve yüzeysel kalmıştır.

Bugünkü Özbek Türkçesinin fiilleri de ilgilendiren ses özelliklerine bir göz atalım;

İlk hecedeki “ağ” ses grubu korunmuştur. Yağ- > yağ gibi.

Daha çok ilk hecelerde “a” sesinin yuvarlaklaşmıştır. Var- > bâr-, yap- > yâp- gibi.

“ö” ve “ü” ünlüleri *k* ve *g* sesleriyle kullanımları dışında, artsıllaşır. Tüz- > tuz, öl- > ol- gibi.

“ı” ünlüsünün *k* ve *g* sesleriyle kullanımları dışında “i” ye dönüşmüştür. Aşur- > âşir- gibi.¹¹⁰ Bu özellik Özbek Türkçesi çatı eklerinin çoğunu etkilemiştir. Çoğu lehçede çatı eklerinde yardımcı ses olarak kullanılan “ı” ünlüsü Özbek çatı eklerinde görülmez.

2.2.1. Yalın (Etken) Çatı

Özbek Türkçesinde yalın çatı “*anıq nisbat*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 39). Türk lehçelerindeki fiiller yapılarıyla alakası olmaksızın ve hiçbir çatı eki almadan etken çatı olarak kullanılabilirler. Bu demek oluyor ki Özbek Türkçesi de dâhil tüm Türk lehçelerinde her hangi bir çatı eki almamış, eylemin doğrudan doğruya özne tarafından yapıldığı fiiller

¹⁰⁸ Ahmet Buran, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 2006, s.101-105.

¹⁰⁹ Tekin, 2003, a.g.e s. 131.

¹¹⁰ Tekin, 2003, a.g.e s. 134.

yalın (etken) çatılıdır. Özbek Türkçesinde de yalın çatı geçişli ve geçişsiz olmak üzere ikiye ayrılır.

(65) a. *İñil biçmak* yahşıdur, ol iñil birle devlet **tapar**. (ÖÖGB 11)

“Elbise biçmek iyidir, o elbise ile devlet bulur”

b. *Köñlige dem korkuv, dem kuanç tolib*. (ÇÖŞ)

“Gönlüne bazen korku bazen sevinç dolup”

65a örneği geçişli yalın (etken) çatıya örnek bir cümledir. *Biç-* ve *tap-* eylemleri nesne alabilen ve her hangi bir çatı eki almadıkları için geçişli yalın çatıdır. 65b örneğinde görülen *dol-* eylemi ise nesne alamayacağı için geçişsiz her hangi bir çatı eki almadığı için de yalındır yani geçişsiz yalın çatı örneğidir. Aşağıdaki Özbek atasözünde de geçişli yalın çatılı eylemleri görmekteyiz.

Gâdoyniñ hurjuni tolsa, hâm kozi toymas (ÖA)

“Dilencinin heybesi dolsa da gözü doymaz.”

Özbek Türkçesinde görülen diğer yalın çatılı örnek fiiller şunlardır:

Âl-, âç-, âğ-, bâr-, bağla-, bol-, çarla-, de-, kıl-, kir-, kiy-, kâyt-, koy-, köç-, teg-, tap-, toy-, tart-, tur-, yât-, yâp-, yâz-.

Bir diğer Karluk grubu lehçesi olan, Uygur Türkçesinde de yalın (etken) çatı Özbek Türkçesinde olduğu gibidir. Belirli bir biçimbirimi yoktur. Özneye sahip olan tüm eylemler Uygur Türkçesinde de yalın çatılıdır. Geçişli ve geçişsizleri vardır. Yalın (etken) çatı “*addiy dâricä*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 39).

Geçişli yalın çatılı fiiller; aç-, ağ-, uñ- ~ uq-(anla-), üy-(topla-), böl-, çaç-(saç-), çap-(kes-), süy-(sev-), tap-(bul-), tik-(dik-), jirt-(yirt-), beze-, puta-(buda-), yaq-(yak-), il-(as-), üy-(yığ-), suva-(sula-, isla-), yoqa-(yok et-), kemçe-(ölç-).

Geçişsiz yalın çatılı fiiller; az-, iş-(şiş-), öç-(sön-), ön-(büyü-), üs-(süs-), baq-, çik-, teğ-(değ-), kayt-(geri dön-), tazar-(tazelen-), cert-(eliyle vur-), ert-(kapa-), éyt-(söyle-), özger-(değiş-), dümçey-(belini bük-).

Verilen örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Yalın çatıların Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde, daha doğrusu Doğu Türkçesinde nasıl ve ne şekilde olduğunu göstermek amacıyla bu kadar örnek yeterlidir. Çünkü yalın çatı, tanımı ve görünümü bakımından oldukça açıktır. Verilen örneklerden aç-, az-, bak-, koy-, tart- gibi eylemler TT’nde de vardır. Fakat çoğunluğu ses değişimleri sebebiyle TT’nden uzaklaşmıştır.

2.2.2. Edilgen ve Meçhul Çatı

Özbek Türkçesinde edilgen eylem “*machul nisbatdagi fe’l*” edilgen çatı ise “*machul fe’l darajisi*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 37). Özbek Türkçesinde edilgenlik ve meçhul çatı ayrımı yoktur. Edilgen ve meçhul eylemler oluşturan *-l-* ve *-n-* ekleri için sadece meçhul çatı terimi kullanılır.

Diğer Karluk grubu lehçesi, Uygur Türkçesinde ise edilgen ve meçhul çatılı fiiller “*özlük dāricā*” olarak adlandırılır (Zeynalov 1993: 33) ve fiil kök ve gövdelerine *-l-*, *-il-*, *-ul-*, *-ül-* veya *-n-*, *-in-*, *-un-*, *-ün-* biçimbirimlerinin getirilmesiyle oluşur. Sonu ünlü ile biten tek heceli fiillerden yalnızca *de-* ve *ye-* fiillerine getirilebilir. *De-y-il-*, *ye-y-il-*.

Karluk grubu lehçelerinden olan Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde edilgenlik~meçhullük ekleri aşağıda tablo halinde de gösterilmiştir.

Tablo: 6.

Lehçeler	Edilgenlik~Meçhullük Ekleri
Özbek Türkçesi	<i>-l-</i> , <i>-il-</i> / <i>-n-</i> , <i>-in-</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>-l-</i> , <i>-il-</i> , <i>-ul-</i> , <i>-ül-</i> / <i>-n-</i> , <i>-in-</i> , <i>-un-</i> , <i>-ün-</i>

Tablo 6’da da görüldüğü gibi Özbek Türkçesinden farklı olarak Yeni Uygur Türkçesinde *-Ul-* ve *-Un-* biçimbirimleri görülür.

Özbek Türkçesinde edilgen çatılı kuruluşlar aşağıda örnekleriyle gösterilmiştir. Bunların içinden en önemli olanı kuşkusuz *-l-* biçimbirimli örneklerdir.

2.2.2.1. -l- Biçimbirimli Örnekler

Özbek Türkçesinde, ilk hecelerden sonra gelen ünlülerin değişkenlik göstermesi, a-ä, ı-ı, o-ö, u-ü gibi ünlülerinin x, k, ğ gibi kalın ünsüzlere göre değişiklik göstermesi ve eklerin genellikle tek şekilli olmasından dolayı edilgenlik biçimbirimi olan -l-'nin yanındaki ünlü kullanımına da sınırlama getirilmiştir. Bu yüzden Özbek Türkçesinde edilgenlik biçimbirimi olan -l- sadece ince, düz-dar olan *i* ünlüsünü alır. Yani asli edilgenlik -l- ve -il- biçimbirimleriyle sağlanır (Duru 2008).

Hacıeminoğlu, bu ek hakkında “hem meçhul, hem dönüşlü, hem de oluş bildiren geçişsiz fiil yapan işlek bir ektir” demiştir. Kutul-(kurtul-), köteril-(kaldırıl-), soral-(sorul-) gibi örnekler vermiştir (1992: 141).

-l- eki bütün fiil tabanlarına getirilen işlek bir ektir. Asıl fonksiyonu edilgenliktir. Ek geçişli fiillerden pasif manalı fiiller, geçişsiz fiillerden ise meçhul manalı fiiller türetir.¹¹¹

(66) a. Çıkmagan cãndan ümid **kesilmes**. (ÖA)

“Çıkmayan candan ümit kesilmez”

b. Keçüvda ât **almaştırılmaydi**. (ÖA)

“Irmaktan geçerken at değiştirilmez”

66b örneğinde görüldüğü gibi Özbek Türkçesinde de iki çatı eki üst üste gelebilmektedir. *Almaş-tir-il-* görüldüğü gibi ettirgenlik -*tIr-* çatı üzerine -*l-* çatı eki gelerek eylem ilk önce ettirgen yapılmış daha sonra edilgen yapılmıştır. Türkçenin tüm lehçelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yine eyleme gelen en son çatı eki eylemin çatısı olarak kabul edilir. Ayrıca yukarıdaki örnekler edilgen çatılı örneklerdir. Çünkü geçişli fiil üzerine gelmişler ayrıca cümle içerisinde eylemin bir kılıcı yani öznesi mevcuttur. 67 no'lu örnek cümlelerde de aynı şekilde edilgen çatılı eylemler görmekteyiz.

(67) a. *Ålmälär pişib **tökilib** kelâyâtibdi, hocâyindän ruhsatsız terişgä heç kim bâtinä ålmäydi.*

“Elmalar olgunlaşıp, dökülüyor, sahibinden izinsiz hiç kimse toplamaya yeltenemiyor.”

¹¹¹ Rıdvan Öztürk, 1997, *Uygur ve Özbek Türkçesinde Fiil*, s. 83.

b. *Adaşmagan til, tâyrılmagan tuyaq yok.(ÖA)*

“Yanılmayan dil, ayağı kaymayan deve yok.”

c. *Akra'm üyga kirişi bilân stoldâgi marmâr siyâhdännih tâ'gigä qıstirilgan hatga közi tüşdi.*

“Ekrem, içeri girer girmez masadaki mermer hokkanın altına sıkıştırılan mektup gözüne ilişti.”

67b ve 67c cümlelerinde sıfat-fiil eklerinden önce edilgenlik ekinin geldiğini görmekteyiz. Bu yapılar Doğu (Karluk) ve Kuzey (Kıpçak) gruplarında oldukça yaygın kullanılır. 67b no'lu örnekte sadece sıfat-fiil ekiyle kurulmuş olan edilgen çatıyı da görmekteyiz. Bu sıfat-fiili yapıların edilgenlik anlamı taşımaları hususunu Kazak Türkçesi içerisinde geniş bir şekilde değerlendireceğiz.

Doğu Türkçesinin bir diğer büyük lehçesi olan Yeni Uygur Türkçesinde de *-l-* biçimbirimiyle kurulan edilgen çatılı yapılar görmekteyiz.

Künleriñ ötüşi bilen Marcan Büvide hiç kandaq özgirişniñ alamiti sezilmidi

“Günler geçtiği halde, Marcan Büvi’de hiçbir değişme alameti sezilmedi”¹¹²

Özbek Türkçesinde görülen edilgen~meçhul çatılı fiillere örnekler ise aşağıda verilmiştir.

Âçıl-(açıl-), asıl-, äytil-(söylen-), bâkil-(bakıl-), bâril-(varıl-), bezâl-, buril-, bitkizil-(bitiril-), çağırıl-, çizil-, etil-(edil-), ezil-, geril-, kamâl-(tutuklan-), kömil-, körgäzil-(gösteril-), kütül-(beklen-), oturul-, özgärtül-(değiştiril-), soräl-(sorul-), süyil-(sevil-), tuşil-, üzil-(kopmak), yâzil-(yazıl-), yığıl-, yıkıl-, yırtıl-.

Karluk grubu lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde görülen edilgen~meçhul çatılı eylemler de şunlardır:

Atal-, (ad veril-), beril-(veril-), déyil-(denil-), érişil-, ésil-, jigil-(yığıl-), jirtül-(yırıl-), qaçurul-(kaçırıl-), köpeytil-(çoğaltıl-), kétül-(gidil-), sépil- tiyil-(susturul-), tizil-(dizil-), tutul-, türtül-(dürtül-).

¹¹² Öztürk, 1997, a.g.e. 83.

Görüldüğü gibi ekin işlevi aynıdır. Fiillerin bir başkası tarafından yapıldığı öznenin görülmediği ya da sözde öznenin görüldüğü cümleler kurar. Qaçurul-, jirtıl-, déyil-, kétel-, oturul-, kömil-, yıkıl- gibi edilgen eylemler TT’nde de anlaşılabilir. Fakat genel anlamda diğer eylemleri anlayabilmek güçtür.

2.2.2.2. -n- Biçimbirimli Örnekler

Edilgen oluşturan bir diğer ek -n- ekidir. Bu ekin asıl görevi dönüşlü eylemler türetmektir. Fakat son hecesinde -l- ünsüzü bulunan fiillerle, ünlü ile biten bazı fiillerde edilgenlik de ifade eder (Öztürk 1997: 85). Bunlardan bazıları şu örneklerdir; *âl-in-, bağla-n-, qıl-in-(yapıl-), imzälä-n-, sâl-in-, tât-in-(tadıl-), yul-in-(yolun-)*.

Aşağıdaki örnek cümle içerisinde -n- edilgen yapma biçimbiriminin Özbek Türkçesi içerisinde kullanılış şeklini de görmekteyiz.

Aql boy bilan ölçanmas. Aql boyda emas, oyda. (ÖA)

“Akıl boy ile ölçülmez. Akıl boyda değil, düşüncede.”

Ölç- eylemi Türkiye Türkçesinde de yaygın kullanılan geçişli bir fiildir. Türkçede bu fiil -ül- biçimbirimini alarak edilgen yapıya kavuşur. Fakat Özbek Türkçesinde -n- biçimbirimini alarak edilgenleştiğini görüyoruz.

Görüldüğü gibi Azerbaycan ve Türkmen Türkçesine göre Doğu Türkçesinde -n- biçimbirimiyle edilgenlik oluşturan eylemler daha azdır.

2.2.3. Dönüşlü Çatı

Dönüşlü fiil Özbek Türkçesinde “özlik nisbatdagi fe’l” dönüşlü çatı ise “özlik nisbat ya da özlik darajisi” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 34). Uygur Türkçesinde de asli işteşlik eki -n- biçimbirimidir. Yardımcı ses çeşitliliği edilgen çatı ekinde olduğu gibi ünlü uyumuna bağlı olarak *i, u ve ü* sesleridir. “özgä dâricä” olarak adlandırılır (Zeynalov 1993: 330).

DönüŖlülük çatısı Özbek Türkçesinde görülen çok işlek bir çatıdır. Asli dönüŖlülük çatı eki *-n-* biçimbirimidir ve tıpkı edilgen çatıda olduğu gibi yalnızca ince, dar-düz ünlü olan *i* sesiyle birlikte kullanılır. Sonu ünlü ile biten fiillerde ise yardımcı ses almadan gelir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi *-n-* dönüŖlülük ekinin cümledeki işlevi Özbek Türkçesinde de aynıdır. Yani eylemin özne üzerine dönüŖü ve kendi kendine yapma veya olma durumu söz konusudur.

Karluk (Doğu) grubu lehçelerinden olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki dönüŖlülük eklerinin karşılıklı görünüşü tablo halinde aşağıda verilmiştir.

Tablo: 7.

Lehçeler	DönüŖlülük Ekleri
Özbek Türkçesi	-n-, -in- / -l-, -il-
Yeni Uygur Türkçesi	-n-, -in-, -un-, -ün- / -l-, -il-, -ul-, -ül-

Tablo 7’de de görüldüğu gibi Karluk grubu lehçelerinde dönüŖlülük ekleri tıpkı edilgen~meçhul çatı ekinde olduğu gibidir. Özbek Türkçesinde bulunmayan *-Un-* ve *-Ul-* ekleri Yeni Uygur Türkçesinde görülür.

2.2.3.1. *-n-* Biçimbirimli Örnekler

Hacıeminoğlu bu ekin dönüŖlülük ve meçhullük ifade eden fiiller oluşturduğunu belirtmiştir. (1992: 141) Ancak meçhullükten ziyade daha çok dönüŖlü eylemler türetmeye yarar. Aşağıdaki örneklerden bunu görmek mümkündür.

Öztürk Özbek Türkçesinde *-n-* ekinin asıl fonksiyonunun dönüŖlülük olduğunu ve kendi kendine yapma veya olma ifade ettiğini belirtir (Öztürk 1997: 110).

(68) a. *Tırnağ almak hem yamandur bahtı **bağlanur** (ÖÖGB 13)*

“Tırnak kesmek kötüdür bahtı bağlanır”

b. *Koşniniğ tıvuğı koşniga horoz **körinaydı**. (ÖA)*

“Komşunun tavuğu komşuya horoz görünür”

68a cümlesinde *bağlan-* eyleminden etkilenenin tırnak kesen kişi olduğunu anlamaktayız. Yani eylemin bir geriye dönüşü söz konusudur. Yine aynı şekilde 68b örnek cümlesinde de *körin-* fiilinde görünen şeyin komşunun tavuğu olduğunu anlıyoruz. Cümlenin öznesi konumunda olan komşunun tavuğu aynı zamanda eylemden etkilenen yegâne ögedir. Bu da bize dönüşlülüğü açıkça göstermektedir.

(69) a. *Aytgan câyga erinme, aytmagan câyda körinme. (ÖA)*

“Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yerde görünme.”

Yukarıdaki 69a örnek cümlede iki yapıyı bir arada görmekteyiz. Öncelikle cümlenin eylemleri dönüşlüdür. *Erin-* ve *körin-* eylemleri doğrudan doğruya özneyi etkilemektedirler, bir geriye dönüş söz konusudur. Ayrıca cümle içerisinde edilgen yapılar da mevcuttur. *Aytgan yer, aytmagan yer*, bunun gibi sıfat-fiilli yapıların Türk lehçelerinde edilgen olarak anlaşıldığını söylemiştik.

Verilen örnekler dışında Özbek Türkçesinde görülen bazı dönüşlü eylemler şunlardır:

Atlan-, *äylän-(dolan-)*, *âvkätlan-(yemek yemek)*, *erin-*, *fäydälän-*, *faxrlän-(övün-)* *kiyin-*, *pâqlan-(temizlen-)*, *yuvın-(yıkan-)*, *käyflän-(keyiflen-)*, *körin-*, *qurällän-(silahlan-)*, *işlän-*, *saqlan-*, *rivâclän-(gelişmek)*, *rahâtlän*, *yulın-(yolun-)*, *qılın-(yapıl-)*, *sıgın-*, *xorsin-(homurdan-)*, *tebrän-(çalkalan-)*, *tıklän-(canlan-)* *tartin-(tartın-)*, *taran-*, *tâyän-*, *yastan-(uzan-)*, *yemiril-(yıpran-)*.

Bir başka Doğu grubu lehçesi Uygur Türkçesinde görülen dönüşlü çatı örnekleri de oldukça yaygındır. Aşağıda Uygur Türkçesine ait bir cümle içinde dönüşlülük yapısını görmekteyiz.

Sultani Keşmir hatuni bilen bu heverni işitkeç söyünçiler bérıp bek söyündiler.

“Keşmir Sultanı hatunu ile bu haberi işitince mutluluklar verip, sevindiler.”¹¹³

Bunun dışında Uygur Türkçesinde görülen dönüşlü eylemlerden bazıları ise şunlardır:

Ahtarun-, *almaşın-*, *çüşen-(düşün-)*, *körün-*, *tepin-*, *toyun-*, *ögen-(öğren-)*, *tutun-*, *taran-*, *kiyin-*, *cuyun-*, *sürün-*, *sezin-*, *toyun-*, *tutun-*.

¹¹³ Öztürk, 1997, a.g.e s. 84.

Görüldüğü gibi Doğu grubu lehçelerinde atlan-, paklan-, körin-, saklan-, tartin-, taran-, tepin-, kiyin-, sürün-, tutun- gibi TT yazı dilinde de görülen dönüşlü eylemler mevcuttur. Fakat Doğu grubu lehçelerinin kendi içerisinde dönüşlü eylemlerin ortaklığı daha fazladır.

2.2.3.2. -l- Biçimbirimli Örnekler

Öztürk, “bu eki almış bazı fiiller, kendi kendine yapma ifade etmesi bakımından dönüşlü bir manaya sahiptirler” diyerek ekin aynı zamanda dönüşlü eylemler de gerçekleştirdiğini belirtir. (Öztürk 1997: 109)

<i>Tâglärdä açıldingiz</i>	<i>“Dağlarda açıldınız</i>
<i>Yollärgä saçıldingiz</i>	<i>Yollara saçıldınız</i>
<i>Şairning köñli käbi</i>	<i>Şairin gönlü gibi</i>
<i>Küldingiz, yâyildingiz</i>	<i>Güldünüz, yayıldınız”¹¹⁴</i>

-l- ekiyle dönüşlü eylemler oluşturulması diğer lehçelerde olduğu gibi Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde de varlığını sürdürmektedir. Aşağıdaki 60b no’lu örnekte bunu görmekteyiz.

(70) b. ***Egilgen*** başın kiciç kesmes (ÖA)

“Egilen baş kesilmez”

Uygur Türkçesinden alınan aşağıdaki örnekte de -ş- biçimbirimiyle eylemlere dönüşlülük anlamının kazandırıldığını görüyoruz. Batı grubu lehçelerinde karşılaştığımız bu durum nadir de olsa Doğu Türkçesinde de görülmektedir.

Rüstem Aka yürigi éçişkan halda sözini davam kıldi.

“Rüstem Ağa yüreği burkularak sözüne devam etti.” (Öztürk 1997: 86)

¹¹⁴ Öztürk, 1997, a.g.e s. 110.

2.2.4. Ettirgen Çatı

Ettirgen çatı Özbek Türkçesinde diğer lehçelere göre ek bakımında daha az çeşitli ve daha farklıdır. Çatı bu lehçede “*árttırma nisbat*” olarak adlandırılmıştır (Naskali 1997: 40). Ettirgenlik eki olarak karşımıza beş çeşit ek çıkar. Bunlar; *-tir-/-dir-*, *-ğiz-/-giz-*, *-ar-*, *-sat-*, *-t-* ekleridir (Zeynalov 1993: 340).

Yeni Uygurcada ise ettirgen çatılar *-dUr-*, *-tUr-/-t-/-ğiz-*, *-ğUz-*, *-kiz-*, *-kUz-/-Ar-/-Ur-* ekleridir. Ekler Uygurcada ünsüz uyumuna bağlıdır. Ettirgen çatı, “*mecbur dāricā*” olarak isimlendirilir (Zeynalov 1993: 340). Ettirgen çatı Uygurcadaki isminden de anlaşıldığı gibi fiillere bir zorlama, mecburiyet bildirir.

Özbek Türkçesi bir Karluk grubu lehçesidir. Tablo 8’de Özbek Türkçesi ve Karluk grubuna ait bir diğer lehçe Yeni Uygur Türkçesinde görülen ettirgenlik ekleri karşılıklı olarak gösterilmiştir.

Tablo 8.

Lehçeler	Ettirgenlik Ekleri
Özbek Türkçesi	<i>-tir-/-dir-</i> , <i>-ğiz-/-giz-</i> , <i>-ār-</i> , <i>-sāt-</i> , <i>-t-</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>-DUr-</i> , <i>-Dir-/-t-/-ğiz-</i> , <i>-ğUz-</i> , <i>-kiz-</i> , <i>-kUz-/-Ar-/-Ur-/-Dar-</i> , <i>-Dār-</i>

Her iki lehçede de *-tir-*, *-dir-*, *-giz-* ve *-t-* eklerinin ortak olduğunu görüyoruz. Bu ekler dışında Yeni Uygur Türkçesinde ettirgenlik eklerinin *u* ve *ü* sesli şekilleri mevcuttur. Bu *u* ve *ü* ünlülü şekiller Özbek Türkçesinde görülmez.

Ettirgenlik eki olarak Özbek Türkçesinde ve tüm lehçelerde yaygın olarak kullanılan *-tir-* / *-dir-*, *-t-*, *-ir-* ve *-ār-* biçimbirimli örnekleri göstereceğiz. Bazı dilciler (Öztürk, İlker) ettirgenlik eki için geçişlilik eki de demektedirler ve ayrı bir kategoride işlemektedir. Şimdi bu ekleri örnekleriyle birlikte görelim.

2.2.4.1. -tir- / -dir- Biçimbirimli Örnekler

Diğer lehçelerde çok örneği olan bu ekin Özbek Türkçesinde yalnızca ince, düz-dar ünlü *i* şekilli örnekleri mevcuttur. Bunun sebebi edilgen ve dönüşlü çatılarda olduğu gibi eklerin genelde tek şekilli olmasından ve ünlü uyumu aranmamasından kaynaklanır. Ekin fonksiyonu diğer lehçelerde olduğu gibidir.

(71) a. *Hakimbekka sezdirib qoyışni sirä sirä istämäs edi.*

“Hâkim Bey’e sezdirmeyi hiç ama hiç istemiyordu.”

b. *Ahmâq özin bildirar. Tögaragin küldirar. (ÖA)*

“Ahmak kendisini ortaya koyar. Çevresindekileri güldürür.”

Ettirgenlik ekleri eylemde bir kez kullanıldığı zaman eylemi geçişsiz halden geçişli hale getirir. İki ettirgenlik eki üst üste kullanıldığı zaman ise bir işin bir başkasına yaptırılması anlamını katar.

Ek Özbek Türkçesinde tek heceli fiillerde “*uk-dir-* ve *yut-dir-*” fiilleri hariç ki bunlarda da uyuma bağlı şekilleri vardır; ek ünlü uyumuna bağlıdır. Fakat çok heceli fiillerde, sonu *-z-* ile bitenler hariç, hepsi *-tir-* şekillidir. *Äbädiyläş-tir-*, *älävlän-tir-*, *ävun-tir-*, *kopäy-tir- vb.* (Öztürk 1997: 89).

Bu ekin *-giz-*, *-kiz-* ettirgenlik ekiyle genişletildiği de görülür. *Kiy-dir- > kiy-giz-*, *min-dir- > min-giz-*, *ye-dir- > ye-giz- vb.*

Özbek Türkçesinde görülen *-tir-*, *-dir-* şekilli ettirgen fiillerin bazıları şunlardır:

Ärttir-(sildir-), açtir-, biriktir-, baktır-, bildir-, gäptir-(konuştur-), yadır-, yaktır-, inandır-, kättäläştir-(büyüt-), keçiktir-(geciktir-), kiyintir-(giyindir-), küräştir-(güreştir-), äğahläntir-(bilgilendir-), riväcläntir-(geliştir-), sähnäläştir-(sahnele-), säliştir-(karşılaştır-), saxtäläştir-(sahteleştir-), süriştir-(soruştur-), säğaytir-(iyileştir-), xänäkiläştir-(evcilleştir-), täniştir-(tanıştır-), tiriltir-(dirilt-), tutaştir-, tüşüntir-(düşündür-), üzdir-(kopar-).

Ekin diğer Karluk grubu yazı dili, Yeni Uygur Türkçesindeki görünüş şekli *-dUr-*, *-tUr-* biçimindedir, fonksiyonu geçişli geçişsiz tüm fiillere gelerek onlardan geçişli fiiller yapmaktır. *Kiydür-*, *bildür-*, *yedür-*, *mindür-*, *emizdür-*, *kirgüzdür-*, *kutuldur-*, *taptur-*, *toydur-*, *aylandur-*, *toldur-*, *yazdur-*, *aşurttur-* gibi örneklerde görüyoruz.

... *yémigenni yédürüp, kiymigenni kiydürüp...* “...yemeğini yedirip, üstünü giydirip...”

Görüldüğü gibi ekin Karluk grubu lehçelerinde farklı şekilleri vardır. ÖT’nde ünsüz uyumuna bağlı iken ünlü uyumuna bağlı olmadan sadece -dir- ve -tir- şekilleri vardır. Aynı şekilde diğer Karluk grubu lehçesi UT’nde de ek, ünsüz uyumuna bağlı iken ünlü uyumuna bağlanmamıştır. Ancak ÖT’den farklı olarak UT’nde -DUR- biçimbirimli örnekleri vardır.

Mindür- > bindir- fiilinde de görüldüğü gibi, TT kelime başı *m* sesi *b* sesine dönüşmüştür. Fakat bu grup lehçelerinde kelime başı *m* sesi korunur. Toldur- > doldur- örneğinde de *t* > *d* değişimi söz konusudur. Karluk grubu dillerinde *t* sesi korunmuştur.

Bunun gibi değişimleri öğrendikten sonra bu grup lehçelerdeki çatılı fiilleri anlamak daha da mümkün olacaktır.

2.2.4.2. -t- Biçimbirimli Örnekler

Özbek Türkçesinde yoğun şekilde kullanılan ettirgenlik ekidir. Genelde sonu ünlü ile biten ve birden fazla hecesi olan fiillere getirilir. -l, -r ve -y hariç diğer ünsüzlerle biten fiillerde ettirgen çatı türetmez. Ekin bazı örneklerde tek heceli fiillere getirildiği de görülür fakat bu örnekler azdır. Cil-it-(yerinden kaldırmak), ong-it-(soldur-), yikıt-(yıkır-), kir-it-(girdir-) gibi (Öztürk 1997: 94).

(72) a. *Halk koğãlsa küç yokdur kim tohtãtsun* (ÇÖŞ)

“Halk ayaklansa, güç yok ki durdursun”

b. *Özi üçün uni yengi keşf etib*

Sen üçün ardakleb ulgaytdi. (ÇÖŞ)

“Onu kendisi için yeni keşfedip, senin için özenle büyüttü.”

-t- biçimbirimli ettirgen yapısı Türk dili tarihinin en eski dönemlerinden bu yana var olduğunu biliyoruz. Özbek Türkçesinde de bu çatı eki varlığını devam ettirmektedir. Ekin işlevi ve görevi diğer ettirgen çatı eklerinden farksızdır. Geçişsiz fiilleri geçişli yapar, geçişli fiilleri ise daha da geçişli yapar. Bir zorunluluk, yaptırma anlamı katar. Yukarıdaki iki örnekte

de (72a ve 72b) *-t-* ettirgenlik ekinin geçişsiz eylemlere gelerek geçişli hale getirdiğini görüyoruz. Şu örneklerde ise geçişli fiillere gelerek geçişlilik zorunluluk ve yaptırma manasına dönüşmüştür: *istä-t-*, *âğrit-*, *pâklät-* vb.

Görülen diğer *-t-* biçimbirimli fiiller ise şunlardır:

Änıklät-(açıklat-), äyirt-(ayırt-), bekit-(kapat-), bağlät-(bağlat-), dävälät-(tedavi ettir-), dämlät-(demlet-), cämlät-(toplat-), ırgıt-(atlat-), irimit-(ekşit-), tabrät-(çalkalat-), tüzät-(düzelt-), tügät-(tüket-), tozit-, yâyrät-(genişlet-), zähärlät-(zehirlet-).

-t- eki Yeni Uygur Türkçesinde de işlek bir ettirgenlik ekidir. Fiil kök ve gövdelerine getirilir. Ek genel olarak sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere getirilir. Ünsüzle biten fiillere pek gelmez, tıpkı Özbek Türkçesinde olduğu gibi *l*, *r* ve *y* ünsüzlerinden sonra direk olarak gelir. Yeni Uygur Türkçesinde görülen bazı *-t-* biçimbirimli ettirgen çatılı eylemlerse şunlardır:

Aqart-, qarayt-, tirilt-, başlat-, okut-, işlet-, ékit-(akıt-), egit-(eğdir-), ézit-(azıt-), jürüt-(yürüt-), kézit-(kazdır-), qorqut-, kırkit-(kestir-), yéyit-(yaydır-), témit-(damlat-), yikıt-(yıkıtır-) *-t-* biçimbirimli ettirgen çatı örnekleridir.

İşlek olan bu ek Özbek Türkçesi ve Uygur Türkçesinde işlev ve görüntü bakımından farksızdır. Bu ek zaten hemen hemen bütün Türk lehçelerinde ortak bir ettirgenlik ekidir. Görülen örnekleri de buna paralel olarak genelde benzerdir. TT'ne uzak olan Karluk grubu lehçelerinde bile bu ekle kurulan ettirgen çatılı fiilleri anlamak çok zor değildir. Ékit-, jürüt-, qorqut-, başlat-, tirilt-, bağlat-, damlat- gibi örnekler bu ekle kurulmuş TT'ne yakın fiillerdir.

2.2.4.3. -ir- / -är- Biçimbirimli Örnekler

Özbek Türkçesinde *-ir-* ve *-är-* şekilli ettirgen çatıların örneği oldukça azdır. Ekler sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Daha çok geçişsiz fiillere gelerek fiili geçişli hale getirirler.

Öztürk, *-Ar-/-är-* ekinin getirildiği fiillerin geçişsiz manalı olduğunu bu yüzden ekin fonksiyonunun geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapmak olduğunu söyler (1997: 113). *-ir-* eki için ise çoğunlukla tek heceli fiillere getirildiğini söyler. Özbek Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaksızın genelde *-ir-* şeklindedir (1997: 122).

(73) *Yaḥşı söz ilânni inından çikârar (ÖA)*

“Tath dil yılanı deliğinden çıkarır”

Yukarıdaki örnek cümlede görülen yapı Türk lehçelerinin çoğunda görülen bir ettirgen yapıdır. Bunun dışında Özbek Türkçesinde karşımıza çıkan *-är-* ve *-ir-* biçimbirimli örnekler şunlardır:

Ķäytär-(tekrar ettirmek), Ķopär-(koparmak), itär-(ittirmek), âçir-, âşir-(aşır-), bâtir-(batır-), bitir-, Ķâtir-(katılaştır-), kâçir-, içir-, keçir-, koçir-(göçür-), oçir-(söndür-), pişir-, şişir-, tâşir-, tuşir-, uçir-(uçur-).

Uygur Türkçesinde bu eke karşılık olarak *-Ar-* eki mevcuttur. Nadir görülen bir ektir. Uygur Türkçesinde bu ek *-Ur-* biçimbirimiyle paralellik gösterir. Şu örneklerde görülür; bosar-(bastır-), çöker-(çöktür-), çüşer-(indir-), jüter-(yitir-), köçer-(göçür-), öser-(yetiştir-), püter-(bitir-), uçar-(uçur-), pişer-(pişir-), üşter-(yitir-).

Uygur Türkçesinde görülen bir diğer ettirgenlik eki *-Ur-* biçimbirimidir. Bu ekinde işlekliliği azdır. Genellikle tek heceli fiillere getirilir.

Hüvey u baydin ikkinçi bu tereplerge ayag basmasliki, buniñdin këyin heç kimniñ mēlini bolimasliki togrisida tilhet ēlip kayturuvētiptu. (UHH)

“Hüvey o zengine bu taraflara ayak basmamasını, bundan sonra hiç kimsenin malını gasp etmemesini tekrar ettirmişti”

Şu örneklerde görülür; oşur-(aşır-), patur-(batır-), pütür-(bitir-), içir-, öçür-(söndür-), keçür-, köçür-, Ķatur-(katılaştır-) Ķaçur-, puşur-(pişir-), siñir-(sindir-).

Özbek Türkçesinde görülen diğer ettirgenlik ekleri “-Ķaz-”, “-iz-”, “-ğir-” ve “-ğiz-/Ķiz-” ekleridir. Bunların kullanım alanları çok dar olduğu için ayrı başlık altında göstermeyeceğiz. Eklerin tanımını yaparak ve örneklerini göstererek izah edeceğiz.

-Ķaz- eki Özbek Türkçesinde yalnızca 9 örnekte karşımıza çıkmaktadır. Ek ünsüz uyumuna tabidir. Ek getirildiği geçişsiz fiilleri geçişli hale getirir. Geçişli fiillere getirildiği zaman ise yaptırma, zorlama anlamı katar. Aşağıdaki 74 no’lu örnekte cümle içerisinde görmek de mümkündür.

(74) *Yığlama, deb kollerimge*

Tutkazarlar soň tabut (ÇÖŞ)

“Ağlama diyerek kollarıma, tutuştururlar sonra tabut.”

Bunun dışında şu örneklerde görülür:

Bitküz-(bitir-), etküz-(ettir-), ketküz-(götür-), korgüz-(göster-), otküz-(geçir-), tolgüz-(doldur-), yetküz-(yetir-), yutküz-(yuttur-).

-iz- eki de Özbek Türkçesinde nadir kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Genel olarak tek heceli fiillere getirilir. Sadece *em-* geçişli fiilinde kullanılmıştır. Bunun dışında geçişsiz fiillere getirilir ve geçişli yapılır. Şu örneklerde karşımıza çıkar; bāk-iz-(bakıt-), tām-iz-(damlat-), teg-iz-(değdir-).

Áğir tãşni suw okızmas. (ÖA)

“Ağır taşı su götürmez”

-giz-/kiz- eki de nadir görülen bir ettirgenlik ekidir. Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere eklenir. Sadece *ye-giz-(yedir-)* fiilinde ünlüyle biten bir fiile eklenmiştir. Ek ünsüz uyumuna bağlıdır. Yine diğer çatı eklerinde olduğu gibi ince, düz-dar ünlüyle kullanılan bir ektir. Özbek Türkçesi içinde görülen örnekleri şunlardır:

Áz kãziñ álik turgizar (ÖA 125)

“Kendi gözün ölüyü diriltir.”

Et-kiz-(ettir-), ket-kiz-(götür-), kir-giz-(girdir-), kiy-giz-(giydir-), min-giz-(bindir-), ot-kiz-(geçir-), tek-kiz-(değdir-), tol-giz-(doldur-), toy-giz-(doyur-), tur-giz-(durdur-), tut-kiz-(tuttur-), yät-kiz-(yatır-), yet-kiz-(yetir-), yur-giz-(yürüt-), yut-kiz-(yuttur-), otir-giz-(oturt-).¹¹⁵

Özbek Türkçesi ve Uygur Türkçesinde yukarıda görülen ettirgenlik ekleri dışında yalnızca şu örneklerde görülen; ÖT: Kör-sät-(göster-), tart-kılã-(çekip çekiştir-), âğ-där-(altını üstüne getir-), ton-tär-(döndürmek), az-gir-(azdır-), ot-kär-(geçir-), yet-kär-(yetiştir-). UT: Ahtur-(aktar-), toltar-(doldur-), toştär-(taşır-), kurgür-(girdir-), toşkar-(taşır-), körset-(göster-), kurgür-(girdir-) gibi ettirgen çatılı fiiller de vardır.

¹¹⁵ Öztürk, 1997, a.g.e, s. 113.

Aybiñ bolsa kılday, körsäturlar fılday. (ÖA)

“Suçun kıl gibi olsa da onu fil gibi gösterirler.”

Yukarıda örnekleriyle birlikte Özbek Türkçesinde ve Uygur Türkçesinde görülen ettirgen çatılı eylemleri ele aldık. Genel anlamda baktığımız zaman iki lehçe arasında bazı ses olayları dışında ettirgen çatı kurmada pek fark yoktur. TT’ne göre baktığımız zaman önemli farklar görülür. Mesela; bu grup lehçelerinde görülen *-giz-*, *-kiz-*, *-DAr -sät-* gibi bazı ettirgenlik ekleri TT’nde görülmez. Bunun yanında, TT’nde görülen *-dır-*, *-tır-* ekleri de bu grup lehçelerinde görülmez.

2.2.5. İşteş Çatı

Özbek Türkçesi asli işteşlik çatı eki diğer lehçelerde olduğu gibi *-ş-* ekidir. Yine diğer lehçelerde olduğu gibi çok işlek bir çatı ekidir. Özbek Türkçesinde işteş fiil “*birgalik nisbatidagi fe’l*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 57).

Zeynalov, Özbek Türkçesinde işteşlik çatı eklerinin *-ş-*, *-iş-* ve *-laş-* olduğunu söyler (1993: 338). İşteş çatı Özbek Türkçesinde karşılıklı (ortaklaşa) yapılma veya birlikte yapılma anlamları ifade etmeye yarar.

Özbek Türkçesi işteşlik çatı ekleri, Karluk grubu lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde de görülen işteşlik ekleriyle birlikte aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo: 9.

Lehçeler	İşteşlik Ekleri
Özbek Türkçesi	<i>-ş-</i> , <i>-iş-</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>-ş-</i> , <i>-iş-</i> , <i>-uş-</i> , <i>-üş-</i>

Tablo 9’da da görüldüğü gibi Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde *-ş-* ve *-iş-* işteşlik yapma ekleri ortaktır. Bunun dışında Özbek Türkçesinde bulunmayıp Uygur Türkçesinde bulunan *-Uş-* şekilleri de vardır.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde *ı* sesinin karşılığı bulunmamaktadır. Dolayısıyla işteşlik eki bu lehçelerde *ı* yardımcı sesiyle birlikte kullanılmaz. Özbek Türkçesinde işteşlik eki *u* ve *ü* yardımcı seslerini de almaz.

İtniñ irrilaşgani, omonlaşgani (ÖA 115)

“Köpeğin hırlaşması, halleşmesidir.”

Yeni Uygur Türkçesinde ise işteş çatılı fiiller “ömlük dâricâ” olarak adlandırılır. *-iş-*, *-Uş-*, *-ş-*, *-lAş-*, *-dAş-* ekleriyle oluşturulur (Zeynalov 1993: 330).

İşk-muhebbetlirni izhar kilişiptu, oynap-külüşüptu. (UHH)

“Aşk-sevgilerini açıklamışlar, oynayıp gülüşmüşler.”

İşteş çatılı bazı fiiller şunlardır; bölüş-, çéçiş-(saçış-), tépiş, oynış, kariş-(bakış-), diliş-(sözleş-), körüş-, kaçış-, tonuş-(tanış-), tutuş-, olturuş-(oturuş-), süyiş-(seviş-), yigliš-(ağlaş-).

Yukarıdaki örnekler Yeni Uygur Türkçesinde görülen işteş çatılı eylemlerdir. Genel anlamda baktığımız zaman Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde bu çatı arasında önemli bir fark bulunmamaktadır.

Şu iki örnek (*de-y-iş-*, *ye-y-iş-*) dışında ünlüyle biten tek heceli fiillere gelmez. Ünsüzle biten fiillere ise yine sadece ince, düz-dar ünlü *i* yardımcı sesiyle birlikte, ünlüyle bitiyorsa doğrudan gelir. Sonu *-ş-* ile biten bazı fiillerde iki işteşlik eki üst üste gelmektedir. Bunlar; éliš-iş-(değiş-), uruş-uş-(vuruş-), gâp-lâş-iş-(konuşmak), sâlâm-lâş-iş-(selamlaşmak), *ur-iş-iş-*(savaşmak) gibi örneklerdir (Öztürk 1997: 86).

Özbek Türkçesinde de işteşlik ekinin eylem üzerinde birlikte yapma ya da karşılıklı yapma veya olma anlamı vardır. İşteşlik *-ş-* eki bazı örnekler dışında Özbek Türkçesinde de fiilden fiil yapma ekleri üzerine gelmezler. Bunun yanı sıra Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bazı eylemlerde *-ş-* eki dönüşlülük anlamı da katmaktadır. Örneğin; *er-iş-*, *yığıl-ış-* (*toplın-*) eylemlerinde olduğu gibi.

(75) *Qaraşlar, qarüşlar* *Bakışlar, bakışlar*

Yulduz qarüşlar *Yıldız bakışlar*

Köñlim âynasige *Gönlümün aynasına*

Ätilgan tâşdir.

Atılmış taştır. (ÇÖŞ)

Ünlüyle biten karä-(bak-) eylemine doğrudan işteşlik ekinin geldiği örneği görüyoruz. Bunun dışında Özbek Türkçesinde görülen işteş fiiller şunlardır:

Karşılıklı (ortaklaşa) yapılma; änläř-(anlaş-), ätiř-, uçräř-(karşılaş-), boşaş-, ber-iş-(veriş), cäncälläř-(tartış-), köriş-, öpiř-, sälämläř-, soräř-(görüş-), sözläř-(söyleş-) vidäläř-.

Birlikte yapılma; küliř-, miñiř-(biniř-), uçıř-(uçuř-), suziř-, yăriř-(aydınlař-), tepiř-.

Görüldüğu gibi Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde işteş çatının işlevi ve eki bakımından önemli bir fark yoktur.

2.3. Kazak Türkçesi ve Çatı

Kazaklar, Orta Asya’da Moğol istilasından sonra oluşmuş Türk-Moğol karışımı bir halktır. Kazakların çoğunluğu Kazakistan Cumhuriyetinde yaşar. Bunun dışında diğer Türkî cumhuriyetlerde, Moğolistan, Rusya, Afganistan, Çin ve Türkiye’de de yaşayan Kazak toplulukları vardır (Tekin 2003: 107).

Kazakistan nüfusunun çoğunluğunu Kazaklar ve Ruslar oluşturmaktadır. Kazakistan nüfusu 1989 sayımına göre 16.199.100, 1999 sayımına göre 14.953.100 olarak sayılmıştır.¹¹⁶ Günümüzde ise nüfus yaklaşık 16 milyon civarındadır. Bunların yaklaşık 9 milyonu Kazak, 5 milyonu da Rus’tur. Dünya genelinde ise 2000 yılı itibari ile yaklaşık 11 milyon Kazak yaşadığı tahmin edilmektedir.¹¹⁷

Kazak Türkçesi 19. yüzyıl sonlarında yazı dili olmuştur. 1929 yılına kadar Arap harfleriyle, 1929-40 yılları arasında Latin harfleriyle yazılmıştır. 1940’tan itibaren ise Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Kazak Türkçesi’nin bazı ses özellikleri şöyledir;

Kelime başı y sesi j ye dönüşmüştür. Yat- > jat-, yüz > jüz-.

“ř” sesi “s” ye dönüşmüştür. Baş > bas, yaşıl > jasıl.

“ç” sesi “ř” ye dönüşmüştür. İç- > iş-, uç- > uş-.

¹¹⁶ Ali Yiğit, 2001, “Kazakistan’ın Değişen Etnik Yapısı”, Fırat Üniv. Sos. Bil. Dergisi, s. 1-15.

¹¹⁷ Yiğit, 2001, a.g.e s.12.

Çok heceli fiillerin son sesindeki “ğ”, “w” ye dönüşmüştür. Barıg > baruw, kelüg > kelüw.

“İğ” ve “ig” ses grupları “ıy” ve “iy” dönüşmüştür. Yıg- > jıy-, teg- > tiy-.¹¹⁸

Qazirgi Kazak Tili-Morfologiya adlı eserde; çatı kategorisinin özne ve nesnenin hareket ile ilişkisini veya tam tersine hareketin özne ve nesne ile ilişkisini bildiren dil bilgisel vasfının güçlü olduğu belirtilmiş ve çatı kavramı şu şekilde tanımlanmıştır: “Özetle fiil çatısı hareketin (işin) özne ve nesne ile ilişkisini ve özne ile nesnenin hareketle ilişkisini bildiren yapı sistemidir.”¹¹⁹

Batır, *Dil İncelemesi* adlı eserinde fiil çatılarını öznelerine göre ve nesnelere göre fiiller olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Öznelerine göre fiilleri de; etken, dönüşlü, edilgen, işteş, oldurma şekillerine ayırmıştır. Nesnelere göre fiilleri ise; geçişli ve geçişsiz fiiller olmak üzere iki gruba ayırmıştır.¹²⁰

Türkçenin üç büyük grubunu temsil eden yazı dillerinde ikisinde çatı konusuna değindik. Şimdi de üçüncü grubun yani Kuzey (Kıpçak) grubunda yer alan ve grubun en önemli yaz dili olan Kazak Türkçesinde fiil çatısını inceleyeceğiz.

2.3.1. Yalın (Etken) Çatı

Yalın çatı Kazak Türkçesinde diğer lehçelerde olduğu gibi yapıbilimsel bir eki olmadığı için gösterilmez. Fakat çatı grubunda yer alan önemli bir çatıdır ve her lehçede bulunur. Herhangi bir çatı eki almamış geçişli ya da geçişsiz tüm eylemler eğer bir kılıcı varsa, yalın çatılıdır. Bu eylemler istedikleri şekilde olabilirler. Yalın çatılar kendi içerisinde geçişli yalın çatılar ve geçişsiz yalın çatılar olmak üzere iki gruba ayrılır. Diğer çatı ekleri oluşurken yalın (etken) çatıya ihtiyaç duyarlar.

Kazak Türkçesinde yalın (etken) çatı “*negizgi etis*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 39). Kırgız Türkçesinde de bu çatıyı karşılayan herhangi bir ek yoktur. Nesne alabilme

¹¹⁸ Tekin, 2003, a.g.e s. 108.

¹¹⁹ Onur Balcı, 2010, *Bugünkü Kazak Türkçesi Gramerlerinde Ses ve Şekil Bilgisinin İşlenişi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, s. 218.

¹²⁰ Rayımbek Batır, 2005, *Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır, s. 269.

özelliklerine göre geçişli ve geçişsiz olmak üzere iki gruba ayrılır. Çatı, Kırgızcada etken çatı olarak “*negizgi mamile*” diye adlandırılır (Naskali 1997: 39).

Batır, etken çatıları; “özne fiilin bildirdiği işi yapar veya başka bir özneye yaptırır” diyerek tanımlar. Ettirgenlik ekleri alan fiillerin de etken çatılı olduğunu ileri sürer. (2005: 269)

KKTM adlı eserde *negizgi* etisin; hususi bir yapısı bulunmayan başka fiil yapılarına kök veya gövde olan yapılar olduğu belirtilmiştir (Balcı 2010: 218).

(76) a. *Bir küni Kojı hanıñ üstine kirip **baradı**. (KNF VII)*

“*Bir gün Hoca, hanın huzuruna varıp girer.*”

b. *Kezinde talay adamğa jaksılık **istep edim**. Ne kerek, sonın birde birinen kayır jaksılığmıñ karızı **ķaytpadı**.(KHH)*

“*Vaktiyle pek çok insana iyilik yaptım. Ne var ki, bu iyiliğimin karşılığı bir kez olsun bana geri dönmedi.*”

Kazak Türkçesine ait 76a ve 76b örneklerinde gördüğümüz *bar-* ve *ķayt-* fiilleri geçişsiz yalın çatı örnekleri *istep edim* ise geçişli yalın çatı örneğidir. Ayrıca görüldüğü gibi çekime giren fiiller de (*ķaytpadı*) yalın çatılı sayılmaktadır. Çatı ekleri almayıp, fiilden fiil yapma eki alan fiiller de yalın çatı içerisinde sayılmalıdır. Yukarıda verilen örnek cümleler dışında Kazak Türkçesinde görülen diğer yalın (etken) çatılı fiiller şunlardır:

Geçişli yalın çatılar; Al-(almak), adımda-(adımla-), anda-(anla-), ańsa-(özle-), at-, ber-(ver-), dön-, er-(takip et-), et-, jama-(yama-), jar-(yar-), je-(ye-), jet-(yetmek, ulaşmak), keñe-(genişle-), köpey-(çoğal-), sal-(gönder-), saqta-(sakla-), sat-, soq-(sok-), süy-(sev-), tana-(prova yap-), tile-(dile-), tüz-(düzgün hale getirmek).

Geçişsiz yalın çatı örnekleri; aya-(acı-), baq-(bak-), bol-(ol-), böje-(ağır yürümek), dola-(eli yatkın ol-), este-(akıl vermek), qan-(kan-), qos-(koş-), qon-(kon-), ońda-(doğrul-), jada-(zayıfla-), jara-(yara-), kel-, öt-(geç-), tal-(dal-), tur-(dur-), tuw-(doğ-), tol-(dol-), tús-(düş-), tayma-(korkma-), toy-(doy-), teg-(değ-).

Bir diğer Kıpçak grubu yazı dili, Kırgız Türkçesinde görülen geçişli ve geçişsiz yalın çatılara bazı örnekler şunlardır:

Geçişli yalın çatılar; aktar-(yolla-), cıyna-(topla-), cıtta-(kokla-), sana-(say-), koruko-(koru-), kurça-(kuşat-), közö-(del-), omkor-(devir-), oto-(ayıkla-), örttö-(yak-), ölçö-(ölç-), sugar-(sula-), tono-(yağmala-), tuzda-(tuzla-), tüzö-(düzle-).

Geçişsiz yalın çatılar; ata-(ad ver-), aşa-(ye-), caşa-(yaşa-), cuta-(zorlan-), colo-(yaklaş-), cönö-(yola koyul-), sına-(dene-), boşo-(kurtul-), ıkça-(sızla-), kana-(kana-), keñi-(genişle-), tünö-(gecele-), ünde-(ses çıkar-), tıñı-(iyileş-).

Kıpçak grubundan, Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde yalın çatılı örnekleri yukarıda gösterdik. Diğer lehçelerde olduğu gibi herhangi bir eki yoktur. Cümle içerisinde özne alabilen tüm fiiller bu grup lehçelerinde de yalın çatılıdır. Diğer çatıların kurulabilmesi için öncelikle bu çatıya ihtiyaç duyulur. Bundan dolayı yalın çatılar, fiil çatıları içerisinde çok önemlidir.

Türkçenin Kıpçak grubu TT'ne oldukça uzaktır. Yalın çatılı fiillerin anlaşılabilirlik ve ortaklık oranı oldukça düşüktür. Al-, baq- kel-, kana- gibi TT ve KT'nde ortak yalın fiiller mevcuttur. Kırgız Türkçesi ve TT arasında ise anlaşılabilirlik oldukça düşüktür. Bu çatılara da yansımaktadır.

2.3.2. Edilgen ve Meçhul Çatı

Kazak Türkçesinde edilgen ve meçhul fiiller *-l-* ve *-n-* biçimbirimleriyle yapılır. Edilgen çatılı fiiller “ırksız etis”olarak adlandırılır. Cümlede gerçek veya sözde bir özne varsa edilgen, özne tamamen belirsizse meçhul çatı olur. Ünlü uyumuna bağlı olarak *ı, i, u, ü* yardımcı seslerinden biriyle de kullanılabilir. Kırgızcada ise bu çatıya “*arkıluu mamiledegi etiş*” adı verilmektedir (Naskali 1997: 37).

Zeynalov, Kazak Türkçesinde kullanılan edilgen ve meçhul çatı biçimbirimlerinin *-ıl-*, *-il-*, *-l-* / *-ın-*, *-in-*, *-n-* olduğunu söyler (1993: 334). Kazak Türkçesinde bazı kalıplaşmış örnekler vardır ki edilgenlik *-l-* ve *-n-* ekleri üst üste gelmiştir. Bunlar; *jelin-* > *yenil-*, *izdelin-* > *aran-*, *baylanıl-* > *bağlan-*, *delin-* > *denil-* fiilleridir (Duru 2008).

KKTM adlı eserde, edilgen çatının, *-ıl-* (*-il-*, *-l-*) yapım eki ile ve fiil kökünde *l* sesi varsa *-ın-* (*-in-*, *-n-*) yapım eki ile yapıldığını belirtilmiştir. Bu ekler fiil kökünün anlamına,

kendiliğinden yapılma gibi bir anlam yükler. Ancak bu yapıda işi kimin yaptığı görünmez, görünse de mantıksal özne olarak görev yapar (Balcı 2010: 219).

Edilgen fiillerin öznesi ya bilinmez ya da söylenmez. Özne gibi görünen işi yapan değil işten etkilenendir. *-Il-* ve *-In-* ekiyle yapılır. Nadiren *-Is-* şeklinde fiilden fiil yapım ekini üzerine alarak görülebilir (Batır 2005: 270).

Kazak Türkçesi bir Kıpçak grubu lehçesidir. Bir fikir verebileceği açısından Kazak Türkçesi ve diğer Kıpçak grubu lehçelerinde görülen edilgenlik~meçhullük ekleri aşağıda tablo halinde de gösterilmiştir.

Tablo: 10.

Lehçeler	Edilgenlik~Meçhullük Ekleri
Başkurt Türkçesi	-l-, -ıl-, -İL-, -ül-, -ÜL- / -n-, -ın-, -İN-, -ÜN-, -ÜN-
Karakalpak Türkçesi	-l-, -ıl-, -il- / -n-, -ın-, -in-
Kazak Türkçesi	-l-, -ıl-, -il- / -n-, -ın-, -in-
Kırgız Türkçesi	-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -n-, -ın-, -in-, -un-, -ün-
Kırım-Tatar Türkçesi	-l-, -ıl-, -il- / -n-, -ın-, -in-
Kumuk Türkçesi	-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül- / -n-, -ın-, -in-, -un-, -ün-

Tablo 10'da görüldüğü gibi Kazak, Karakalpak ve Kırım-Tatar Türkçelerinde edilgenlik~meçhullük ekleri aynıdır. Bu lehçelerde ekin yalnızca *ı* ve *i* yardımcı sesli şekilleri alabildiğini görmekteyiz. Başkurt, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde ise ekin *ı*, *i*, *u* ve *ü* yardımcı seslerinin hepsini alabildiğini görüyoruz.

Kazak Türkçesinde edilgen yapma biçimbirimleri *-l-* ve *-n-* haricinde fiile edilgenlik anlamı katan başka yapılarda vardır. Bu sıfat fiilli yapılardır. Daha önce tezin giriş bölümünde bahsettiğimiz bu durumu da örnekleriyle birlikte açıklayacağız.

2.3.2.1 *-l-* Biçimbirimli Örnekler

-l- eki Kazak Türkçesinde çok yaygın kullanılan bir çatı ekidir. Ayrıca edilgen ve meçhul yapmada da en çok bu ek kullanılır. İşin direk olarak özne tarafından yapıldığını

gösterir. Öznenin pasif olduğu ve işin direk olarak nesneye yapıldığını gösteren eylemler oluşturur.

Karaörs, bu ek için geçişsizlik eki demiştir ve aqıl-(takip et-), bögel-(gecik-), ırgal-(sallan-), izdel-(izlen-), qamal-(tutuklan-), kemiril-(hor görül-), köteril-(yüksele-), laqtırıl-(fırlatıl-) örneklerini vermiştir.¹²¹

Tamir, *Kazak Türkçesi Grameri*'nde *-l-* biçimbirimi için “pasiflik ve meçhullük” ifade eden bir fiilden fiil yapma eki olduğunu söyler. Aytıl-(söylenil-), ayaqтал-(bit-), beril-(veril-), şaqırıl-(çağırıl-) gibi fiilleri örnek verir (2007: 449).

(77) a. *Qaşqandı quwmaydı, jıǵılǵandı urmaydı. (Maqaldar, 116)*

“Kaçanı kovalamazlar, yıkılanı vurmazlar.”

b. *Ayran işken qutılar, şelex jalaǵan tutılar. (KNKA 34)*

“Yoğurt yiyen kurtulur, kap yalayan tutulur”

77a örneğinde edilgen yapılı bir fiil çatısı görmekteyiz. *Jıǵ-(yık-)* eylemi geçişli bir eylem ve edilgenlik eki *-l-* yi alarak geçişsiz hale gelmiştir. 77b örnek cümlede de aynı şekilde geçişli bir eylem olan *tut-* fiiline edilgenlik eki gelmiş ve edilgen yapılı bir eylem oluşturulmuştur.

c. *Ol teg kana biye sütinen aşıtladı. (KTG)*

“O sadece kısrak sütünden ekşitilir.”

Yukarıda 77c no’lu örnekte de Kazak Türkçesinde çatı eklerin üst üste gelebildiklerini görüyoruz. Fiil *aşı-t-ıl-* şeklinde ettirgenlik *-t-* ekinin üstüne *-ıl-* edilgenlik biçimbirimi gelmesiyle oluşmuştur. Fiilin en sonundaki çatı eki edilgenlik eki olduğu için eylem edilgen çatılıdır.

Kazak Türkçesinde görülen diğer edilgen yapılara örnekler şunlardır:

Aşıl-(açıl-), ayrıl-, ayıptal-(suçlan-), aqtarıl-(dökül-), bezenil-(süslenil-), qamal-(çevril-), burıl-(burul-), ezil, jabil-(örtül-), jarıl-(yarıl-), jaral-(yaratıl-), üzil-(koparıl-), şeşil-(çözül-), matal-(bağlan-), meñeril-(yönetil-), müjil-(kesil-), oral-(sarıl-), özgeril-(değiştiril-),

¹²¹ Metin Karaörs, 2005, *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*, Ankara, s. 86.

sapırıl-(karıştırıl-), şayqatıl-(çalkalan-), tartıl-(hazırlan-), terbel-(sallan-), terbetil-(sallandırıl-), tuwral-(doğran-), urlan-(çalın-), buzıl-(bozul-), savıl-(sağıl-).

Bir diğer Kıpçak grubu lehçelerinden, Kırgız Türkçesinde görülen *-l-* biçimbirimli örnekler ise şunlardır:

Baştal-(başlanıl-), aktal-(aklanıl-), basıl-(dinil-), cabıl-(örtül-), kıstal-(sıkıştırıl-), omkorul-(yıkıl-), tabıl-(bulun-), tıyıl-(menedil-), tikil-(dikil-), ugul-(duyul-), üyül-(yığıl-), üzül-(kesil-).

Kıpçak grubu dillerinden olan Karakalpak Türkçesinde de atal-(ad koy-), qıyıl-(kesil-), toqıl-(dokun-) gibi edilgen fiil örnekleri vardır. Karakalpak Türkçesi büyük oranda Kazak Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Fakat Kıpçak grubu diğer lehçelerinden olan Kırgız Türkçesi biraz daha farklıdır. Edilgenlik ekleri Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde ünlü uyumuna bağlı değilken Kırgız Türkçesinde bağlıdır.

Kazak Türkçesi ve TT edilgenlik ekleri aynıdır fakat aldıkları yardımcı sesler bakımından farklılık gösterirler. Genel anlamda bu iki lehçe arasında anlaşılabilirlik de zayıftır. Bu sebepten dolayı edilgen çatılı fiillerin benzerlik oranı düşüktür. Kırgız Türkçesi ile TT arasında ise bu oran daha da düşüktür.

2.3.2.2. Sıfat-Fiilli Örnekler

Daha önce tezin ilgili bölümlerinde bahsettiğimiz gibi Kazak Türkçesinde de edilgenlik biçimbirimi eklerini kullanmadan fiile edilgenlik anlamı kazandırılmaktadır. Bu, sıfat-fiilli yapılarla sağlanır ve Kazak Türkçesinde kullanımı yaygındır. Şimdi bu bahsettiğimiz yapıların cümle içerisinde kullanımlarına bakalım.

(78) a. *Okyabr' revolyutsiyasi aldında qalıptasqan intelligentsiya ökilderiniñ tanımsız sızısı.*¹²²

“Ekim ihtilali öncesinde adet haline getirilmiş Kazak aydınlar sınıfı temsilcilerinin kararsız sesi.”

¹²² Salih Sevim, 2003, *Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaksının Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, s. 57.

b. *Ol körgen qorlığın jılap kelip, ökesine ayıttı. (KTG)*

“O gördüğü eziyeti ağlayarak babasına söyledi.”

c. *Aytılğan söz atılğan oq. (KNKA 35)*

“Söylenmiş söz atılmış ok(tur).

78a no’lu cümle Kazak Türkçesinde görülen sıfat-fiilli yapıların edilgenlik anlamı taşıdığına dair örnek bir cümledir. Qalıptas-(kalıplaş- veya adet haline gelmek) fiiline *-qan* sıfat-fiilli getirilmiş ve anlam değişmiştir. Bu, Chomsky’nin cümle içerisinde taşınım ve dönüşümlerle ilgili dikkat çektiği konuyla alakalı olan *genişletilmiş yansıtma ilkesine*¹²³ dayalı bir durumdur.

Bu ilkeye göre cümlenin derin yapısında her ögenin belli bir dizilişi vardır. Fakat yüzey yapıda bu öğelerin yerleri değişebilir. 78a no’lu örnek cümlemize geri dönelim. Bu cümle yüzey yapıdadır. Derin yapıdaki şekli ise şöyledir;

İntelligentsiya ökilderiniñ tanımsız sızısı Okyabr’ revolyutsiyasi adında qalıptastı.

“Kazak aydınlar sınıfı temsilcilerinin kararsız sesi Ekim ihtilali öncesinde adet haline gelmişti.”

78a cümlesinin derin yapısını gördük, bu derin yapı yüzey yapıya dönüştürülmüş ve sıfat-fiilli bir yapı oluşturulmuştur. Bu sıfat-fiilli yapı tek başına kullanıldığı zaman edilgen veya meçhul bir anlam taşır. *Qalıptas-* geçişsiz bir eylem olduğu için bu bir meçhul çatıdır.

78b örnek cümlesinde ise farklı bir sıfat-fiil oluşumu söz konusudur. Cümlenin derin yapısında iki farklı derin yapı vardır ve bunlar 78b örnek cümlesinde üst yapıda birleştirilmiştir. Bu iki derin yapı şunlardır;

1. Ol qorlığ kördi. “O eziyet gördü”

2. Ol jılap kelip, ökesine ayıttı. “O, gördüğü (görülen) eziyeti babasına anlattı.”

Bu yapılarda ortak olan “Ol” zamirinden dolayı bu iki cümle birleştirilebilir. Birleştirilirken 1. Cümlede belirtisiz nesne olan qorlığ’ın üst cümlede taşınımı söz konusudur. Kendi yüklemine sağına geçmiştir ve bunu sıfat-fiilli bir yapı oluşturarak gerçekleştirmiştir.

¹²³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Karabulut, 2010, a.g.e, s.364.

Körgeñ qorlığ (görülen eziyet) her hangi bir bağlam içinde değilken ve özneyi çağrıştırıcı bir işaret yokken buna benzer yapılar genellikle edilgen olarak anlaşılır (Karabulut 2011: 138).

77a ve 78c örnek cümleleri ise Kazak Türkçesinde edilgenlik görevi de olan sıfat-fiillerin, edilgenlik eki olan *-l-* biçimbiriminden sonra da gelebildiğine dair örneklerdir.

2.3.2.3. *-n-* Biçimbirimli Örnekler

Kazak Türkçesinde *-n-* biçimbirimiyle edilgen yapılar oluşturulduğundan söz etmiştik. 79 no'lu cümlede de bu *-n-* biçimbirimli edilgen yapılara ait bir örnek görmekteyiz. Fiil salala-(ayır-)-geçişli bir eylemdir ve *-n-* edilgenlik biçimbirimiyle geçişsiz hale gelmiştir. Bu yüzden fiilin edilgen çatılı olduğunu görüyoruz.

Tamir, aslen fiillere dönüşlülük anlamı katan bu ekin aynı zamanda *-l* ile biten ve içinde *l* bulunan fiillerden de pasif ve meçhul fiiller yaptığını söyler. şu örnekleri verir; alın-, ilin-(örül-), tazalan-(temizlen-), bölün-(bölün-).

Ceritoğlu, bu ekin aslında kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yaptığını fakat *-l-* ünsüzü ile biten fiillerden sonra meçhullük eki olarak da kullanıldığını söyler. (1994: 19)

(79) *Bawırınan salalanıp taraydı üş say. (TEA 100-8)*

“Bağrından kollara ayrılıp üç yere dağılır.”

-n- biçimbirimli diğer edilgen çatılı örnekler şunlardır; alın-(alın-), malın-(daldırıl-), salın-(kurul-), tilin-(dilin-).

İşlek olmasa da birleşik *-lin (-lin-)*, *-nil- (-nil-)* ekleri de edilgenlik yapmada kullanılır. Örneğin: alma je-lin-di (elma yenildi), jok izde-lin-di (kayıp arandı), at bayla-nıl-dı (at bağlandı.), saylan-(seçil-) (Balcı 2010: 220).

TT'nde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de *-n-* ekiyle edilgen~meçhul fiiller kurulabilmektedir. Bunu örneklerin benzerliklerinden de anlayabiliyoruz. Örneğin; tilin-, alın-, temizlen-, bölün- gibi örnekler her iki lehçenin de yazı dilinde var olan edilgen fiillerdir.

2.3.3. DönüŖlü Çatı

DönüŖlü çatı asli eki Kazak Türkçesinde de *-n-* ekidir. Ayrıca *-l-* biçimbirimiyle de dönüŖlü eylem yapma kuralı bu lehçede de geçerlidir. DönüŖlü çatıda eylemin özne üzerine bir dönüŖü söz konusudur. Eylemden birinci derece etkilenen öge özne olmalıdır. Kazak Türkçesinde dönüŖlü çatı “*Özdik etis*” olarak adlandırılmıştır.

Tüm lehçelerde olduğu gibi Kırgızcada da asli dönüŖlülük eki *-n-* biçimbirimidir. Fiillerdeki oluşun özneye döndüğünü veya öznenin eylemi kendi kendine yaptığını bildirir. İşlek bir çatıdır. “*özdük mamile*” adı verilir (Naskali 1997: 34).

DönüŖlü çatılar genellikle geçişli fiillere gelerek geldikleri fiilleri geçişsiz hale getirir. Kazak Türkçesinde ayrıca *-tAn-*, *-lAn-* ekleri de dönüŖlülük anlamı kazandıran eklerdir. Bu eklerle ilgili örnekler şunlardır; *Attan-*(yola çıkmak), *ekilen-*(kızmak, kızgın hale gelmek), *şattan-*(çok sevinmek).¹²⁴

Kazak Türkçesi ve diğeri Kıpçak grubu lehçelerinde dönüŖlülük eklerinin görünümü şu şekildedir:

Tablo: 11.

Lehçeler	DönüŖlülük Ekleri
Başkurt Türkçesi	<i>-n-</i> , <i>ın-</i> , <i>in-</i> , <i>ün-</i> , <i>ün-</i> / <i>-l-</i> , <i>-ıl-</i> , <i>ıl-</i> , <i>-ül-</i> , <i>-ül-</i>
Karakalpak Türkçesi	<i>-n-</i> , <i>-ın-</i> , <i>-in-</i> / <i>-l-</i> , <i>-ıl-</i> , <i>-il-</i>
Kazak Türkçesi	<i>-n-</i> , <i>-ın-</i> , <i>-in-</i> / <i>-l-</i> , <i>-ıl-</i> , <i>-il-</i>
Kırgız Türkçesi	<i>-n-</i> , <i>-ın-</i> , <i>-in-</i> , <i>-un-</i> , <i>-ün-</i> / <i>-l-</i> , <i>-ıl-</i> , <i>-il-</i> , <i>-ul-</i> , <i>-ül-</i>
Kırım-Tatar Türkçesi	<i>-n-</i> , <i>-ın-</i> , <i>-in-</i> / <i>-l-</i> , <i>-ıl-</i> , <i>-il-</i>
Kumuk Türkçesi	<i>-n-</i> , <i>-ın-</i> , <i>-in-</i> , <i>-un-</i> , <i>-ün-</i> / <i>-l-</i> , <i>-ıl-</i> , <i>-il-</i> , <i>-ul-</i> , <i>-ül-</i>

Ek genel anlamda tüm lehçelerde aynıdır. Asli dönüŖlülük eki hepsinde *-n-* biçimbirimidir. Fakat aldıkları yardımcı sesler bakımından hepsinde aynı değildir. Kazak, Karakalpak ve Kırım-Tatar Türkçelerinde aldığı yardımcı sesler bakımından da ortaktır. Bu

¹²⁴ Zeynalov, 1993, a.g.e s.337.

lehçelerde yalnızca *ı* ve *i* yardımcı sesli şekilleri vardır. Başkurt, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde ise ek *ı*, *i*, *u* ve *ü* yardımcı seslerin hepsini alabilmektedir.

2.3.3.1. -n- Biçimbirimli Örnekler

Kıpçak grubu lehçelerinde fiillere dönüşlülük anlamını kazandıran en önemli ektir. Kullanımı oldukça işlektir. İşin etkisinin özneye döndüğü yapılar oluşturur. Bu ekle yapılan eylemlerden doğrudan doğruya özne etkilenmektedir.

Karaörs, dönüşlülük eki olarak gösterdiği -n- biçimbirimine acımdan-(yüzü kırış-), aybarlan-(gösterişli ol-), aybatan-(heybetlen-), azalan-(üzüntülü ol-), balasın-(önemseme-), baysın-(zengin görün-), jengilden-(hafifle-), küyin-(sinirlen-), öñden-(güzelleş-), ötin-(rica et-) örneklerini vermiştir (2005: 85).

Tamir de -n- biçimbirimi için “fiilleri dönüşlü hale getirir” diyerek genel bilinen durumun dışına çıkmaz (2007: 449).

Ceritoğlu, ek için “kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktadır” der. Juvın-(yıkan-), kiyin-(giyin-), körin-(görün-), oran-(sarin-), oylan-(düşün-), suran-(dilen-), taran-(taran-) fiillerini örnek olarak gösterir (1994: 19).

KKTM adlı eserde dönüşlü çatının, -in- (-in-, -n-) eklerinin fiil köküne veya gövdesine eklenmesi ile yapıldığı belirtilmiştir. Bu ekin fiil kök veya gövdesine hareketin etki ve neticesinin onu yapan öznenin kendine dokunduğunu bildiren anlam kattığı ifade edilmiştir. (Balcı 2010: 220).

(80) a. *Şal oylaydı işten tınıp kürsinip (TEA 121-9)*

“Yaşlı düşünür üzülüp iç çekerek.”

b. *Üy iyesi buğan kuwana bolıp, olarga algıs aytıptı. (KHH)*

“Ev sahibi buna sevinip, onlara teşekkür etti.”

80a no’lu örnek cümlede iç çeken (kürsin-) kişinin ya da kılıcının, cümlenin öznesi durumunda bulunan *yaşlı düşünür* olduğu açıktır. Eylem (*iç çek-*) öznenin üzerine tesir ediyor onu bir şekilde etkilediğini gösteriyor. Aynı şekilde 70b cümlesinde de eylem *kuwan-(sevin-)* cümlenin öznesine yani *üy iyesine (ev sahibine)* dönüşü, onun eylemden birinci derece etkilenişi söz konusudur. Bu eylemlerin asıl görevleri kılıcının kendisine tesir eden, kılıcıya

dönen hareketi karşılamarıdır. Eylemler bu şekilde kılıcıya tesir ettikleri için, kendi kendine olma veya yapma ifade ederler (Ergin 1977: 197).

Kazak Türkçesinde görülen diğer dönüşlü fiillerden bazıları şunlardır:

Aydarlan-(tanın-), aqavlan-(bozul-), äbigerlen-(zahmet etmek), äzirilen-(hazırlan-), enjarlan-(isteksizleş-), etten-(şişmanla-) kürbin-(çekin-), jañalan-(yenilen-), juban-(avun-), jasan-(silalan-), jutın-(yutkun-), baylan-(bağlan-), üyren-(öğren-), zorlan-.

Bir diğer Kıpçak grubu lehçesi olan, Kırgız Türkçesinde görülen *-n-* biçimbirimli bazı dönüşlü eylemler ise şunlardır; artın-(yüklen-), asın-, bölün-(bölün-), caşırın-(saklan-), cazan-(süslen-), çeçin-(soyun-), kotorun-(üstünü değış-), urun-(çarpıl-), talan-(soyul-), taran-, türün-(sıvan-).

Başkurt Türkçesi dönüşlü çatı örnekleri; taşlan-(sallan-), başlan-, yıyın-(toplan-), bizän-(bezen-), kiyin-(giyin-), tūrūn-(bürün-).

Karakalpak Türkçesi dönüşlü eylemlere; asın-, ayan-(çekin-), aytın-(söylen-), küyin-(kaygılan-), tartın- gibi fiiller örnek verilir.

Bir başka Kıpçak grubu lehçesi, Kırım-Tatar Türkçesinde ise dönüşlü fiil örnekleri şunlardır; körün-, kiyin-, taqın-(takıp takıştır-), tebin-, qaltıran-(titre-), taşlan-(soyun-).

Kumuk Türkçesinde dönüşlü çatılar örnek olarak ise; bezen-, cuwun-(yıkan-), giyin-(giyin-), görün-, maqtan-(övün-), xaşın-(kaşın-) fiilleri verilir.

Kıpçak grubu içerisinde yer alan bazı lehçelerde dönüşlü çatılara örnekler verdik. Bu lehçelerde dönüşlü eylem kuran ekin TT'nde olduğu gibi *-n-* biçimbirimi olduğu açıktır. Fakat eklendiği fiile göre aldığı yardımcı sesler lehçelerde farklılık gösteriyor. Mesela; Karakalpak, Kazak ve Kırım-Tatar Türkçelerinde dönüşlülük eki ünlü uyumuna bağlı kalmadan sadece *ı* ve *i* ünlülerini alır. Başkurt, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde ise ek ünlü uyumuna bağlıdır. Yani aldığı fiilin ünlülerine göre *ı*, *i*, *u* ve *ü* ünlüleriyle birlikte kullanılabilir. Yani aldığı fiilin ünlülerine göre *ı*, *i*, *u* ve *ü* ünlüleriyle birlikte kullanılabilir.

2.3.3.2. *-l-* Biçimbirimli Örnekler

Kazak Türkçesinde *-l-* biçimbirimi aslen edilgen ve meçhul çatı oluşturmada kullanılsa da kısmen dönüşlü çatı kurma görevi de vardır.

Erteñ olar Täñirbergenmen mıqtap bet aşısbaqşı: Ya jeñedi ya jeñiledi.

“Yarın onlar Tanrıveren’le sağlam bir şekilde yüz yüze gelecekler: Ya yenerler ya yenilirler.”¹²⁵

Küriş dani üşin egiler, gül säni üşin egiler. (KA 334)

“Pirinç tanesi için eğilir, gül süs için eğilir.”

Kazak ve Kırgız Türkçelerinde görülen *-l-* biçimbirimli dönüşlü eylemlerin bir kısmı şunlardır:

Kaz.: aqtal-(aklan-), asıl-, batsal-(başlan-), jamal-(yaman-), juvıl-(yıkanmak), бүгил-(bükül-), jıynal-(toplan-), jeñil-(yenil-), kürmel-(bağlan-), qoñıl-(giyin-), jañıl-(yanıl-). Kır.: çaynal-(çiğnen-), öñül-(eğil-), sınıl-(sınan-), taanıl-(tanın-), termel-(sallan-).

Aslen işteşlik eki olan *-s-* ekiyle Kazak Türkçesinde de olma, oluş bildiren fiiller oluşturulmaktadır. Bunlar; oyıs-(bir tarafa yönelmek, meyletmek), avıs-(değiş-), kızıs-(kızış-) vb. fiillerde görülmektedir.

2.3.4. Ettirgen Çatı

Kazak Türkçesinde ettirgen çatılı fiiller “*özgelik etis*” olarak, Kırgız Türkçesinde ise “*buyruk mamile*” olarak adlandırılır (Naskali 1997: 40). Ettirgen çatılı fiiller hem geçişli hem geçişsiz tüm fiillere gelerek geldiği fiili yalnızca geçişli yapar. Bu yüzden geçişlilik eki de denir. Tıpkı diğer lehçelerde olduğu gibi en az iki kılıcı vardır. Üst üste çatı eklerinin en çok kullanıldığı çatı türüdür.

Ettirgen çatılarda cümlenin öznesinin işi başkalarına yaptırması söz konusudur. Yaptırma işi zorlamayla, ricayla veya emirle ya da daha farklı şekillerde olabilir.¹²⁶

KKTM adlı eserde, yazar *-t*, *-tır* (*-tir*, *-dır*, *-dir*); *-kız* (*-kiz*, *-gız*, *-giz*) ekleri ile ve bu eklerin üst üste gelmesi ile kök fiilden ettirgen anlamlı fiil türediğini belirtmiştir. Bu eklerin fiil kökünün anlamına hareketin başka bir insan (özne) aracılığı ile yapılma anlamı yüklediğini belirtmiştir (Balcı 2010: 219).

¹²⁵ Sevim, 2003, a.g.e, s. 165

¹²⁶ Kerim Demirci, İsmail Ulutaş, Ferhat Karabulut, 2006, *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, Ankara, s. 99.

Ettirgen çatı, eklerinin çeşitliliği bakımından oldukça zengindir. Göstermiş olduğumuz Azerbaycan ve Özbek Türkçelerine göre ettirgen fiiller oluşturan ekler Kazak Türkçesinde daha fazladır. Şu eklerle Kazak Türkçesinde ettirgen eylemler oluşturulur; *-dIr-/-tIr-, -It-, -t-, -Ar-, -giz-/-kız-, -Ir-, -kar/-gır-, -dar-, -set-*.¹²⁷

Kırgızcada da ettirgen çatı geçişli geçişsiz tüm fiillere gelir ve sonucunda geçişli hale getirir. Ekleri de şunlardır; *-Ar-, -Ir-/-dIr-, -dUr-, -tIr-, -tUr-/-gIz-, -gUz-, -kIz-, -kUz-/-t-*.¹²⁸

Kazak Türkçesi, Kıpçak (Kuzey) grubu Türk lehçesi olduğu için bir fikir vermesi bakımından diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki ettirgenlik ekleriyle birlikte tablo halinde görünümü şöyledir:

Tablo: 12.

Lehçeler	Ettirgenlik Ekleri
Başkurt Türkçesi	-qaz-, -küz-, -qar-, -kär- / -qız-, -kiz-, -küz-, -küz- / -ğiz-, -ğiz-, -ğüz-, -ğüz-
Karakalpak Türkçesi	-qar-, -ker- / -qız-, -kiz-, -ğiz-, -giz- / -r-, -Ar- / -dIr-, -tIr- / -t-
Kazak Türkçesi	-dIr-, -tIr- / -It-, -t- / -Ar-, -Ir- / -ğiz-, giz-, -qız-, -kiz-
Kırgız Türkçesi	-dIr-, -tIr-, -dUr-, -tUr- / -gIz-, -kIz-, -gUz-, -kUz- / -t- / -Ar-, -Ir-
Kırım-Tatar Türkçesi	-t- / -dIr-, -tIr-, -dUr-, -tUr- / -gIz-, -gUz-, -kIr-, -kUr- / -ar-, -r- / -dAr- / -sAt- / -z- /
Kumuk Türkçesi	-Ar-, -Ir- / -dAr-, tAr- / -dIr-, -tIr-, -dUr-, -tUr- / -gIr-, -gIz-, -gUr-, -gUz- / -Iz- / -t-

Genel anlamda Kıpçak grubu lehçelerinde ettirgenlik eklerinin benzer olduklarını Tablo 12'den görmekteyiz. Yalnızca Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde ettirgenlik eki *u* ve *ü* yardımcı seslerini almazken, diğer Kıpçak grubu lehçeleri alabilmektedir.

Yukarıda verilen Kıpçak grubu lehçeleri ettirgenlik eklerinin tümü işlek olarak kullanılmaz. İşlek olanlardan bazılarını örnekleriyle birlikte aşağıda inceleyeceğiz.

¹²⁷ Zeynalov, 1993, a.g.e s.340.

¹²⁸ Nazgül Kadırova, 2012, *Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. s. 54.

2.3.4.1. -dIr-/-tIr- Biçimbirimli Örnekler

Ettirgenlik *-dIr-*, *-tIr-* biçimbirimi tüm Türk dillerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de en önemli ve en işlek çatı eklerindedir. Ekin Türk dilinin en eski zamanlarındaki asli şekli *-tur-*, *-tür-* olmasına rağmen, günümüzde lehçelerdeki ünlü ve ünsüz uyumları kurallarına göre bu ek değişiklik ve çeşitlilik göstermektedir.¹²⁹ Ekin ilk hali olan *-tur-*, *-tür-* şekilleri Kazak Türkçesinde artık görülmez olmuştur.

Tamir, bu eki “yaptırma veya oldurma ifade eden fiiller yapar ve sedasız veya sürekli ünsüzlerle (*l, m, n, η, r, v, y, z, w*) ile biten fiillere getirilir” diyerek tanımlamıştır (2007: 448).

Karaörs de bu eki “oldurma ve yaptırma (faktitif) ekleri” içerisinde göstermiş ve aydattır-(sürdürt-), eliktir-(heveslendir-), matastır-(bağlat-), terbeldir-(sallandır-) gibi örneklerini vermiştir (2005: 89).

KKTM adlı eserde *-tir-* (*-tir-*, *-dir-*, *-dir-*) ekinin çoğunlukla ötüksüz ya da akıcı ses ile biten fiil köklerine eklendiği ifade edilmiş ve al-dır (aldır-), bil-dir (bildir-), ayt-tır (söylet-), sat-tır gibi örnekler verilmiştir (Balcı 2010: 219).

Ettirgen çatılı eylemlerin bir özelliği olarak bu eklerde eylemi bir başkasına zorla yaptırma anlamı söz konusudur. Bu yüzden yer aldığı cümlelerde iki tane kılıcıya ihtiyaç duyar.

(81) *Eskey baydıñ köñilin köterip otırsın dep, üy iyesi Düysenbi 'yi aldiradı.(KHH)*

“*Eskey Ağa 'yı eğlendirsin diyerek ev sahibi, Düysenbi 'yi çağırılmış.*”

81 no'lu örnekte eylemimiz aldır-(çağirt-)'tır. Cümlede iki tane kılıcı olması gerekir. Kılıcıların ikisinin de cümlede görünür olması gerekmez. Bir tanesinin olup diğerinin de kendisini hissettiriyor olması yeterlidir. Genelde kılıcının bir tanesinin işi diğer kılıcıya yaptırma durumu söz konusudur. Örnek cümledeki eylemi ve kılıcıları aşağıda gösterdik.

Eylem: aldır-(çağirt-)

1. kılıcı: Üy iyesi (Ev sahibi)

¹²⁹ Hacıeminoğlu, 1984, a.g.e s.78.

2. kılıcı: Bu kılıcı kendini cümlede göstermez, fakat al-(çağır-) eylemini üy iyisi yapmadığına göre bunu bir başkasına yaptırdığını mantık olarak cümleden çıkartabiliriz. Yani cümle şu şekilde de olabilirdi: Üy iyisi Düysenbi’yi balasınga aldırdı. (Ev sahibi Düysenbi’yi çocuğuna çağırtdı). Cümle bu şekilde olunca eylem üzerindeki iki kılıcı da belirgin duruma gelmektedir.

(82) *Aşqa qazan asturma, toňganğa ot jaqturma. (KNKA 16)*

“Aça kazan asturma, üşüyene ateş yakturma”

82 no’lu örnekte iki ayrı ettirgen eylem vardır. Bu eylemlerin kılıcıları ve eylemleri de şu şekildedir.

Eylemler: astır-, jaqtır-

1. kılıcıları: Aş (aç) olan kişi ve toňgan (üşüyen) kişi

2. kılıcıları: “Sen” olabilir. Çünkü cümlede bir nasihat söz konusudur. Bunu nasihat eden, söyleyen gizli bir kılıcı olmalıdır.

Kazak Türkçesinde *-dIr-*, *-tIr-* biçimbirimiyle ettirgenlik bildiren diğer bazı fiiller şunlardır:

Äbdır- (şaşır-), adastır-(yolunu kaybettirmek), aldır-(kestir-), avıstır-(değiştir-), baqtır-, bastır-, aytır-, bildir-, biriktir-, birleştir-, ezdir-, böktir-(şişir-), jayğastır-(yerleştir-), jalğastır-(devam ettir-), jarıstır-(yarıştır-), jarastır-(barıştır-), laktır-(fırlat-), kondır-(misafir ettir-), soydır-(hayvan kestir-), dem saldır-(dua okut-), küldir-(güldür-), jaktır-(çaktır-), saldır-, tiktir-(diktir-), umıttır-(unuttur-), zıttır-(aşır-).

-dIr-, *-dUr*, *-tIr-*, *-tUr-* biçimbirimli örnekler Kırgız Türkçesinde de yaygın kullanılan ettirgenlik ekidir. Ek Kırgız Türkçesinde ünsüz uyumuna bağlıdır.¹³⁰

Aldırgan bir kişi, uurusu miñ kişi (KrA 164)

“Çaldıran bir kişi, hırsız bin kişi.”

Kıpçak grubunun bir başka yazı dili olan Kırgız Türkçesinde bu ekle kurulan ettirgen çatılı fiillerden bazıları şu şekildedir; adaştır-(şaşırt-), açtır-, aňdaştır-(araştır-), baylattır-(bağlat-), bildir-, kiydir-(giydir-), korkuttur-(korkut-), kuydur-(döktür-), küttür-(beklet-),

¹³⁰ Kadırova, 2012, a.g.e s.56.

öldür-, sındır-(kırdır-), östür-(yetiştir-), tañdandır-(hayretler içinde bıraktır-), tundur-(temizlet-).

Ek, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde ünlü uyumuna bağlı değildir. Başkurt, Kırgız, Kumuk ve Kırım-Tatar Türkçelerinde ise ünlü uyumuna bağlıdır. Bu ek ünsüzle biten fiillere geldiği için ünsüz uyumu bakımından da incelenir. Verilen lehçelerin tümünde de bu ek ünsüz uyumuna bağlanmıştır. Bütün Türk lehçeleri arasında en yaygın kullanılan ettirgenlik ekidir. TT’nde ekin *-dlr-*, *-dUr-*, *-tlr-*, *-tUr* biçimleri görülür. Yani ek TT’nde ünlü ve ünsüz uyumunun her ikisine de bağlıdır.

Bildir-, birleştir-, küldir-, tiktir- gibi Kazak Türkçesinde görülen ettirgen çatılı örneklerin TT’ne çok yakın olduğunu görüyoruz. Genele baktığımız zaman ise Kazak Türkçesinde bu ekle kurulan çoğu fiilin TT’nde anlaşılması güçtür.

2.3.4.2. *-t-* Biçimbirimli Örnekler

Daha çok ünlüyle biten fiillere gelerek geçişli ettirgen fiiller yapan bir ektir. Fakat *l* ve *r* ünsüzlerinden sonra da direk olarak geldiği görülür. Ünsüzle biten fiillere geldiği zaman ise sadece *ı* ve *i* yardımcı sesleriyle kullanılır. Kazak Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bir çatı ekidir.

Tamir bu ek için “yaptırma veya oldurma ifade eden fiiller yapar” demiştir. Ünlüyle veya sürekli ünsüzlerle (*l, m, n, ŋ, r, v, y, z, w*) biten fiillere getirildiğini söyler (2007: 448).

KKTM’de *-t-* ekinin çoğunlukla ünlü ya da akıcı ses ile biten köklere eklendiği belirtilerek *azay-t* (azalt-), *köbey-t* (çoğalt-), *oqı-t* (okut-), *oyna-t* (oynat-) gibi örnekler verilmiştir (Balcı 2010: 219).

Karaörs de bu ek hakkında “oldurma ve yaptırma ifade eden ek” diye bahseder ve *abdirat*-(şaşırt-), *acırat*-(ayırt-), *alasırt*-(kısalt-), *aydat*-(sürdür-), *kemt*-(azalt-), *keñit*-(genişlet-), *öñet*-(düzelt-), *şayqat*-(çalkala-) gibi örnekleri verir.

(83) *Jılandı körgen äyelder jawlıqtarın jelpildetip, şulap üyge karay dürkirep kaşadı.*(KHH)

“Yılanı gören kadınlar başörtülerini yellendirerek, eve kadar hiç durmudan koşular”

-t- eki diğer ettirgenlik eklerinden sonra gelebilir ancak diğer çatı eklerinden sonra gelemaz. Aşağıda 84a no’lu örnekte -tır- ettirgenlik ekinden sonra -t- ettirgenlik ekinin geldiğini görüyoruz.

(84) a. *Konaktardıñ batasından uyalıp, üy iyesi äyeline ursıp, şaşıraktaki iliwli turğan etti as-tır-t-ıptı.*

“Misafirlerin duasından utanan ev sahibi hanımına söyleyip, tavanda asılı duran eti pişirtti.”

b. *Duşpan küldirip aytadı, dos jılatıp aytadı. (KNKA 63)*

“Düşman güldürüp söyler, dost ağlatıp söyler.”

84b örneğinde de Kazak Türkçesinde yaygın olan iki ettirgenlik ekini bir arada görmekteyiz. Kazak bir atasözü olan bu örnek cümle bize halk dilinde bu ettirgenlik eklerinin ne kadar yoğun olarak kullanıldığını gösteren bir kanıt niteliğindedir.

Kazak Türkçesinde görülen diğer ettirgen fiiller şunlardır:

Ağart-(beyazlat-), ağıt-(gevşet-), azğındat-(azdır-), avırlat-(ağırlaştır-), aynıt-(caydır-), baqırt-(bağırt-), biylet-(dans ettir-), bosat-(boşalt-), dıttet-(kabul ettir-), eskirt-(eskit-), erkelet-(şımart-), salbırat-(sarkıt-), jıltırat-(parlat-), jaktırt-(beğendirt-), jamsat-(bozguna uğrat-), jalındat-(alevlendir-), şakırt-(çağırt-), tarat-(dağıt-), karat-(bakıt-), kanğırlat-(tangırdat-), köpirt-(köpürt-), kenelt-(rahatlat-), qarbit-(avuçlayarak yedir-), özgert-(değiştir-), balkıt-(erit-), astırt-(pişirt-), üyret-(öğret-).

-t- eki Kırgız Türkçesinde de işlek kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Ünlüyle veya *n*, *r*, *y*, *l* seslerinden biriyle biten fiillere doğrudan, bunun haricindeki fiillere yardımcı ünlüyle birlikte gelir. Aşağıdaki örnekte Kırgız Türkçesinde -t- biçimbiriminin cümle yapısı içerisindeki durumunu da görüyoruz.

Cıluu söz cılıtat, suuk söz muzdatat. (KrA 947)

“Sıcak (yumuşak) söz ısıtır, soğuk söz dondurur.”

Kırgız Türkçesinde görülen diğer bazı *-t-* biçimbirimli örnek fiiller şunlardır; agart-(beyazlat-), boşot-(kurtar-), küçöt-(güçlendir-), kakşıt-(kurut-), kögört-(yeşer-), ıylat-(ağlat-), irilent-(irileştir-), süylöt-(konuştur-), suut-(serinlet-), tanıt-(tanıt-), tapşirt-(bildur-), taygılt-(kaydır-), tıjıt-(iyileştir-).

Görüldüğü gibi Kazak ve Kırgız Türkçelerinde çok işlek kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Genelde ünlüyle veya *l* ve *r* sesleri ile biten fiillere eklenir. Ekin kullanılışı ve işlevi Oğuz ve Karluk (doğu) grubu yazı dilleriyle aynıdır.

2.3.4.3. *-gIz-/-kız-* Biçimbirimli Örnekler

Azerbaycan Türkçesinde hatta Batı Türkçesi grubu Türk lehçelerinin hiçbirinde rastlamadığımız bir ettirgenlik ekidir. Özbek Türkçesinde ise nadir olarak kullanıldığını görmüştük. Kazak Türkçesinde de hatta daha geniş anlamda söylersek Kıpçak grubu lehçelerinde de kullanımı nadirdir. Fakat Türkçenin diğer gruplarına göre Kıpçak yazı dillerinde oldukça yaygın kullanılan bir ettirgenlik ekidir diyebiliriz.

Tamir bu ek hakkında “yaptırma veya öldürme bildiren fiiller yapar ve ünsüzlerle biten fiillere getirilir” demiştir. Aytqız-(söylettir-), alğız-(aldır-), cazğız-(yazdır-), captır-(kapattır-) örneklerini vermiştir (2007: 448).

KKTM'de, yazar *-kız* (*-kiz*, *-ğız*, *-giz*) eklerinin ünsüz ses ile biten fiil köklerine eklendiğini *al-ğız* (aldır-), *ber-giz* (verdir-), *aş-kız* (açtır-), *iş-kiz* (içir-) gibi örneklerle göstermiştir (Balcı 2010: 219).

Kazak Türkçesinde ses uyumundan dolayı yalnızca *ı* ve *i* sesleriyle kullanılır. Diğer lehçelerde *-guz-* ve *-güz-* şekilleri de vardır. Kazak Türkçesinde ekin kullanımlarını 85a ve 85b örneklerinde görmekteyiz.

(85) a. *Sondıktan şapanıma jegizip oturғанım. (KNJ)*

“O nedenle kaftanıma yedirip oturdum.”

b. *İnisin mingizgenine alğıs aytadı. (KHH)*

“Kardeşini bindirdikleri için teşekkür etti.”

Görülen diğer örnekler şunlardır:

Alğız-(aldır-), bergiz-(verdir-), jürgiz-(yürüt-), örgiz-(hayvanları otlatmaya çıkart-), ötkiz-(geçir-), urğız-(vurdur-), kirgiz-(girdir-), ürgiz-(bitki bitir-), aytqız-(söylet-).

Bu ek Kırgız Türkçesinde -gIz-, -gUz-, -kIz-, -kUz- biçimbirimleriyle karşımıza çıkar. Çok yaygın olmayan bir ektir. Görülen örnekler şunlardır; buuguz-(boğdur-), bezgiz-(kaçır-), cegiz-(yedir-), catkız-(yatır-), cutkuz-(yuttur-), kirgiz-(girdir-), kiygiz-(giydir-), oyguz-(deldir-), oturguz-(oturt-), süygüz-(sevdire-), tüygüz-(dügümlet-).

Verilen örneklerden de görüyoruz ki, Orta Türkçe dönemi Harezmi, Kıpçak Türkçelerinde var olan bu ettirgenlik eki, günümüz Kıpçak grubu yazı dillerinde de varlığını sürdürmektedir. Kazak Türkçesinde ünlü uyumuna bağlanmaksızın yalnızca *ı* ve *i* sesiyle oluşturulmuştur. Kırgız Türkçesinde ise ünlü uyumuna bağlıdır ve *ı*, *i*, *u* ve *ü* seslerinin hepsiyle kurulabilmektedir.

Bu ekin TT'nde görülmediğini daha önce de belirtmiştik. Kıpçak Türkçesinde görülen bu ekin görevini TT'nde -t-, -Dir, -DUR- gibi diğer işlek ettirgenlik ekleri üstlenmiştir.

2.3.4.4. -Ar- Biçimbirimli Örnekler

-Ar- biçimbirimli örnekler Kazak Türkçesinde nadir görülen ettirgenlik eklerinden bir tanesidir. İşlev bakımından diğer ettirgenlik eklerinden bir farkı yoktur. Geçişli geçişsiz tüm fiillere gelerek bu fiillerden geçişli fiiller yapar. 86a ve 86b no'lu örnek cümlelerde -ar- ekinin cümle içerisindeki kullanımını da görüyoruz.

(86) a. *Ana kisi ne derin bilmey, kili kürmelip, bir kızarıp, bir bozarıp turıp kalıptı. (KHH)*

“O kişi ne diyeceğini bilmeyerek, dili bağlanıp, bir kızarıp bir bozarıp kalmıştı.”

b. *Jılı jılı söyleseñ, jılan innen şığar. (KNKA 91)*

“Ilık ılık (tatlı dilli) konuşsan, yılan inden çıkar.”

Kazak Türkçesinde görülen diğer *-Ar-* biçimbirimli örnekler şunlardır; oňgar-(onar-), apar-(götür-), jiber-(gönder-), köter-(kaldır-), kızar-(kızır-).

Ek, *-ar-*, *-Ir-* şekilleriyle Kırgız Türkçesinde kullanılır. Tıpkı Kazak Türkçesinde olduğu gibi fazla işlek olmayan eklerdendir. Şu örneklerde görülür; çıgar-, kaytar-(geri ver-), tunar-(karart-), aşır-, batır-, bışır-(pişir-), bütür-(bitir-) içir-, kaçır-, köçür-(naklet-), öçür-(sildir-).

Açarçılık, köçögö çıgarat,

Kalpıcılık, üygö kamayt. (KrA 37)

“Açlık sokağa çıkarır; yalancılık, evde bırakır.”

Diğer ettirgenlik eklerinin örnekleri oldukça nadirdir. Bunları ayrı bir başlık altında göstermeden örnekleriyle birlikte aşağıda göstereceğiz.

-Ir-, *-r-* ekleriyle yapılan ettirgenlik ekleri de oldukça nadirdir. İşlev olarak diğer ettirgenlik çatı eklerinden bir farkı yoktur. Asli şekli *-Ur-* olsa da Kıpçak sahasında ses uyumundan dolayı bu şekline rastlanmaz. Şu örneklerde görülür; asır-(aşır-), estir-(duyur-), tüsir-(düşür-), ösir-(arttır-), köşir-(göçür-).

Tereñ suw batıradi.

“Derin su batırır.”

Kazak Türkçesinden alınan yukarıdaki örnek cümle içerisinde *-ır-* biçimbirimli ettirgen çatılı bir cümleyi de görüyoruz. *Bat-* geçişsiz bir yalın eylemken *-ır-* ekiyle geçişli hale getirilmiş ve ettirgen yapıya kavuşmuştur. Türkiye Türkçesinde de bu kullanım mevcuttur.

-Iz- biçimbirimli örnekler Kazak Türkçesinde yalnızca şu üç örnekte görülür; ağız-(akıt-), tamız-(damlat-), imiz-(emdir-). Bu ek TT’nde görülmez. Azerbaycan Türkçesinde ise birkaç örnekte karşımıza çıkmaktadır. Zaten bu ek Türk dilleri içerisinde belli başlı örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

-kAr- ettirgenlik eki de Kazak Türkçesinde belirli bazı örneklerde görülen bir çatı ekidir. Bu örnekler şunlardır; jetker-(ulaştır-), ötker-(yerine getir-), qısart-(kısalt-). Bu ek de

Kıpçak ve Karluk grubuna ait bir ettirgenlik ekidir. TT dahil diğer Batı grubu lehçelerinde bu ettirgenlik ekine rastlanmaz.

-set- ettirgenlik eki, oldukça nadir bir kullanım alanına sahiptir. Bu ekle kurulan ettirgen fiillere daha çok Kıpçak grubu lehçesi olan Kırım-Tatar Türkçesinde rastlanılır. Fakat bu lehçede de nadirdir. Kırım-Tatar Türkçesinde görülen örnekleri: kirset-(sok-), tursat-(yerinden kaldır-), minset-(bindir-), kiyset-(giydir-), tiyset-(değdir-). Kazak Türkçesinde görülen bir örneği de aşağıda verilmiştir.

(87) *Konaktarğa üy iyeleri jaqtırmağan pişin körsetipti.*(KHH)

“Ev sahipleri misafirleri beğenmeyerek kötü muamele gösteriyordu”

Bu ekin TT yazı dilinde görülmediğini biliyoruz. Fakat *göster-* ettirgenlik fiilinin tahlilini yaptığımız zaman *gör-set-* olduğu ortaya çıkar. Zamanla dilin ahengine uyarak TT’nde ek değişime uğramış ve *göster-* halini almıştır. Ancak *görset-* ettirgenlik eylemi Anadolu’da bazı ağızlarda değişmeden varlığını sürdürdüğünü de söylemeliyiz.

2.3.5. İşteş Çatı

Kazak Türkçesinde işteş çatı “*ortak etis*” olarak adlandırılır (Zeynalov 1993: 330). Fiillere ortaklaşma ve karşılıklı yapma anlamı katmaktadır. Eylemin karşılıklı (ortaklaşa) veya birlikte yapıldığını gösterir.

İşteş çatı, diğer çatılarda olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de -ş- ekiyle kurulur. Bu lehçede işteş çatıya “*koş mamile*” adı verilir. Kırgız ve Kazak Türkçelerinde bu ek ortak değildir. Fakat bu durum lehçelerin ses bilgisi kurallarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. İşlev olarak hiçbir fark yoktur (Naskali 1997: 57).

Kazak Türkçesi asli işteşlik eki -s- ekidir. Bu durum Kazak Türkçesindeki ş seslerinin s ye dönüşmesindedir. Ses uyumundan dolayı *ı* ve *i* yardımcı sesleriyle kullanılır. İşteş çatılar geçişli fiillerden oluşursa eylemin kılıcılar tarafından karşılıklı, ortaklaşa yapıldığı durumlar ortaya çıkar. Geçişsiz fiillerden oluştuğu takdirde eylemin kılıcılar tarafından birlikte yapıldığı anlamı katılır (Zeynalov 1993: 338).

Batır, “işin yan yana, karşılıklı olarak yapıldığını veya oluş halini bildirir. *-Is-*, bazen *+la-s-*, *-tas-*, şeklinde kalıplaşarak, bazen de *-ik-* ekiyle işteşlik yapılabilir” diyerek işteş çatıyı tanımlamıştır (2005: 269).

Tamir, işteş çatı ekini fiilden fiil yapma ekleri içerisinde *-s-* başlığı altında işlemiştir. Karşılıklı yapma ve olma ifade eden ya da birlikte yapma veya olma ifade eden fiiller yaptığını söyler (2007: 448).

Karaörs de fiilden fiil yapma eki olarak “*-s-*, *-ş-* ortaklık (müşareket)” başlığı altında şu örnekleri vermiştir; acıras-(ayrıl-), aqıldas-(danış-), aytıs-(söyleş-), dabıstas-(birbirine seslen-), dabırlas-(bağrış-), julqılas-(beraber sars-), qayıs-(kolla-), maş-(suya göm-), matas-(bağlanmalarına yardımcı ol-), örş-(hızlan-), tildes-(görüş-) (2005: 87).

KKTM adlı eserde ise işteş çatının *-s-* (*-is-*, *-is-*) ekleri ile kök fiilden türediği ifade edilmiş, bu ekin fiile, hareketi en az iki ya da daha fazla öznenin yaptığını bildiren anlam eklediği belirtilmiştir. İşteş çatı için aytıs (münakaşa et-), äkelis (birlikte getir-), aparıs (beraber götür-), artıs (birlikte görevlendir-), köris (görüş-), kelis (anlaş-), karas (bakış-), tanıs (tanış-), kömek körsetis (yardımlaş-), izdewsalı (karşılıklı ara-), at salıs (birlikte ünlen-) örnekleri verilmiştir (Balcı 2010: 219).

Kazak Türkçesi ve diğer Kıpçak Türk lehçelerinde görülen işteşlik ekleri Tablo 13’de karşılıklı olarak gösterilmiştir.

Tablo: 13.

Lehçeler	İşteşlik Ekleri
Başkurt Türkçesi	-ş-, -Iş-, -iş-, -üş-, -üş-
Karakalpak Türkçesi	-s-, -is-, -is-
Kazak Türkçesi	-s-, -is-, -is-
Kırgız Türkçesi	-ş-, -Iş-, -iş-, -uş-, -üş-
Kırım-Tatar Türkçesi	-ş-, -Iş-, -iş-, -uş-, -üş-
Kumuk Türkçesi	-ş-, -Iş-, -iş-, -uş-, -üş-

Görüldüğü gibi işteşlik çatı eki Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde *-s-*, *-is-* ve *-is-* şeklindedir. Diğer Kıpçak grubu lehçelerinde ise işteşlik ekleri *-ş-*, *-Iş-* ve *-Uş-* şekilleriyle görülür.

İşteş çatılı eylemlerin olduğu cümlelerde de ettirgen çatıda olduğu gibi iki kılıcı vardır. Fakat işteş çatılı cümlelerde bu iki kılıcı eylemi karşılıklı veya ortaklaşa yapmaktadır.

(88) a. **Sälemdesip, jön surassa jigittin esimi Şulgawbay eken.**(KHH)

“Selamlaşip, yön soran bu gencin adı Şulgawbay’miş.”

b. **Alalı altın saka atıspap bek?**

Tebisip bir tösekte jatıspap bek? (KTG)

“Alaca altın aşık atışmadık mı?”

Tepişip bir döşekte yatışmadık mı?”

Örneklerde *sälemdes-* ve *atıs-* fiillerinde eylemin karşılıklı yapıldığını *tebis-* ve *jatıs-* fiillerinde ise birlikte, ortaklaşa yapma manaları vardır.

Karşılıklı (ortaklaşa) yapılma anlamında; acıras-(alakayı kes-), aqıldas-(danış-), atıs-(atış), jağalas-(dövüş-), diktes-(bozuş-), enjarlas-(birbirini sevmemek), karas-(bakış-), köris-(görüş-), kelis-(anlaş-), koştas-(vedalaş-), kezdes-(karşılaş-), köris-(görüş-), külüs-(gülüş-), quşaqtas-(kucaklaş-), jantalas-(karşılıklı mücadele et-), söyles-(söyleş-), üles-(bölüş-), eseptes-(hesaplaş-) tatulas-(dertleş-).

Birlikte yapılma anlamında; äzildes-(şakalaş-), baylanıs-(ilişki kurmak), dabırlas-(bağrış-), kerildes-(tutuş-), sırlas-(içini dök-), tebis-(tepiş-).

Kırgız Türkçesinde işteşlik eki -ş- biçimbirimiyle yapılır. Fiillerden ortaklaşa yapılan hareketleri ifade eden fiil gövdeleri yapan ektir.

Birok bu colu telefonda üstöldö beytaanıs kisi baska biröö menen süylöşüp oturuptur.

“Fakat bu defa telefonlu masada tanımadığı kişi, başka biriyle konuşuyormuş”¹³¹

Kırgız Türkçesinde görülen bazı işteş çatılı örnekler ise şunlardır; beriş-(paylaş-), bölüş-, caktaş-(birbirini kolla-), cardamdaş-(yardımlaş-), cazış-(yazış-), çıdaş-(birlikte dayan-), karaş-(bakış-), körüş-(görüş-), izdeş-(takipleş-), suraş-(soruş-).

Bir diğer Kıpçak grubu lehçesi Kırım-Tatar Türkçesinde görülen işteş çatılı fiillere örnekler şunlardır: qucaklaş-, körüş-, qaraş-, töbeleş-(dövüş-), tabış-(buluş-), tanış- vb.

¹³¹ Ali Tan, 2005, *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, s. 50.

Karakalpak Türkçesinde görülen işteş çatılı eylemlerden bazıları şunlardır: aytış-(söyleş-), külis-(gülüş-), öbis-(öpüş-), öris-(birlikte doku-), urıs-(savaş-).

İşteşlik eki, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde aynıdır. Hem -s- biçimbirimiyle yapılır hem de ünlü uyumuna uymaz. Diğer Kıpçak grubu dillerinden Başkurt, Kırgız, Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde ise işteşlik eki -ş- biçimbirimidir ve aynı zamanda bu lehçelerde ünlü uyumuna bağlanmıştır.

Örneklere de görüldüğü gibi işteşlik çatıları Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde hemen hemen aynıdır. Diğer Kıpçak grubu lehçelerinde ise bu iki lehçede olduğu gibi olmasa da genel anlamda benzerdirler. Ek TT'nde, Başkurt, Kırgız, Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde olduğu gibi ünlü uyumuna bağlıdır. Bundan dolayı TT işteş çatılar bakımından bu lehçelere daha yakındır diyebiliriz. Kazak Türkçesi *köris-*, Kırgız Türkçesinde *körüş-* şeklindedir. Eylem TT'nde ise *görüş-* şeklinde yazı diline geçmiştir.

Ses olaylarını dikkate almazsak işlev bakımından işteşlik çatısının Türk lehçeleri arasında önemli bir farkı yoktur. Tüm lehçelerde karşılıklı (ortaklaşa) ya da birlikte yapıma anlamı verir. Bunun yanında olma, oluş bildiren fiiller de yapar.

2.4. Diğer Lehçelerde Çatı

Türkçenin diğer lehçelerinde de görülen çatılar ve ekleri hemen hemen aynıdır. O yüzden hepsini ayrı ayrı incelemek yerine kısaca bu dillerdeki verilen adlara ve örneklerine bir göz atalım. Tablo 2'de Türk lehçelerinde görülen çatılar ve isimleri yer almaktadır.

Tablo 14.¹³²

Türkiye Türkçesi	Çatı	Yalın (etken)	Edilgen~ Meçhul	Dönüslü	Ettirgen	İşteş çatı
Gagavuz Türkçesi	Zalog	Halizlik	Çekimnik ~ passiv	Çekimnik ~ dönüslü	Kauzativ ~ zorlamak	Ortaklık
Tatar Türkçesi	Yünäleşe	Töp	Passiv	Qaytım	Faktitiv ~ yöklätü	Urtaqlıq
Başkurt Türkçesi	Yünäleşe	Töp	Passiv	Töşöm	Yökmätew	Urtaqlıq
Kumuk Türkçesi	Daraca	Baş	Tüşüm	Kalım	Kauzativ	Ortaklık
Karaçay-Balkar	Ayırma	Tüz	Zorlawçu	Kaytıwçu	Katlanıwçu ~ kawzativ	Araş ayırma
Nogay Türkçesi	Zalog	Asıl	Passiv	Kaytuw	Tapşırıw ~ kauzativ	Ortaklık
Altay Türkçesi	Zalog	Tös	Aldırar	T'andırar	Kauzativ	Ömö
Hakas Türkçesi	Zalog	Öön ~ köñi	Stradatelnay	Aylanıstıg	Küsteg	Polızıg
Tuva Türkçesi	Zalog	Ündezin	Ka'çıgdaaşkin	Egidiışkin heviri	Polduruuşkun	Polçuuşkun
Şor Türkçesi ¹³³	Zalog	Tös	Passiv ~ edilgen	Karçı	Küşteg ~ ettirgen	Öme

2.4.1. Gagavuz Türkçesinde Çatı

Türkçe konuşan Hıristiyan Gagavuzlar bugün başlıca Moldova Cumhuriyetinin güney bölgesinde yaşamaktadırlar. Eskiden Besarabya adı verilen bu bölgeye Gagavuzlar 18. yy sonları ile 19. yy başlarında kuzey doğu Bulgaristan'dan göç etmişlerdir (Tekin 2003: 159).

Gagavuz Türkçesinin başlıca ses özellikleri şunlardır:

¹³² Tablodaki bilgiler Emine Gürsoy Naskali, 1997, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*, adlı eserden alınmıştır.

¹³³ Şor Türkçesi 1944 yılına kadar yazı dili olarak kullanılmıştır. Bu tarihten sonra Şor Türkçesinin yerini Hakas Türkçesi almıştır. (Tekin 2003: 79).

Kelime başında y türemesi meydana gelmiştir. Ek- > yek- (ek-), ısın- > yısın-.

Genellikle ü ünlüsünün önündeki y sesi düşmüştür. Yüz- > üz-, yügsük > üsük.

“nl” ses grubu “nn” ses grubuna benzeşmiştir. Anla- > anna-, dinlen- > dinen-.

Bazı ses özelliklerini gördüğümüz Türkçenin batı grubuna dâhil olan bu yazı dili, çatı ekleri ve örnekleri bakımından Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesiyle çok benzerdir.

Asli edilgenlik *-l-* biçimbirimidir. Açıl-, asıl-, çizil-, katıl-, tanıl-, bulun-, denen- gibi eylemler edilgen fiillere örnektir. Ekin kullanılışı ve işlevi bakımından Batı grubu diğer lehçelerden hiçbir farkı yoktur.

Özkan, *-l-* eki için “bu ek öznesi belli olmayan veya söylenmeyen fiiller yapar. Bu tür fiillere pasiflik, meçhullük fiilleri veya edilgen çatılı fiiller denir. Bu ek *-l* ünsüzü ve ünlüyle biten fiillere getirilemez, böyle fiillere aynı fonksiyonu taşıyan *-n-* eki getirilir” tanımını yapmıştır.¹³⁴ Bu tanım, Gagavuz Türkçesi edilgen~meçhul çatının tanımını niteliğindedir.

Unuduldum pek kolay...

“Unutulduum pek kolay...”

Dönüşlülük eki *-n-* biçimbirimidir. Tıpkı edilgen çatıda olduğu gibi dönüşlü çatı ekinde de Gagavuz Türkçesi ve diğer Batı Türkçesi yazı dilleri arasında hiçbir fark yoktur.

Bu ek (*-n-*), öznesi yaptığı işten etkilenen, yani yaptığı iş kendisine yönelen ve öznesi bilinmeyen veya söylenmeyen fiiller yapar. Kısaca, dönüşlü ve edilgen çatılı fiiller türetir. (Özkan 1996: 117) Bakın-, beklen-, sesirgen-(ses dinle-), takım-(dua et-), ulan-(hastalık, bulaş-) bunlar Gagavuz Türkçesi dönüşlü eylemlere örneklerdir.

Açan yaamurlar yayıcak, sän o zaman yıkanasın

“Şimdi yağmurlar yağacak, sen o zaman yıkanırsın.”

Gagavuz Türkçesinde ettirgenlik ekleri, *-Dir-*, *-DUr-* ve *-t-* dir (Zeynalov 1993: 340).

-Dir- eki oldurma ve yaptırma (ettirgen) fiilleri yapar. Aynı fonksiyonu üstlenen diğer eklerden daha yaygın bir işleklik sahası vardır (Özkan 1996: 116).

Babu kaşu almamış, ama kaldırmış çüveni da bir solukta içmiş çorbayı.

¹³⁴ Nevzat Özkan, 1996, *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara, s. 115.

“Babam kaşığı almamış, ama kâseyi kaldırmış çorbayı bir solukta içmiş.”

-t- eki de işlek bir oldurma ve yaptırma (ettirgen) ekidir. Tarihi Türk dilinde olduğu gibi iki ünlü arasında tonsuzlaşabilmektedir. Ünsüzle biten fiillerden sonra geldiğinde yardımcı ünlü olarak araya -a- ünlüsü gelir. Bunlar dışında -ıD-, -r-, -är-, -gut-, -Ir- biçimbirimleri de ettirgen çatılı eylemler yapar (Özkan 1996: 117).

Görülen diğer ettirgen çatılı örnekler şunlardır; aarıt-(ağrıt-), çürüt-, saklat-, buult-(boğdur-), ürküt-, battır-(hakkından gel-), çıkar-, alıştır-, araştıır-, yatır- gibi ettirgenlik eylemleri vardır.

İşteşlik bildiren ek Gagavuz Türkçesinde de -ş- dir. Batı Türkçesinin bir özelliği olarak ünlü uyumuna bağlıdır ve yardımcı seslerin hepsiyle birlikte kullanılır. Bu ek, ortaklaşa iş yapma veya oluş hali ifade eden fiiller yapar. Ortaklaşa iş karşılıklı veya toplu olarak yapılabilir. Oluş hali ifade eden fiillerde, tıpkı edilgen ve dönüşlü çatılı fiillerde olduğu gibi bir kendi kendine olma anlamı vardır.¹³⁵

-n- dönüşlülük eki, işteşlik fonksiyonunda da kullanılabilir. *Hey dostum tutunalım biz de horu oynama* “hey dostum biz de horu oynamaya tutuşalım” (Özkan 1996: 117).

Görülen diğer işteş fiillere örnekler; atış-, baarış-(bağrış-), çaarış-(çağrış-), çekiş-(küfürleş-), küsüş-.

2.4.2. Tatar Türkçesinde Çatı

Tatarlar, İdil-Ural bölgesinde merkezi Kazan olan Tataristan özerk cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. 19. yy sonlarına kadar Çağatay dilini kullanmışlardır. Bu yüzyılın sonlarından itibaren Kazan Tatarcası diyalekti ile yazmaya başlamışlar ve bugünkü Tatar dilinin temelleri atılmıştır (Tekin 2003: 98).

Tatar Türkçesi başlıca ses özellikleri şunlardır:

İlk hecedeki geniş yuvarlak ünlüler daralmıştır. Bol- > bul- (ol-), oqı- > ukı-, böl- > bül- örneklerinde olduğu gibi.

¹³⁵ Özkan, 1996, a.g.e, s. 117.

İlk hecedeki dar yuvarlak ünlüler genişleyip zayıflamıştır. Tur- > tor-, yut- > yöt-.

İlk hecedeki açık e ve kapalı é ünlüleri i ye dönüşmüştür. Bér- > bir-, kel- > kil-, kêt- > kit-.

“oğ, ug, ov, uv” ses grupları u ünlüsüne dönüşmüştür. Boğ- > bu-, kov- > ku-, soğık > suık örneklerinde olduğu gibi.¹³⁶

Tatar Türkçesinde edilgenlik~meçhullük ekleri *-il-*, *-il-*, *-l-* biçimbirimleridir. Örnekler; atılu, iyelü, buvılu. (Zeynalov 1993: 334). Bu lehçede de sıfat-fiilli yapıların edilgenlik anlamı taşıdığı görülür.

Sakınğan közge çöp tüşer. (KrA 1088)

“Sakınılan göze çöp batar”

Dönüslü çatı eki *-n-* biçimbirimidir. Tatar Türkçesinde Yuyn-, kiyen-, bizen-, uran-gibi dönüslü eylemler vardır. Tatar Türkçesinde *-l-* biçimbirimiyle dönüslü çatılar yapılır.

Sevgi yavluk degildir kirlitseñ iç yuvulmaz (KrA 1118)

“Sevgi mendil değıldir, kirletirsен temizlenmez.”

Ettirgenlik çatı eklerinin en çeşitli olduğu lehçelerden biridir. Ettigen çatı ekleri *-tlr-*, *-ter-*, *-dlr-*, *-dar-/Ar-/t-/Glz-/Iz-/ger-/set-* biçimbirimleridir. Görülen örnekler; aşat-, avdar-, kubar-, kürgez-, imiz-, kürset-.

Bedava aş toydırmaz (KrA 352)

“Bedava yemek doyurmaz.”

İşteş çatı eki Tatar Türkçesinde de *-ş-* ekidir. Eşleş-, elaş-, tabış-, kiliş- gibi örneklerde görülür. (Zeynalov 1993: 339).

Atlar kişneşip tanışır, insanlar söyleşip (KrA 219)

“Atlar kişneyerek tanışır, insanlar konuşarak.”

¹³⁶ Tekin, 2003, a.g.e s. 100.

2.4.3. Kumuk Türkçesinde Çatı

Kumuk Türkçesi Kıpçak grubu Türk dillerindedir. Rusya'ya bağlı başkenti Mahaçkala olan Dağıstan Özerk cumhuriyetinde konuşulur. Sovyet devriminden sonra yazı dili olmuştur (Tekin 2003: 115).

Kumuk Türkçesi başlıca ses özellikleri şunlardır:

Artdamaksıl ğ sesi -bazı örneklerde g sesi de dâhil- w ye dönüşmüştür. Ağ- > aw-, arıĝ > aruw.

Öndamaksıl g sesi y sesine dönüşmüştür. Eg- > iy-, egir- > iyir-, öĝret- > üyret- örneklerinde olduğu gibi.

Kelime başı e, é ünlüleri i ünlüsüne dönüşmüştür. Eg- > iy-, edle- > iyile-, eri- > iri-.

Kelime başı y sesi ı, i ve u ünlülerinden sonra bazı sözcüklerde c sesine dönüşmüştür. Yigren- > cirgen-, yu- > cuw-, yıĝ- > cıy-.¹³⁷

Kumuk Türkçesinde edilgen yapılar diğer lehçelerle aynıdır. Ünlü uyumuna bağlıdır. Eklendiği fiilin durumuna göre doğrudan veya yardımcı sesler vasıtasıyla kullanılır. Beril-, içil-, kurul-, sürül- gibi örnekleri vardır.

Pitnenin kırdığı heç, kırılağanı bolmasa

“Fitnenin kırdığı hiç, kırılacağı olmasa”

Dönüşlü çatılarda diğer lehçelerde olduğu gibi -n- biçimbirimiyle yapılır. Yine fiilin özneye bir geri dönüşü söz konusudur. Bakın-, çekin-, gerin-, süyün- örneklerinde olduğu gibi.

Haramdan saklanmagan, halal mala yetişmes. (KmA 1412)

“Haramdan korunmayan, helal mala ulaşamaz.”

Ettirgen çatılı fiiller Kumuk Türkçesinde -dIr-, -dUr-, -ĝUz- ve -t- biçimbirimleriyle kurulur. Oldukça işlek bir kullanıma sahiptir. Ünlü uyumuna bağlıdır. Fakat ünsüz uyumu aramaz.

¹³⁷ Tekin, 2003, a.g.e s. 117.

Osalnı ösdüregen akça (KmA 2177)

“Kötüyü büyüten akçe”

Yılğın otu yıl yanar, yıl yansa da yıldımas (KmA 3220)

“Yılğın ağacının ateşi yıl yanar, yıl yansa da ılıtmaz”

İşteş çatılı fiillerde yine aynı şekilde -ş- biçimbirimiyle kurulur. Uruş-, öbüş-, söğüş-, katnaş-, kuvalaş- gibi örnekleri mevcuttur.

Yıgilğan yabuşuvdan toymas (KmA 3212)

“Yıkılan dövüşe doymaz”

2.4.4. Karaçay-Balkar Türkçesinde Çatı

Karaçay ve Balkar diyalektleri birbirine çok yakın iki Türk halkıdır. Karaçaylar, Karaçay - Çerkes Özerk Cumhuriyetinde yaşarlar. Balkarlar ise Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyetinde yaşarlar. Karaçay-Balkarca da Sovyet devriminden sonra yazı dili olan lehçelerden bir tanesidir (Tekin 2003: 118).

Karaçay-Balkar yazı dilinin bazı ses özellikleri aşağıdaki gibidir:

Kelime başı y ünsüzü c sesine dönüşmüştür. Yaşa- > çaşa-, yığ- > cıy-.

Genelde ğ ve g sesleri w sesine dönüşmüştür. Tağ > taw, bilegü > bilewü, boğ- > buw-, tuğ- > tuw.¹³⁸

Edilgen çatılı eylemler bu lehçede de -l- ekiyle yapılır. Urul-, burul-, tüyül-, sürül-, kesil- gibi örnekler vardır.

-n- biçimbirimi dönüşlü çatı kurma işlevindedir. Kiyin-, tartın-, cuun- gibi örnekleri mevcuttur.

Karaçay-Balkar Türkçesi ettirgenlik fiilleri -dIr-, -dUr-/gız-/Ar-/t-/Iz- ekleriyle yapılmaktadır. Bildir-, mindir-, sürdür-, toydur-, kaytar-, kıçirt-, kalatdır- gibi örnekleri vardır (Zeynalov 1993: 340).

¹³⁸ Tekin, 2003, a.g.e s. 121.

İşteşlik biçimbirimi Karaçay-Balkar Türkçesinde de -ş- biçimbirimidir. Davlaş-, karaş-, kiriş-, uruş-, boluş-, işleş- gibi örnekleri mevcuttur (Zeynalov 1993: 339).

2.4.5. Nogay Türkçesinde Çatı

Nogaylar etnik bakımdan, Kazaklar gibi, Altın Ordu birliği içinde oluşmuş, Türk-Moğol karışımı bir halktır. Nogayların büyük bir çoğunluğu Kuzey Kafkasya'da Stavropol bölgesinde ve Karaçay-Çerkes özerk bölgesinde yaşarlar (Tekin 2003: 113).

Nogay Türkçesi başlıca ses özellikleri şunlardır:

Kelime başı y sesi kendini korumuştur. yapuḡ > yabık (kapalı), yağlık > yawlık.

“ş” sesi “s” sesine dönüşmüştür. Baş > bas, yaş > yas (genç).

“ç” sesi “ş” ye dönüşmüştür. Çap- > şap-(koş-), çıkar- > şıgar-, saç (çaç) > şaş örneklerinde olduğu gibi.¹³⁹

Edilgenlik eki -l- biçimbirimidir. Ek ünlü uyumuna bağlı değildir. Sadece ı ve i yardımcı seslerini alır. Atıl-, tabıl-, aşıl-, avdarıl- gibi örnekleri vardır.

*Yuwırtın aşığan **qutular**, şölmegin yalağan **tutular** (NgA 34)*

“Yoğurdunu yiyen kurtulur, çömleğini yalayan tutulur.”

Dönüşlülük eki bu lehçede de -n- biçimbirimidir. Yuvın-, körin-, kiyin-, aşuvlan- gibi dönüşlü çatılı örnekler vardır.

At aylansa qazıqqa (NgA 22)

At dolaşsa kazığa

Ettirgen çatılı eylemler bu lehçede -Dir-, -GAR-, -Gİr-, -(X)r-, -Gİst-, -kİz-, -z-, -t- ekleri ile sağlanmaktadır. Diğer lehçelerde görülmeyen bir ettirgenlik biçimbirimi olan -Gİst- ettirgenlik eki bu lehçede görülmektedir. Ettirgenlik ekleri ünlü uyumuna bağlı değildir.

¹³⁹ Tekin, 2003, a.g.e s. 114.

Suklandır-, yetker-, sızgır-, şıgar-, emgist-(emzir-), kirst-(giydir-), toygıst-(dozur-), turgıst-(yerleştir-), azayt-, uzayt-, kıldır- gibi edilgen çatılı örnekler görülür.¹⁴⁰

Aylandırğan awıruw, almay qoymas (NgA 27)

“Dolaştırın hastalık, almadan bırakmaz.”

Diğer çoğu lehçede ş olan işteşlik eki bu lehçede -s- dir. Görülen örnekler; kelis-, alıs-, yarıs-, söyles- gibi işteş çatılı eylemler vardır.

Yoqlıq urıstırar, barlıq yarastırır (NgA 44)

“Yokluk dövüştürür, varlık barıştırır.”

2.4.6. Altay Türkçesinde Çatı

Altayca, Dağlık Altay Özerk bölgesinde yaşayan Oyrot, Telengit ve Telecütlerle kuzey Altay diyalektlerini konuşan Tuba, Kumandı ve Çalkanduran yazı dilidir. Sovyet devriminden sonra 1922’lerde yazı dili olmuştur (Tekin 2003: 89).

Altay Türkçesindeki bazı ses olayları şu şekildedir:

İlk hecedeki “oğ, ov, uğ, uv” ses grupları *û* sesine dönüşmüştür. Boğ- > bû-, kıov- > kû-, tuğ- > tû.

İlk hecedeki “ıg” ses grubu “ıy” ses grubuna dönüşmüştür. İgla- > ıyla- örneğinde olduğu gibi.

Kelime başı y sesleri *d* sesine dönüşmüştür. Yaş > d’aş, yılan > d’ılan.¹⁴¹

Altayca edilgenlik biçimbirimi -l- dir. Adal-, kıstal-, oktol-(doldurul-), ugul-(duyul-), cabıl-(örtül-) gibi örnekleri vardır.

Dönüşlü eylemler -n- biçimbirimiyle yapılır. Örnekler; aktan-(aklan-), kiyin-(giyin-), aruulan-(temizlen-), sogun-(vur-), tudun-(tutun-).

¹⁴⁰ Nesrin Güllüdağ, 1998, *Nogay Türkçesi Grameri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, s. 130.

¹⁴¹ Tekin, 2003, a.g.e s. 90.

Ettirgen eylem yapma biçimbirimleri; *-ar-*, *-r-*, *-Dir-*, *-Dür-*, *-gIs-*, *-gUs*, *-t-* ekleridir. Bu eklerden bazı örnekler şunlardır; ajır-(aşır-), bijır-(pişir-), büdür-(bitir), toydır-(doyur-), çaçtır-(saçtır-), toygıs-(doyur-), tiygıs-(dokundur-), d'ürgüs-(yürüt-), oturgus-(oturt-), ıylat-(ağlat-), bojot-(kurtar-).

İşteşlik çatı eki bu lehçede de *-ş-* biçimbirimidir. Şu örnekleri vardır; cazış-(yazış-), izdeş-(izleş-), amıraş-(beraber dinlen-), koştoş-(birlikte yükle-), tölöş-(birlikte öde-).¹⁴²

2.4.7. Hakas Türkçesinde Çatı

Hakas Türkçesi Rusya'ya bağlı Hakas Özerk bölgesinde, Yenisey, Abakan ve Çulım ırmaklarının orta mecrasında yaşayan Türk halkının konuştukları yazı dilidir. Bu halk eskiden Abakan Tatarları ve Yenisey Türkleri diye anılırdı (Tekin 2003: 76). Bölgede yaşayan yerli halkın belirtilmesi için “Hakas” kelimesinin resmî olarak kullanılması Sovyetlerin ilk yıllarına denk gelir. 9. ve 10. yüzyıllarda Çin kaynaklarında geçen “Hyagas” terimi ise Yenisey Kırgızlarını belirtmekteydi.¹⁴³

Hakas Türkçesi ses özelliklerinden bazıları şunlardır:

Hakas Türkçesinde *d* sesi *z* ye dönüşmüştür. Adır- > azır-, udı- > uzı-(uyu-).

Kelime başı *y* sesi *ç* sesine dönüşmüştür. Yügür- > çügür-(koş-), yakşı > çahşı.

Ünlüler arası hariç *ç* sesi *s* sesine dönüşmüştür. çak- > saħ-(çak-), çık- > çih- örneklerinde olduğu gibi.

Hece ve kelime sonu *ş* sesi *s* sesine dönüşmüştür. Baş > pas, ukşaş > oħsas (benzer).

Kelime başı *b* sesi *p* sesine dönüşmüştür. Bér- > pir-, bôl- > pol-.

“*a, ı, o, u*” ünlülerinden önce gelen veya son ses durumunda olan *k* sesi *ħ* sesine dönüşmüştür. kâdın > ħazın (dünür, kayın), kûçak > ħucaħ (kucak).

Edilgen çatı eki Hakas Türkçesinde *-l-*, *-ıl-*, *il-* şekilleriyle kurulur. Eklerden de anlaşılacağı gibi ünlü uyumuna bağlı değildir. Sonu *g* ve *ğ* sesleriyle biten fiillerde bu sesler

¹⁴² Kadırova, 2012, a.g.e s. 54-68.

¹⁴³ Ekrem Arıkoğlu, 1996, Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, a.g.e s.8.

düşer ve ünlü ikizleşmesi olur. Çuğıl- > çuul- (yıkan-), tügil- > tüül- (dügül-) örneklerinde olduğu gibi. Görülen örnekler; azıl-(açıl-), azırıl-(ayrıl-), çil-(yemek yen-), ıgil-(yığıl-), ırıl-(yırıl-), izil-(içil-), kiril-(geril-), örtel-(yan-), tartıl-(çekil-).¹⁴⁴

Hakas Türkçesi dönüşlülük eki bakımından diğer lehçelerle aynıdır. *-n-* biçimbirimi sadece düz ünlülerle birlikte kullanılır ve eyleme dönüşlülük anlamı kazandırır.

Görülen örnekleri şu şekildedir; aarın-(utan-), açın-(acın-), çapsın-(yapış-), çazın-(saklan-), çidin-(itin-), çuun-(yıkan-), hılın-(yapıl-), moon-(asın-), sının-(sebepsiz yere çıkış-), tarın-(öfkelen-), tayan-(dayan-), tebin-(tepin-), tirin-(hazırlan-), toğın-(çalış-), tığın-(yemek yemek).

Ettirgenlik yapma biçimbirimleri Hakas Türkçesinde; *-Dir-*, *-ğıs-*, *-gis-*, *-hır-*, *-kir-*, *-Ir-*, *-Is-*, *-t-*, *-tis-*¹⁴⁵ ekeridir. Bu lehçede daha önce diğer lehçelerde görmediğimiz *-hır-*, *-Is-*, *-tis-* gibi ettirgenlik ekleri karşımıza çıkmaktadır. Görülen örnekler şu şekildedir; azındır-(acındır-), aylandır-(döndür-), aralastır-(karıştır-), izendir-(güvendir-), nandır-(döndür-), çörgis-(gönder-), tırgis-(dirilt-), turğıs-(yerleştir-), iskir-(haber ver-), oşhır-(kurtar-), öskir-(büyüt-), toşhır-(doyur-), azır-(aşır-), pazır-(bastır-), pızır-(pişir-), tüzir-(düşür-), uçır-(söndür-), irtir-(geçir-), sinjir-(sindir-), agıs-(süzdür-), emis-(emzir-), azırat-(beslet-), amırat-(sakinleştir-), ardat-(çürüt-), nımzat-(yumuşat-), unat-(ufala-), uzat-(uzat-), körtis-(göster-)¹⁴⁶.

İşteş çatılı fiiller *-s-*, *-ıs-*, *-is-* biçimbirimleriyle kurulur. Fakat bu çatılara ünlüyle başlayan bir ek getirildiği zaman *s* sesi *z* ye tonlulaşır. Tartıs-arğa > tartızarğa (çekiş-), köriserge > körizerge (görüş-), izenneserge > izennezerge (selamaş-).¹⁴⁷ Bunlar dışında Hakas Türkçesinde görülen bazı işteş çatılı fiiller şunlardır; aarlas-(karşılıklı saygı göster-), azıras-(birlikte beslen-), çoohtas-(konuş-), hıabis-(tutuş-), harıs-(karşı gel-) hıucahtas-(kucaklaş-), köölenis-(karşılıklı sev-).

2.4.8. Tuva Türkçesinde Çatı

Tuva Türkçesi ona çok yakın Karagas (Tofalar) diyalekti ile birlikte Türk dilinin ayrı bir kolunu oluşturur. Tuvalar kendilerine Tıva kiji ya da Tıvalar derler. Bilimsel yapıtlarda

¹⁴⁴ Arıkoğlu, 1996 a.g.e s. 57.

¹⁴⁵ Arıkoğlu, 1996, a.g.e s. 57 - 60.

¹⁴⁶ Sadece Hakas Türkçesinde görülen bu ek sadece bu örnekte vardır. Arıkoğlu, 1996, a.g.e s. 60.

¹⁴⁷ Arıkoğlu, 1996, a.g.e s. 55.

Uryanhaylar, Soyotlar, Soyonlar ve Tannu-Tuvalar diye de anılırlar (Tekin 2003: 72). Tuvalar günümüzde, Kazakistan'ın doğusunda Baykal Gölünün güneyinde, Uygur Sincan Özerk bölgesinin kuzeyinde yer alan başkenti Kızıl olan Tuva Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. 1921–44 yılları arasında bağımsız yaşayan Tuvalar, 1944 yılında Sovyetlere bağlanmıştır.

Tuva Türkçesinin başlıca ses özellikleri şunlardır:

Tuva Türkçesinde *d* sesi ünlüler arasında korunmuş, hece ve kelime sonunda ise *t* sesine dönüşmüştür. *ûdı-* > *udu-*, *tod-* > *tot-*.

Kelime başı *y* sesi *ç* sesine dönüşmüştür. *yâş* > *çaş*, *yér* > *çer*

Kelime sonu *ç* sesi *ş* sesine dönüşmüştür. *bıç-* > *bış-*, *üç* > *üş*.

Kelime ve hece sonu *z* sesi *s* sesine dönüşmüştür. *âz* > *as* (*az*), *biz* > *bis*.

Ünlüler arası *ş* sesi *j* sesine dönüşmüştür. *aşur-* > *ajır-(aşır-)*, *aşıl-* > *ajıl-* örneklerinde olduğu gibi.¹⁴⁸

Edilgen çatılar *-l-* biçimbirimiyle kurulur. Getirildiği eylemin ünlülerine göre yardımcı ünlü alır. Yani ünlü uyumuna bağlıdır. Tuva Türkçesinde bu ekten sonra ünlüyle başlayan başka bir ek geldiği zaman yardımcı ünlü düşer ve ünsüz benzeşmesi meydana gelir. *Tögül-* > *töglür-* > *töktür-* (1. saçıl - 2. boşal-), *çazıl-* > *çaslır-* > *çastır-* (çözül-, açıl-) örneklerinde olduğu gibi. Ayrıca Tuva Türkçesinde sonu *-t-* ile biten fiillerde, bu ünsüzün ikizleşmesi sonucu ek; *-tıl-*, *-tul-* şeklini alır. *Kut-tul-(koyul-)*, *çat-tıl-(yatıl-)*, *dıt-tıl-(yün kabar-)*.¹⁴⁹

Bunlar dışında görülen örnekler; *ajıttal-(açıl-)*, *ajıl-(aşıl-)*, *azırıl-(ayrıl-)*, *çarıl-(yarıl-)*, *dınnal-(dinlen-)*, *üzül-(kop-)*.

Dönüşlülük eki çeşitlilik bakımından en fazla olan lehçedir. Tuva Türkçesinde *-n-*, *-DIn-*, *-DUn-*, *-ttIn-*, *-ttUn-* biçimbirimleriyle dönüşlü eylemler yapılır. Bazı örnekleri şunlardır; *aaylan-(düzenlen-)*, *aalan-(bağır-)*, *aybılan-(ricada bulun-)*, *azıran-(beslen-)*, *bekten-(prangalan-)*, *bijekten-(bıçaklan-)*.

Ettirgen çatılı fiiller Tuva Türkçesinde *-Dır-*, *-DUr-*, *-gIs-*, *-gUs-*, *-Ir-*, *-Ur-*, *-Is-*, *-Us-*, *-t-*, *-zir-* ekleriyle sağlanır. Görülen örneklerden bazıları şunlardır; *ajındır-(acındır-)*, *astır-*

¹⁴⁸ Tekin, 2003, a.g.e s.74.

¹⁴⁹ Arıkoğlu, 1996, a.g.e s. 56.

(azdır-), kestir-(kestir-), kastır-(kazdır-), östür-(büyüt-), hömdür-(gömdür-), hondur-(kondur-), handır-(kandır-), argıs-(zayıflat-), ajır-(aşır-), bıjır-(pişir-), düjür-(düşür-), köjür-(göçür-), bazır-(bastır-), aytır-(göster-), agıs-(süz-), artıs-(arttır-), ajıt-(acıt-), ajıldat-(çalıştır-), aragalat-(içki içir-), algırt-(bağırt-), çorut-(gönder-), bijit-(yazdır-), olurt-(oturt-), çorgus-(gönder-), dirgis-(dirilt-), emzir-(emzir-)¹⁵⁰.

İşteş çatı eki Tuva Türkçesinde de -ş- ekidir. Ünlü uyumuna bağlıdır. Kendisinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığında; yardımcı ünlüsü düşer ve kendisinden önceki ünsüz tonluysa $\text{ş} > j$ ye, tonsuzsa $\text{ş} > \text{ç}$ ye dönüşür. Tuduş-ur > tutçur (tutuştur-), kazış-ır > kazçır (kazış-), kattırışır > kattırjır (gülüş-), körüş-ür > körjür (görüş-) örneklerinde olduğu gibi. Bunlar dışında şu işteş fiiller görülür; ajıltaş-(birlikte çalış-), argaş-(yardımlaş-), bijiş-(yazış-), ırlaş-(birlikte şarkı söyle-), demiseş-(mücadele et-), sanaş-(sayış-), tıvış-(buluş-), ujuraş-(rast gel-).¹⁵¹

2.4.9. Çuvaş Türkçesinde Çatı

Çuvaşça bir *z-* ve *ş-* dili olan Ana Türkçenin kardeşi Ana Bulgarcanın devamı ve bugünkü tek temsilcisidir. Ana Bulgarca gibi bir *r-* ve *l-* dili olan Volga Bulgarcası (13.-14. yy) eski Çuvaşça sayılabilir (Tekin 2003: 58). Bu durumlar rotasizm ve lambdaizm olarak adlandırılmaktadır. Bu terimler şöyle açıklanabilir;

Rotasizm; yaklaşık 160-170 yıl öncelerinde Moğolca, Çuvaşça ve diğer Türk lehçeleri mukayese edilmiştir. Moğolcadaki *r* ve *l* seslerinin Türkçedeki *z* ve *ş* seslerine denk geldiği görülmüştür. Aynı durum Çuvaş Türkçesi için de geçerlidir. Türkçe *z* ve *ş* sesleri *r* ve *l* seslerine denk gelmektedir. Bu duruma rotasizm denmektedir.¹⁵²

Lambdaizm; Çuvaş Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerinden birisi de, Türk dillerinde *ş* sesinin Çuvaşça da *l* sesine denk gelmesidir. Bu duruma da lambdaizm denmektedir.

Başlıca ses özellikleri şunlardır:

¹⁵⁰ -*zir-* biçimlilikli örnek tek bu kelimeye vardır. Arıkoğlu, 1996, a.g.e s. 60.

¹⁵¹ Arıkoğlu, 1996, a.g.e s. 57.

¹⁵² Metin Yılmaz, 1996, Çuvaş Türkçesinde Fiil, s. 76 - 82.

Genel Türk dilinde *z* sesine karşılık *r* sesi bulunur.(Rotasizm), Az- > ur-(kudur-), yaz- > şır-(yaz-).

Genel Türk dilinde *ş* sesine karşılık genelde *l* sesi bulunur. (Lambdaizm), Êşit- > ilt-(işit-), yâş > şul.

Genel Türk dilinde *d* sesi Çuvaşçada *r* sesine dönüşmüştür. adağ > ura, âdil > urıl-, ûdı- > şıvrı-.

Kelime başı *y* sesi öndamaksıl *ş* sesine dönüşmüştür. yâruk > şilih (günah), yür > şır.

Her durumda *ç* sesi öndamaksıl *ş* sesine dönüşmüştür. çeçek > şeşke, ölç- > viş-.

“*ı, i*” önündeki *s* ve *t* sesleri sırasıyla *ş* ve *ç* sesine dönüşmüştür. şinek > şina (sinek), sârığ > şuri (ak), tıl > çilhe (dil), yéti > şiççi.

Uzun ünlülerden önce başta *y* sesi türemiştir. Ât > yat (ad), âçı- > yüş- (acı-), îd- > yar-(gönder-).¹⁵³

Yuvarlak ünlülerden önce başta *v* sesi türemiştir. Öl- > vil- (öl-), ölç- > viş- (ölç-), ört- > vit- örneklerinde olduğu gibi.

Çuvaş Türkçesinde edilgenlik ekleri diğer lehçelerde olduğu gibidir. Genel olarak *-l-* ve *-n-* ekleriyle bu çatılar kurulur. Bazı edilgen çatılı fiiller şunlardır; çarıl-(durdurul-), huşıl-(kırıl-), imiril-(buruş-), kasıl-(kesil-), pısıl-(bozul-), sarıl-(seril-), siril-(açıl-), şırıl-(yoğrul-), şimril-(kırıl-), sütıl-(sökül-), tatıl-(kesil-), yımıl-(yorul-). Bunlar dışında *-n-* biçimbirimiyle yapılan edilgen eylemlerden bazıları şunlardır; avın-(eğil-), iltin-(işitil-), hupin-(kapan-), muhtan-(övül-), putarın-(batırıl-).¹⁵⁴ Görüldüğü gibi ek sadece *ı* ve *i* sesleriyle birlikte kullanılmaktadır. Dolayısıyla ünlü uyumu yoktur.

Yat pisilni sinnin halih sinçe hura vitmest. (ÇA 114)

“*Adı bozulmuş insanın halk üzerinde etkisi olmaz.*”

Dönüşlü çatılı fiiller *-n-* biçimbirimiyle kurulur. Geldiği fiil kök ve gövdelerine göre düz dar ünlüleri yardımcı ses olarak alır. Görülen dönüşlü fiillerden bazıları şunlardır; çirken-(sarıl-), ışın-(ısın-), küpin-(şiş-), puhin-(toplan-), pülin-(bölün-), sitirin-(sürüklen-), tikin-(dokun-), vırnaşın-(yerleş-).

¹⁵³ Tekin, 2003, a.g.e, s. 60.

¹⁵⁴ Yılmaz, 1996, a.g.e, s. 128.

Pirkençik pirkense yimen hir şinalik vitinse yini, tet. (ÇA 48)

“Duvak örtününce ağlamayan kız, kaba bez örtününce ağlamış, derler”

Ettirgen çatılı fiiller Çuvaş Türkçesinde şu eklerle sağlanır; *-Ar-*, *-t-*, *-tAr-*, *ttAr-*. Görüldüğü gibi Çuvaş Türkçesinde ettirgenlik ekleri *a* ve *e* ünlüleri kullanılarak yapılmaktadır. Şimdi bu eklerle kurulmuş ettirgen çatılı fiiller bir göz atalım; *hıtar-*(katılaştır-), *kaşar-*(affet-), *pişer-*(pişir-), *vişer-*(uçur-), *ahırt-*(kahkahayla güldür-), *küpçet-*(şişir-), *hırat-*(korkut-), *kirt-*(soktur-), *tihtat-*(durdur-), *tipçet-*(araştırma yap-), *arpaştar-*(karıştırma yap-), *asırhattar-*(uyar-), *hıvıntar-*(soyundur-), *kultar-*(güldür-), *pitirtter-*(bitirt-), *süntertter-*(söndürt-), *tayıntar-*(dayandır-), *tavşirttar-*(anlamasını sağla-), *uştar-*(açtır-), *uşıltar-*(havalandır-), *vatıltar-*(ihtiyarlat-).

Pisereken pispa tiranat (ÇA 50)

“Pişiren dumanla oynar.”

İşteş çatı Çuvaş Türkçesinde *-ş-* ve *-ś-* ekleriyle sağlanmaktadır. Sadece *-ś-* biçimbirimi düz dar ünlüler olan *ı* ve *i* sesleriyle birlikte kullanılır. *-ş-* biçimbirimi ise yardımcı ses almadan kullanılır. Çuvaş Türkçesinde de bu ekin üç anlamı vardır. Bunlar; karşılıklı (ortaklaşa) yapılma, birlikte yapılma ve oluş bildirme anlamlarıdır. Görülen örnekleri şunlardır; *kalaś*(konuş-), *kiliś-*(hoşlaş-), *maniś-*(unutul-), *kışkırıś-*(bağrış-), *pallaş-*(tanış-), *puliś-*(yardım et-), *pükleş-*(atış-), *şapiś-*(çarpış-), *tapıś-*(tepiş-), *tıtıś-*(birbirinin yakasını tut-), *vırś-*(savaş-).¹⁵⁵

Yutpa yut sıvih tuslaşsan, tivan hurintaşran ta haklirah (ÇA 113)

“İki yabancıнын yakın dostluğu, kardeş dostluğundan daha değerli.”

2.4.10. Saha (Yakut) Türkçesinde Çatı

Sahalar (Yakutlar), günümüzde Rusya sınırları içerisindeki Saha Federe Cumhuriyeti'nde yaşayan ve kendilerini “Saha” olarak adlandıran bir Türk kavmidir. Orta Asya halkları uzmanı Rus araştırmacı Karl Menges, Orhun Abidelerinde adı geçen Üç Kurukanların, Saha Türklerinin ataları olduğunu belirtir ve şimdiki yurtlarından önce, Baykal Gölü'nün etrafında, Lena Nehri'nin kıyı bölgelerinde yaşadıklarını vurgular. Günümüzdeki

¹⁵⁵ Yılmaz, 1996, a.g.e, s. 331.

toplam nüfusları 450.000 olan Saha Türklerinin büyük kısmı Hıristiyanlık inancına bağlı olmakla beraber, eski dinleri Şamanizm geleneğini sürdüren Saha Türkleri de bulunmaktadır.¹⁵⁶

Saha Türkçesi birçok eskicil özellikleri ile tek başına Türk dili ailesinin çok önemli bir koludur. Türk dilleri içinde en çok Tuva Türkçesine yakındır. Buna rağmen Saha Türkçesi ve Yakut Türkçesi arasında anlaşılabilirlik oranı yüzde sıfırdır. Yakut Türkçesinde yüzde 50 oranında Moğolcadan alınmış ödünç sözcükler bulunur (Tekin 2003: 67).

Saha Türkçesinin başlıca özellikleri şunlardır:

Ana Türkçedeki *d* sesi *t* sesine dönüşmüştür. hadak > atah, tod- > tot-.

Ana Türkçe “*ağ*” ses grubu “*ia*” şekline dönüşmüştür. sağ- > ia-, bağ > bia.

Kelime başı *s* sesi düşmüştür. Sen > en, söz > ös.

Kelime başı *y* sesi *s* sesine dönüşmüştür. yâz > sâs, yat- > sıt-.

Kelime içi ve kelime sonundaki *s* sesi *t* sesine dönüşmüştür. Isır- > itır-, isin- > itin-.

Ana Türkçedeki *ç*, *ş* ve *z* sesleri ünsüz yanında ve son seste *s* sesine dönüşmüştür. Saç > as, bês > bies örneklerinde olduğu gibi (Tekin 2003: 68).

Saha Türkçesi edilgen yapma biçimbirimleri, *-In-* ve *-Un-*'dur. Bu ekler geçişli fiillerden edilgen, geçişsiz fiillerden meçhul çatılar yapar. Şu örnekleri vardır; xaraarılın- (karar-, kirlen-), ketilin-(giyil-), oñorulun-(yapıl-), siterilin-(bitiril-, tamamlan-), tihilin-(dizil-), uorulun-(çalın-).

-n- ekiyle de edilgenlik yapılma bu lehçede de vardır. Bu lehçede de çoğunlukla ünlüyle biten fiillerden sonra pasif ve meçhul fiiller yapar. Itırın-(ısırıl-), ölorün-(öldürül-), uottan-(yakıl-) örneklerinde olduğu gibi.¹⁵⁷

Dönüşlü çatı kurma eki Saha Türkçesinde *-n-* biçimbirimidir. Bu ekin kendi kendine, kendi başına olma veya yapma ve kendisine yapma veya olma şeklinde iki fonksiyonu vardır. Ek, ünsüzle biten fiillere eklendiğinde bütün yardımcı ünlüleri alır. Eklendiği fiilin son ünlüsü ve *-y* sesi düşer. Saha Türkçesinde görülen örnekler şunlardır: Aax-(say-) > aagın-(kendisini

¹⁵⁶ <http://www.isa-sari.com/saha-yakut-turkleri-ve-dilleri/>

¹⁵⁷ M. Fatih Kirişcioğlu, 1994, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara, s. 48.

bir şey san-), kistee-(gizle-) > kisten-(gizlen-), sıltaa-(sebeup bul-) > sılta-(sebeup ol-), salaa-(yala-) > salan-(yalan-), suuy-(yık-a-, sil-) > suun-(yık-an-).¹⁵⁸

Bu lehçede ettirgenlik ekleri çok çeşitli ve çok değişiktir. Ettirgenlik, *-DAr-*, *-DOr-*, *-nAr-*, *-nOr-*, *-lAr-*, *-lOr-* / *-t-* / *-Ar-*, *-Or-*, *-iar-*, *-ier-*, *-uor-*, *-üör-* / *-Art-*, *-Ort-*, *-iart-*, *-iert-*, *-uort-*, *-üört-* ekleriyle sağlanır.

-DAr-, *-DOr-*, *-nAr-*, *-nOr-*, *-lAr-*, *-lOr-* ekleri Saha Türkçesinde ettirgenlik eklerinin en işleğidir. Görülen örnekleri şu şekildedir: bil-ler-(bildir-), kön-nör-(düzelt-), oņor-tor-(hazırlat-), ün-ner-(yetiştir-), oxsuhu-nnar-(dövüştür-), utatı-nnar-(içirt-), kördör-dör-(göstert-), ölor-tör-(öldür-), siter-ter-(bitirt-).

Ettirgenlik biçimbirimlerinden bir diğeri *-t-* ekidir. Bu ek diğere tüm lehçelerde görülür. Ek ünlüyle, r ve y ile biten fiillerden sonra gelir. Eklendiğı fiilin uzun ünlüsü ve *-y* sesi düşer. Bu ekle kurulan bazı ettirgen fiiller şunlardır: aatır-t-(adlan-), de-t-(söylet-), itiy- > iti-t-(kızdır-), öydö- > öydö-t-(hatırlat-), üör- > üör-t-(sev-), tölö- > tölö-t-(ödet-), üöskee- > üöske-t-(doğur-).

Saha Türkçesinde bir diğere ettirgenlik eki grubu *-Ar-*, *-Or-*, *-iar-*, *-ier-*, *-uor-*, *-üör-* 'dür. Bu ekler, sonu *l*, *n*, *ŋ*, *r*, *s* ve *t* ile biten fiil kök ve gövdelerine gelir. Görülen örnekleri; xoyun-or-(koyulaştır-), kös- > köhör-(göçür-), sıt-iar-(yatır-), tot-or-(doyur-), tur-uor-(durdur-).

-Art-, *-Ort-*, *-iart-*, *-iert-*, *-uort-*, *-üört-* bu ekler de ettirgenlik ekleridir. Genellikle tek heceli fiillere gelir. Çok fazla yaygın değildir. Aas- > aah-art-(açlığa mahkûm et-), ir-iert-(erit-), ket-ert-(giydir-), söñ-ört-(koyulaştır-) gibi örneklerde görülür.

Karşılıklı (ortaklaşa) ve birlikte yapılmayı ifade eden işteş çatıyı meydana getiren ek *-s-* biçimbirimidir. Ünsüzle biten fiillerden sonra fiilin ünlülerine göre yardımcı seslerden birini alır. Eklendiğı fiilin sonunda varsa uzun ünlüler ve *-y* sesi düşer. Bu ek bazı fiillerde *-sIs-* ve *-sUs-* şeklinde üst üste gelmiş halde de görülür. Bier-is-(bölüş-), kör-üs-(görüş-), muña-s-(birbirine ızdırap ver-), öydö- > öydö-s-(anlaş-), tüür-üs-(dürüş-), uuraa- > uura-s-(öpüş-).¹⁵⁹

¹⁵⁸ Kirişçioğlu, 1994, a.g.e, s. 48.

¹⁵⁹ Kirişçioğlu, 1994, a.g.e, s.49.

SONUÇ

Çalışmamızda Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde fiilin çatısı konusunu inceledik. Bu üç lehçede görülen fiil çatıları ayrı ayrı örnekleriyle birlikte ele alındı ve incelendi. Bunun için bu lehçelerde yazılmış pek çok eser taradık ve gramer kitaplarından fiil çatısı hakkında bilgiler topladık. Bu üç lehçede çatıları ayrıntılı bir şekilde inceleyip örnekler verdikten sonra diğer bazı lehçelerde görülen fiil çatıları ve ekleri hakkında da kısaca bilgiler verdik.

Tezin asıl konusuna geçmeden önce ilk olarak Türkiye Türkçesinde fiil çatısının görünümüne göz attık. Pek çok dilcinin gramer kitaplarından faydalanarak fiilde çatı konusunda bilgiler verdik. Arkasından ise Türkiye Türkçesindeki çatıları sınıflandırarak örnekleriyle birlikte açıkladık. Türkçede gramer çalışması yapan araştırmacıların fiil çatısı üzerine yaptıkları tanımlamalara ve verdikleri örneklere göz attık. Çalışmanın devamında geçmişten günümüze kadar Türk dilinin tarihi gelişimi içerisinde fiil çatılarını örnekleriyle birlikte inceledik. Buna, ilk olarak Orhon abidelerinde karşımıza çıkan fiil çatılarından başladık. Daha sonra Orta Türkçe döneminde özellikle Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren fiil çatısı örneklerinin çoğalmaya başladığını gördük. Ayrıca fiil çatısı kuran eklerin de Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinden itibaren çeşitlenmeye başladığını gördük.

Tarihi açıdan baktığımız zaman, Türkçenin ilk eserlerinde görülen bazı çatı kurma ekleri zaman geçtikçe korunmuştur. Bu eklerle kurulan örnekler de zaman içerisinde çoğalmıştır. Ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren, farklı dönemlerde ünlü ünsüz uyumu gibi sebeplerle çatı kuran eklerin orijinalliklerini kaybedebildiklerini gördük. Örneğin orijinali *-ur-*, *-ür-* olan ettirgenlik eki bazı Türk lehçelerinde ünlü uyumuna uymaksızın sadece *-ır-*, *-ir-* şekliyle kullanılmıştır. Bazı lehçelerde ise ettirgenlik eki *-tur-* biçimbiriminin tamamen değişerek yazı dilinin yapısına göre *-där-*, *-der-* şekillerini almıştır. Değişmeyen tek yapının edilgen~meçhul ve dönüşlü çatılar kurmaya yarayan *-l-* ve *-n-* biçimbirimi olduğunu söylersek yanlış olmaz.

Türk lehçelerinde fiillerin ve çatı eklerinin genelde benzer olduğunu söyledik. Fakat Türkçenin, Çuvaş Türkçesi, Tuva Türkçesi, Hakas Türkçesi gibi uzak lehçelerinde, fiiller ve çatı ekleri normal lehçelere göre çok daha farklıdır. Bu durum bu lehçelerin, Türkçeden çok daha eski zamanlarında ayrılmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebepten dolayı fiil çatılarının

ve fiil çatısı kuran eklerin bu lehçelerde anlaşılması çok güçtür. Genel anlamda da zaten bu lehçelerde anlaşılabilirlik normal lehçelere göre çok düşüktür.

Fiilde çatı konusunda, çatı oluşumunun belirli eklerle sağlandığını gösterdik. Fakat sadece çatı ekleriyle değil değişik yollarla da çatı oluşturulduğunu gördük. Örneğin sıfat fiilli yapıların edilgenlik anlamı taşıması gibi. Türkiye Türkçesinde bu kullanım daha çok sıfat-fiil eklerinin önüne edilgenlik eki gelerek yapılır. Mesela; gidilen yol, sevilen insan, içilen çorba... vb. Fakat diğer Türk lehçelerinde edilgenlik eki kullanmadan sadece sıfat-fiil ekleriyle kurulduğunu gördük. Aytgan söz (söylenen söz), körgen yer (görülen yer) örneklerinde olduğu gibi.

İncelediğimiz lehçelerin her biri Türkçenin üç büyük grubuna aittir. Bunlar giriş bölümünde de söylediğimiz gibi; Batı (Oğuz), Doğu (Karluk) ve Kuzey (Kıpçak) gruplarıdır. Bu grupların kendi içlerinde tarihi bir gelişimleri söz konusudur ve sahip oldukları diller çok yakın zamanlarda ayrılmıştır. Bundan dolayı, her grubun dil özellikleri o grubun içerisinde yer alan yazı dillerinin her birinde paralellik gösterir. Yani şöyle ki, Harezmi Türkçesi'nin devamı Çağatay Türkçesi olmuştur. Çağatay Türkçesi 19. yüzyıldan sonra Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi gibi çeşitli yazı dillerine ayrılmıştır. Günümüzde Doğu Türkçesi olarak adlandırdığımız bu Çağatay Türkçesinin devamındaki yazı dilleri Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi az çok birbiriyle benzerlik göstermektedir.

Sonuç olarak şunu söylemeliyiz ki Azerbaycan Türkçesi fiilde çatı bakımından hemen hemen Türkiye Türkçesine denktir. Değişik ses olaylarını görmezden gelirsek aynıdır demek yanlış olmaz. Zaten Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasındaki anlaşılabilirlik çok yüksek seviyelerdedir. Türkçenin aynı grubundan olmaları bundaki en büyük etkidir. Gelişimlerini beraber sürdürmüş son zamanlarda farklı yazı dili olarak ayrılmışlardır. Tüm bu sebeplerden dolayı çatı ve çatı ekleri konusunda da önemli bir fark olmaması doğaldır.

Özbek Türkçesinde de çatı eklerinin genel anlamda aynı olduğunu gördük. Fakat eklendiği eyleme göre aldıkları yardımcı ünlüler bakımından kısır bir dildir. Özbek Türkçesinde ünlü uyumu görülmediği için çatı ekleri fiillere genelde doğrudan veya yalnızca -i- yardımcı sesiyle bağlanmıştır. Yani Özbek Türkçesinde edilgen~meçhul ve dönüşlü çatıların -n-, -in- ve -l-, -il-, işteş çatıların -ş-, -iş- biçimbirimleriyle kurulduğunu gördük. Ettirgenlik yapma biçimbirimlerinde ise -tir-, -dir- ekleri kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesine göre fiil çatısı konusunda epey farklıdır. Anlaşılması biraz daha zorlaşan bir lehçedir.

Kazak Türkçesinde çatı eklerinin ünlü uyumuna uymadıklarını gördük. Genelde çatı ekleri *ı* ve *i* yardımcı sesleriyle kurulmuştur. Dönüştü ve edilgen~meçhul çatılar *-ll-*, *-l-* ve *-In-*, *-n-* biçimbirimleriyle sağlanmıştır. İşteş çatı ise diğer iki lehçenin aksine Kazak Türkçesinde *-Is-*, *-s-* biçimbirimleriyle sağlandığını gördük. Ettirgenlik yapma biçimbirimleri de ünsüz uyumuna bağlı, fakat ünlü uyumuna bağlı olmadan şekillenmiştir. Kazak Türkçesi çatı kurma bakımından Azerbaycan ve Türkiye Türkçesine uzaktır. Çünkü Kazak Türkçesinde ünlü uyumuna bağlı olmayan bu ekler, AT ve TT'nde ünlü uyumuna bağlıdır. Kazak Türkçesi bu özellikleriyle Özbek Türkçesine daha yakındır. Fakat gösterdiğimiz lehçelerde uyumlar hariç çatı kurma eklerinin aynı kökten geldiğini de unutmamak gerekir.

Son olarak Tablo 15'te çatı eklerinin Eski Türk yazı dillerinde ve Çağdaş Türk yazı dillerinde ne şekilde olduklarını gösterdik. Bu tablo, Türk lehçelerinde çatı eklerinin gelişimini daha rahat görebilmemiz açısından faydalı olacaktır.

Tablo 15.¹⁶⁰

Eski Türk Yazı Dilleri				
Lehçeler	Edilgen-Meçhul	Dönüştü	Ettirgen	İşteş
Eski Türkçe	-l-	-n-	-dur-, -dür-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
EAT	-l-	-n-	-dur-, -dür-, -t-, -r-	-ş-
Kıpçak Türkçesi	-l-	-n-	-dur-, -dür-, -tur-, -tür-, -t-, -r-	-ş-
Çağatay Türkçesi	-l-	-n-	-dur-, -dür-, -tur-, -tür-, -t-, -r-	-ş-
Çağdaş Türk Yazı Dilleri				
Türkiye Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
Azeri Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
Türkmen Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
Tatar Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dér-, -tır-, -tér-, -r-, -t-	-ş-
Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçeleri	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -tır-, -tir-, -r-, -t-	-s-, -is-, -is-
Altay Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -tır-, -tir-, -r-, -t-	-ş-
Kırgız Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
Başkurt Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -tır-, -tir-, -zir-, -zir-, -r-, -t-	-ş-
Kırım-Tatar Türkçesi	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçeleri	-l-	-n-	-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
Uygur Türkçesi	-l-	-n-	-dir-, -tir-, -dur-, -dür-, -tur-, -tür-, -r-, -t-	-ş-
Özbek Türkçesi	-l-	-n-	-tir-, -dir-, -ğiz-, -giz-, -r-, -t-	-ş-
Hakas Türkçesi	-l-	-n-	-Dir-, -ğis-, -gis-, -hır-, -kir-, -Ir-, -Is-, -t-, -tis	-ş-, -is-, -is-
Tuva Türkçesi	-l-	-n-	Dir-, -DUR-, -gIs-, -gUs-, -Ir-, -Ur-, -Is-, -Us-, -t-, -zir-	-ş-

¹⁶⁰ Tablodaki bilgiler, Günay Karaağaç, 2012, *Türkçenin Dil Bilgisi*, adlı eserden alınmıştır. Bkz. s.316-321.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan (2007), *Her Yönuyle Dil*, TDK, Ankara.
- Arat, Reşit R. (1947), *Kutadgu Bilig I Metin*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Arat, Reşit R. (1959), *Kutadgu Bilig II Tercüme*, TTK Basımevi, Ankara.
- Arıkoğlu, Ekrem (1996), *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ata, Aysu (2002), *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 36, İstanbul.
- Atalay, Besim (1998), *Divanü Lugat-it-Türk I, II, III*, TDK, Ankara.
- Baasanjav, Terbish (2006), *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Balcı, Onur (2010), *Bugünkü Kazak Türkçesi Gramerlerinde Ses ve Şekil Bilgisinin İşlenişi*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Banguoğlu, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara.
- Batır, Rayımbek (2005), *Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır.
- Buran, Ahmet & Ercan Alkaya (2006), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay. , Ankara.
- Ceritoğlu, Murat (1994), *Türkiye Türkçesi ile Mukayeseli Kazak Türkçesinde Fiil Çekimi*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Çobanzade, B. Sıtkı & Ferhat Ağazade (1928), *Turq Grameri*, Bakü.
- Demircan, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yay. , İstanbul.
- Demirci, Kerim - İsmail Ulutaş - Ferhat Karabulut (2006), *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, Oku-yorum Yay., Ankara.
- Dilaçar, Agop (1973-1974), "Türk Fiillerinde 'Kılınış'la 'Görünüş' ve Dilbilgisi Kitaplarımız", TDAY Belleten.

- Doğan, Oğuz (1996), *Kazak, Nogay ve Kırım öl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Őive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Duru, M. Özgür (2008), *Türk Dilinde Edilgen atı*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Ediskun, Haydar (1992), *Türk Dil Bilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Szlg*, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara.
- Erdoğan, Kenan (2008), *Niyz-i Mısr Dvn*, Akçağ Yay. , Ankara.
- Ergin, Muharrem (1977), *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yay. , İstanbul.
- Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay. , İstanbul.
- Gabain, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri* (ev. Mehmet Akalın), TDK, Ankara.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, TDK, Ankara.
- Grunina, Elvira (1997), "Fiil çatısı zerine", TDAY Belleten.
- Glldağ, Nesrin (1998), *Nogay Türkçesi Grameri*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Gülsevin, Gürer (1995), "Kazak Türkçesiyle Nasrettin Hoca (Koja Nasır) Fıkraları", A.K.. Sos Bil. Der. Cilt 1 Sayı 1, Afyon.
- Gülsevin, Gürer (1999), "atı Ekleri zerinde Kullanılabilen Ekler", Türk Gramerinin Sorunları II, TDK, Ankara.
- Gülsevin, Gürer & Erdoğan Boz (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Güner, Galip (2008), *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Güneri, Aysun Demirez (2007), *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1984), *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, Cönk Yay., İstanbul.

- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı/1348, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.
- İlker, Ayşe (1997), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, TDK, Ankara.
- Kadırova, Nazgül (2012), *Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Karaağaç, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Karabulut, Ferhat (2010), “Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi”, *Turkish Studies*, 5/4.
- Karabulut, Ferhat (2011), *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*, Grafiker Yay. , Ankara.
- Karaörs, Metin (2005), *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*, Akçağ Yay. , Ankara.
- Kartallıoğlu, Yavuz (2007), *Türk Lehçeleri Grameri: Azerbaycan Türkçesi*, Ed. Ahmet Bican Ercilasun, Akçağ Yay., Ankara.
- Kırbaç, Selçuk (2012), *Kırım-Tatar Atasözleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Kirişçioğlu, M. Fatih (1994), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.
- Kocaoğlu, Timur (1997), “Çağdaş Özbek Şiiri 1920-1997” *Türk Dünyası El Kitabı*, No.1, s. 3-53.
- Koç, Kenan (2003), *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay. , Ankara.
- Koç, Kenan (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (1996), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler”, *TDAY Belleteri*.
- Korkmaz, Zeynep (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2007), *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.

- Kök, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TIEM 73 1v-235v/2), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- König, Güray (1983), "Türkçede Çatı", H.Ü. Ed. Fak. Der., Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Kürenov, Sapar & Muhittin Gümüş (1995), *Türkmen Atasözleri*, Engin Yay., Ankara.
- Lübimov, Konstantin (1963), "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller", *Türk Dili*, s. 147.
- Nalbant, Hatice (2007), *Azerbaycanlı Şair Bahtiyar Vahapzâde'nin "Muğam" Poeması*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Naskali, Emine Gürsoy (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK, Ankara.
- Onan, Bilginer (1997), *Özbek Atasözleri A Maddesi*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Öner, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK, Ankara.
- Özkan, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.
- Öztürk, Göksel (1993), *Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Öztürk, Rıdvan (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK, Ankara.
- Öztürk, Rıdvan & Osman Uyanık (2006), *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*, Çizgi Yay., Ankara.
- Özyetgin, A. Melek (1999), *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisânil-Etrâk'te Fiiller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Sarıkaya, Mahmut (1998), *Güney Azerbaycan Türkçesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Sebzecioğlu, Turgay (2008), *Türkçede Edilgenlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Serebrennikov, B.A. & N.Z. Gadjieva (2011), *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri* (Çevirenler; Tevfik Hacıyev, Mustafa Öner), TDK, Ankara.

- Sevim, Salih (2003), *Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaksının Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Söyegowyn, Myratgeldi & Mämmetdurdy Saryhanow (1999), *Türkmen Dilinin Grammatikası*, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Aşkabat.
- Starostin, Sergei & Anna Dybo, Oleg Mudrak (2003), *Etymological Dictionary Of The Altaic Languages*, Brill Leiden, Boston.
- Şavk, Ülkü Çelik (2002), *Kırgız Atasözleri*, TDK, Ankara.
- Tamir, Ferhat (2007), *Türk Lehçeleri Grameri: Kazak Türkçesi*, Ed. Ahmet Bican Ercilasun, Akçağ Yay., Ankara.
- Taş, İbrahim (2010), *Yûsuf ve Zelîhâ*, Şeyyad Hamza, Ankara.
- Tekin, Talat (1959), “A. N. Kononov, Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. Moskva-Leningrad, 1956. 569 s.”, Tanıtma Yazısı, TDAY Belleten.
- Tekin, Talat & Mehmet Ölmez (2003), *Türk Dilleri: Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat, İstanbul.
- Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- Tekin, Talat (2010), *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara.
- Timurtaş, Faruk K. (1992), *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- Toprak, Funda (2002), *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Tuna, Osman Nedim, “Türkçede Geçişli Ettirgen Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”, TGEF 381-428.
- Usmanova, Şaire (1997), “Özbekçe ve Türkçe Deyimlerin Karşılaştırmalı Tahlilinden Birkaç Örnek”, TD 547. S. 36-41.
- Ünlü, Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 235v/3-450r7), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

- Üstünova, Kerime (2012), “Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir Mi?”, Turkish Studies, 7/2 Güz.
- Yaman, Ertuğrul (1996), “Çağdaş Özbek Şiiri”, Türk Dili dergisi, Özel sayı V, s. 531.
- Yaman, Ertuğrul & Nizamiddin Mahmud (1998), *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK, Ankara.
- Yoldaşev, İbrahim (1998), *Özbek-Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Taşkent.
- Yoldaşev, İbrahim (1995), *Özbek Atasözleri*, Engin Yay., Ankara.
- Yılmaz, Emine (2011), *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*, Hacettepe Yay., Ankara.
- Yılmaz, Engin (2001), “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler”, TDAY Belleten.
- Yiğit, Ali (2001), “Kazakistan’ın Değişen Etnik Yapısı”, F.Ü. Sos. Bil. Der.”, Elazığ.
- Yücel, Bilal (1999), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”, Türk Gramerinin Sorunları II, TDK, Ankara.
- Zeynalov, Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil Bilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay. , İstanbul.